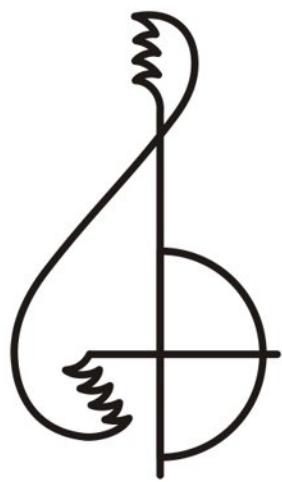

1
2009

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Издаётся с мая 1934 года

Главный редактор
Ахсар КОДЗАТИ

Редакция
Ответств.секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2009

РЕСПУБЛИКАЕ ЦАЕГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ АЕРВЫЛМАЕЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цәууы 1934 азы майә фәстәмәе

Сыйраг редактор
ХЪОДЗАТЫ Ахсар

Редакци
Бәэрнөн секретарь, проза – ГУСАЛТЫ Барис
Поэзия, драматурги – МАМЫКЬАТЫ Хъазыбег

Журналы щхсщны уынаффшдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЬОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизә, КЬУСРАТЫ Анатоли, НИЕКУЫСАТЫ Наирә,
ХОДЫ Камал

Дзәуджыхъәу, 2009

НОМЫРЫ ИС:

ЦЫРЫХАТЫ МИХАЛ: 90 АЗЫ

ЦЫРЫХАТЫ Михал. Аерхәндәг әмәе цин. Амдзәвгәтә 6

ЦОМАРТАТЫ Изәтбег. Зынгхуыст бәллицтә. Роман. 12
Дыккаг чиныг. Дарддәр

АЕЛБОРТЫ Хадзы-Умар. Ирон заräг. Амдзәвгәтә 69

БИЦЬОТЫ Грис. Гыцца райгуырән бәстә күзд уарзта 75

ХЪАУЫРАТЫ Дауыр. Нывтә, чысыл радзырдтә 96

ГОДЖЫЦИАН-Челдыты Надя. Царды гуылфәнты.
Амдзәвгәтә 106

ДЖУСОЙТЫ Майә. Дыууә әмдзәвгәйи 108

ЦОКОЛАТЫ Насыргег. Царды нывтә 110

ЭДГАР ПО: 200 АЗЫ

Эдгар ПО. Амдзәвгәтә 122

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ. Ирон музыкалон күльтурә 127

УИДӘЕГТАЕ

Уырнәнтә әмәе мәңгүуырнәнтә 136

АХУЫРГӘНӘГӘН АЕХХУЫСӘН

*МЗОКТЫ Асләнбег. Факультативон ахуыртә «Нарты
каджытәй»* 143

АРВИСТОН

157

*Журналы авторты хъуыдыйтимә редакци
алкәд разы наэ вәййы*

ЦЫРЫХАТЫ МИХАЛ: 90 АЗЫ

ЦЫРЫХАТЫ Михал

ÆРХÆНДÆГ ÆМÆ ЦИН

БАЛЛАДÆ

Мигъ арвы цæхæрты сыгъди.
Лæбурдта йæм дымгæ... Лыгъди...
Фæрухс-иу, ныррызтис-иу уат,
Хуыссыд уым йæ фыртимæ мад.
Йæ цæссыг ызгъæлтта, куытта, —
Уый фыны йæ лæджы уытта:
Йæ сахъ цæргæс арф миты мард, —
Йæ зæрдæ йын айгæрста кард.
Уæззуау цæфай зæхма туг калд, —
Фæзгъæргай йæ дарæстыл салд...
Уыд бæласмæ идонæй баст
Хæстон бæх, — йæ хицаумæ каst.
Уытта уый, хъæбатыр куыд мард...
Æнкъард уыд, æнкъард уыд, æнкъард.
Хъуыст уады æгæнон æхситт.
Æнаесцухæй уарыди мит...
Ыстæй дын уæд хохы сæрæй,
Æндæрбæстаг хохы сæрæй
Гуылф-гуылфгæнгæ фезмæлыд зæй,
Нынныгæдта комы — бынæй
Хæстоны йæ бæхимæ арф...
Ферттывта, ныннарыд та арв.
Мад фестъæлфыд уаты æваст,
Фæлурсхуызæй, сонтай ыскаст.
Хæстон лæг йæ уæлхъус лæууыд.
Сывæллон — йæ риумæ æлхъывд...
Хæрзиуджытæй дзаг уыд йæ риу.
«Æнафон кæцæй фæци... Чи у?» —
Æрыгон мад афтæ дзырдта, —
Æрцæуæгæй «апу» куырдта...
«Ныббар мын... Цы тæрсыс мæнæй?..

Мәйдар у... Нә рухс кәны мәй...
 Аңаесцухәй уарын цәуы, —
 Аердз калы йә цәссыг, кәуы...
 Даे әфсармәй тынг бузныг дән...
 Фәлә мын уә тыргъты әркән
 Хүйссән әмә сайәгой фын
 Рәвдауа мән райсоммә уым...
 Мә фырты мын мемә цәвәр...
 Хәрзәхсәв... Зәрдәрухсәй цәр...»
 Аердәуәг фәсабыр, фәхъус...
 Йә хүйссәнәй фестади ус, —
 Йә ләгмә әдзынәг ныккаст,
 Ыстәй йыл ныттыхсти әваст...

АЕРБАХӘСТАӘГ ЗЫМАӘГ

Аербахәстәг зымәг... Йә фәсарц хәссы
 Хъызт тымыгъы сусәг дзыназын,
 Аз та йын йә уазал цәстытәм кәсын,
 Фәлә йын нә комын фәтасын...

Цъәх уалдзәджы алқәм әмбәлттимә әз
 Фәндагыл бәләстә фәсагътон,
 Кәд мыл-иу әраенцад әгас зәххы уәз,
 Уәddәр-иу «фәллад дән» нә загътон...

Кәд абор зымәгау фәхалас мә сәр,
 Уәddәр әз зәронд тулдз нәма дән:
 Кәддәрау цъәх дарын кәрдәгау ныр дәр
 Мә раптурын бәстән — мә мадән...

Аз ме 'рыгон бонтыл нә систем мә къух
 Амә сыл нә авәрын фау дәр, —
 Кәд уалдзәг фәуагъта мән истәмәй цух,
 Уәд разынд мә фәzzәг рәдаудәр...

Ныр зымәг әрбаввахс... Йә фәсарц хәссы
 Хъызт тымыгъы сусәг дзыназын,
 Аз та йын йә уазал цәстытәм кәсын
 Амә йә мә артмә нә уадзын...

ÆНДÆР МÆТ

*Аэ хъусын, о, рæстæг,
Дæ сусæг æхситт:
«Дæ кæрон æрхæстæг,
Ныуардзæн дыл мит...»*

*Ныуардзæн, ныуардзæн, —
Уый ног хъуыддаг нæу, —
Мæ ингæн урс дардзæн.
Ысуыдзæн цъæх нæуу.*

*Мæ худтыл, мæ дзырдыл
Ныфæлдæхдзæн дур.
Фæсизæр мæ цыртыл
Æрныгуылдзæн хур.*

*О, рæстæг, мæ хъærзын
Уæд нал домдзæн дæу...
Мæлæтæй нæ тæрсын, —
Уый ног хъуыддаг нæу.*

*Æндæр у мæ сагъæс,
Æндæр у мæ мæт:
Мæ бæсты егъау хæс
Нæ бафыстон кæд...*

*Мæ мард мын уæд адæм
Куыд хæсдзысты, куыд?
Мæ цæсгом, мæ кадæн
Уæд чи скæндзæн цыт?..*

УАЛДЗÆГ

*Зымæг ма кæмдæрты тарстæй хиты,
Ам та зымтæ къуылдымтæй ныуасынц.
Хуры тынтæ скæуын кодтой миты —
Фæхстыл ын йæ уазал цæссыг нуазынц.*

Зәехх ыстъялфы гутәтты әфсәнтәй,
Зәехх бәрәчет — таунагәй бафсәст.
Сыфтәр бахудт къалиуты әхсәнтәй,
Таугәрдәгәй хъәдгәрон фәасәст.

Уәлдәф — ронгау, туг дзы уәнгты зары
Әмә фесты ҇астьытә үынагдәр...
Уәлдәф абор дурты дәр ма хъары —
Ма йыл зыд кән... Ис ма дзы дә фаг дәр!

ХАЕХХОН АЕХСӘВ

Ахсәв иннае 'хсәвтәй — тарфдәр...
Арв ыстъялтытәй фәдзыгъуыр
Әмә уыдон әхсән арфдәр
Ног мәй адардта йә дзывыр.

Басгуыхт урс әхсин хуымгәнәг
Әмә йе 'гъдауттә әвәры:
Талынг уый рухсәй фәтәнәг,
Талынг уый рухсәй ләзәры.

Хәхтә — сауәрфыг әлдәрттә
Ахсәв арвы цъях сәр дасынц,
Ахсәв уыдоны фәлхәрттә
Дәттә комы дзыхмә ласынц.

Диссаг, а мәйрухсы дәттән
Не 'муд — се 'змәлд дәр, сә зард дәр
Әмә не 'нкъуысгә үәрдәттә
Семә тулынц, тулынц дарддәр.

АЕРХӘНДӘГ ӘМӘ ЦИН

Цәр, ме 'рхәндәг,
Мә уаты мемә цәр,
Мә фарсмә хуысс,
Мә уәлхъус бад

Дәснырынчынфәрсәгау ды.
Мән хаттай бахъяуы дә сәр,
Куывәййын тыхсткәнә фәллад,
Уәд мәдәумәхъусын фәндү.
Аз сәхгәнин мәрудзынг уәд
Амәмәзәрдәбын ныхас,
Мәсүсәт уарзтәмә мәт
Сәхи дә хъәбисмә фәтонынц,
Мәзын, мәсагъастә мын уәд
Дыууә амдзәрины фәзонынц —
Армәстдәр ды амәмә мәбаз.

Фәләкүсиси арвнәрын,
Куыскафыхурытынтылхъәз,
Рухсаарфкомыйаҳикуыр'руадзы
Амәкүсирайдайынцәрын
Анаңцойбоныцардәйәз,
О, ме'рхәндәг, уәддәнүуадзын.

Ныууадзын дә
Амәкаесын,
Куыдфатәхы мәсәртүмаргъ —
Нәхъәдьбәләстүәлдәр, —
Мәнүйхуызән тәхынфәндү...
Аевзыгъдмәлдзыгкуыдхәссүаргъ,
Азүймәдиссагаукаесын, —
Фәндүмәүйхуызәнхәссүин
Фәллойымонцамәжексар.
Фәхатыналцыдәрбәлвырд,
Уйнин — мәфәндагзилидардыл.
Мәуенгтисәхсиидымәтүг
Мәхъуыдтыфәйлаугәартыл
Амәмриуызәрдәкүырд
Ардомы'хсырфамәдзәбүг!

Уййын — боныгон,
Фәләкизәр
Аз ногәйрайдайын ныхас
Дәуимә, ме'рхәндәг.

Цәмән?
 Цәй тыххәй бахъәуы дә сәр
 Мә нәргә цины фәстә мән?
 Уый ахсәв чи зәгъдән мәнән? —

Армәстдәр ды, кәнә мә баз.

БӘЛЛИЦ

Уый раджы уыд...
Армәст дә былты змәлдәй,
 Цы зәгъдзынә, уый рагацу зыдтон.
 Дә мидкатай, дә мид-зарәджы зәлты
Агас зәхх әмә арвы цъаҳ уыдтон.

Уыдтон.
 Фәлә уәд де 'назым фәлгонцәй
 Тәшпуд тәрхъусау тар хъәдмә лыгътән.
 Ди та, мә хур, дә сүсәг уарзы монцәй
 Зындоны арты судзәгау сыгъдта.

Аз та, әз та?..
Аз ме 'дзәлгъәд фәндагыл
 Цыдтән әмә ныдзәгъәл дән кәмдәр.
Армәст-иу хатгай дымгәйи әвзагыл
 Мә хъус әрцахста: «Демә айс мән дәр».

Нә дәм байхъуистон...
 Мәнә ныр зәрондәй
 Мә афтид къуымты агурын цыдәр, —
Архуыссыд та ды ахсәв иу мә бонтәй,
Архуыссыд, әмә нал зыныс ды дәр.

Авшалы талынг сүсәгәй мә базмә. —
 Кәсси әнхъәлмә де схудтмә мә къәс.
 Цы ран дә, цымә?..
 Гъей-джиди, дә размә
 Дә фәллад уд, дә иунаег сәр фәхәсс!

ЦОМАРТАТЫ Изэтбег

ЗИНГХУЫСТ БÆЛЛИЦТÆ

Роман

ДЫККАГ ЧИНЫГ*

* * *

æхуды, уәртæ цъиу, æртæхын дær чи зоны, фæтæхын дær чи зоны». Ары 'мбисонд мæм ныры хуызæн никуыма бахъардта. Ӕнæнхъæлæджы мыл йæ уæз æр-угъята, æмæ æваст фæуыргъуыайау дæн. Уæвгæ мын афтæ ӕнæнхъæлæджы дær нæ уыди. Йæ цæф мыл ӕнæмæнг кæй сæмбæлдæн, уый мæ зæрдæ йæ кæцыдæр ӕнкъарæнæй хатыдта æмæ стъæлфыди. Иннае хæттытау æм тыхст æмæ уырыдæй ӕнхъæлмæ кастæн æмæ фæсдуар зæронд диваныл ныхкъуырд æмæ æфсæрм-дæстыгæй хæддзу уазæджы бадт кодтон, фæлæ ма уæддæр мæ ныфс иу мæнгуд халыл хæцыди æмæ мын ме уæнджы цыдæр тых уагъята. Куы райгуырдтæн, уæдæй фæстæмæ æдзухдæр ауыгъды хуызæн æбæрæг уавæры дæн, æмæ сфæлтæрдтон, фæлæ мæм дойнаг дурæй уæлдай ницы хъары. Фæстаг уысмы онг мæ зæрдæ арвы дуар гомæй фененыл фæдарын æмæ мас-ты хай бавæйын. Мæ фыдыфсымæр цы у, уый мæ фондз æнгтуылдзы хуызæн зонын. Цины хабар мын кæй нæ фехъусын кæндæн, ууыл мисхалы бæрц дær дызæр-дыг нæ кæнын. Уæдæ мыл афтæ тынг çæмæн ахадынц йæ билдауæн ныхæстæ?

* Дарддæр. Райдайæн кæс 2007 азы 6 æмæ 7 номырты.

Ахәм хуызы сә дзуры, цыма мә әвирхъяу бәлләхәй баҳи-зынмә хъавы әмә мын стыр хорздзинад аразы. Ноджы ма мәм йәхъәләсәй әнамонд ләджы фәсмон әмә хәләджы мыртәхъуысынц, әмә мәхимә әнәмбаргә сывәллонәй әдылыдәр кәсын.

— Мәнмә цәргәйә дәр дә ничи баҳыгдардзәни. Дәхәдәг — де ’вдисән, дә ацыд дәр дәхи бар у, де ’рбацыд дәр, фәләәмдзәрәны сәрибардәр әмә әнәфсәрмәр үйдзынә. Мәнән ма дә гәнәнтә куы уаид! Әз ацы хивәнд сылгоймәгты әнәсәрфат митәм кәсыны бәсты мәхи кәдәмфәнды дәр айсин әмә та мә ләппүйи бонтә әрыймысин, фәлә дыууә фидар рәхысәй баст әрцидән, әмә мын фезмәлән нал и...

Хорз уазәг йә фысымәй хъаст нә хәссы, уәлдайдәр йә туг, ие стәг куы уа, уәд, стәй дзы әз бузныг цы дән, әндәр әм хәрам зәрдә нә дарын. Йә бон цы уыди, уый мын сарәзта, әмә дардәр хъумә мәхи зонд әмә хъаруйә архайон. Кәй мә схъыг сты әмә мә сә хәдзарәй кәй тәрынц, уый тыххәй сыл мә зәрдә нә худы, фәлә мә базонын фәнды иу хъуыддаг. Ацы хъуыды сә фыщаг кәй сәрмә әрциди? Азәмәты әви Семирәй? Кәд Азәмәты, уәд ын бамбарән ис. Ме ’нәфсис әххормаг цәсттытә иудадзыг ие ’рыгон рәсугъуд усы фәдыл кәй зилинц, уый уыны, әмә дзы цалынмә мәхи атонын фәразын, уәдмә мә йә цурәй әрвиты. Чи зоны, йә фәнд уымәй зәххондәр у. Йә дыууә фидар рәхысы — йә чызг әмә йә ләппү рәхдҗы «Артек»-әй әрбаздәхдзысты, әмә әртәуатон фатеры ’хсәзәй нал баңаудзыстәм. Уый әдде ма сәм Семирәй мад әмә хо дәр сагъуыдисты, рувәстә кәркдонмә куы фәцалх уой, уыйау, цыма Хүссар Ирыстоны уәлдәфәй хуыдуг кәннынц, әмә Азәмәты урс-урсид цәсгом мигъбонау саухъуләттә афәлдәхы. Уыдан әй сәхи нәуынағ скәннынц, фәлә мән нарағ әрбахизән алырдыгәй әлхъивын райдайы, әмә дзы адәргәй мәхицән бынат нал фәарын. Йә цард ын чи сарәзта, уызы сылгоймәгты ныхмә сдзурын йә зәрдә куыд хъумә бакома, әмә мәнәй фервәзыныл архайы. Ацы дыууә хатдзәгәй кәцы рәстдәр у, хәйрәт әй равзарәд. Әз разы дән сә дыууәимә дәр әмә мә фыдыфсымәрмә мә цәстәнгас нә ивын, фәлә мә кәд, әвәд миты йә фәдтә әмбәхсгә, йәхицәй Семирә суры, уәд мын уый уәлдай зындағ у, уымән әмә мәм йә сусәг ми гадзрахатәй җауеғау кәсы.

Разәй — худгә, фәсте счылтә — цәгъдгә. Мемә йәхи афтә фәдары, цыма мыл тыңг әнувиәт у. Хатгай ма мын йә зәрдәйы 'мбәхст къуымтә дәр байғом кәны, әмә мә стыр дисы бафтауы, стәй мәм дзәвгар фәхәстәгдәр вәййи. Цыдәриддәр мә зәрдәйән аддажын адәм уыди, уыдан мын баивта, әмә мә иудадзыгдәр фәндүйе уәвүин, йә худәнбыл хъәләсү фәлмән мыртәм хъусын, йә зәды 'нгәс цәсгоммә кәсүн. Ницы мә дзы хъәуы әппүндәр, әрмәст мын йемә ныхас кәнүнү фадат уәд. Кәд та ацы хатт дәр мәхі сайын, мыйяг? Нә зонын, нә зонын... Мә зәрдә мын уацары райста, әмә мәм афтә кәсү, цыма йә зәрдә та мә риуы тәлфы, цыма йә ныхәсты аууон, йәхшицән дәр зәгъын кәй нә уәндү, уыци табугонд дзырдә әмбәхсү. Йә сау цәстүты 'рттывд әмә йә кәләнгәнәг мидбылхудт та бынтон тәмәссаг сты. Цыфанды 'нкъардәй дәр мыл базыртә ныссадзынц әмә мын ме уәнгты 'вадазы хосау цәрыны нығс бауадзынц. Афтә тыңг мын саджджын и, әмә дзы уыциу рәстәг исын мады мондәгтә дәр, хойы мондәгтә дәр, уарzonы мондәгтә дәр. Тагъд кәрәдзийә кәй фәхицән уыдзыстәм, уыци тас мын ме 'нкъарәнта кәнү уәлдай тыхджындәр. Нә зәрдәтә нын кәрәдзиуыл цы әнәуынгә тәгтә бәттынц, уыдан Азәмәт лыг кәнү ныр әмә мыл катай әфтауы:

— Мәнәй ай дә хицаумә ратт, әмә дә әмдзәрәнмә арвита. Әз йемә банихас кодтон, фәлә цы нә вәййи... әмә йәм батагъд кә. — Гәххәтты гәбаз мын мә къухы фәсагъта әмә әддәмә ахызти, стәй мәм, йе 'фарм әмбәхсәгау, йе 'ргом әвәндонәй раздәхта, әмә дзы цыма шифанерәй йә къухмәрзән райсын ферох и, уйайу загъта: — Мерет амарди, әмә әз райсом уырдәм цәуын.

Уыци ныхәстәм џавдурау фәдән. Мә фыдыхойы зианы хабар мын раздәр күйд нә фехъусын кодта? Әвәццәгән мә әппүндәр ницәуыл нымайы. Стәй йә мад әмә йә дыууә әфсымәрү ныгәннынмә күинә ацыди, уәд ыл ныр цы зәд атахти? Әви йәм Мерет уыданәй хәстәгдәр у? Мерет, Мерет... Хуыща әмә пысылмон динай тыңгдәр никәуыл аууәнди, әнә уыдан әримыстәйә, йә дзыхмә къәбәр нә иста, фәлә йын йә цард фәдаргъдәр кәнүнән мур дәр ницы фәахъаз сты. Әниү ын цы хъуамә фәахъаз уыдаиккой, әнусәй-әнусмә алыхуыз он цәстфәлдахджытә сәлхәрты сайынән кәй фәмисыдысты, уыци

афтид дзырдтә? Диссаг та күнд нә у цард. Цыфәнды 'хсәнады дәр мәнгард зәххыбынтыңдауджытә, сә риутә хойгайә, сыгъдағзәрдә фәллойгәнджыты сәрмә схизынц, хин аәмә кәләнди фәрцы сын сыйнтуатау сә фыдәй сә цармы 'хсән бабырынц аәмә сын, зәрдәвәрән ныхәстәгәнгәйә, сә туг фәецъиринц. Мәгүыр адылытән уйй фаг хъизәмар нә вәййи, аәмә ма сыл дины кусджытә дәр бафтынц. Иумә сын сәртәе сәзәгъәл кәнның аәмә сә рәстырдәм хъуыды кәннинал фәуадзынц. Иутә сын зәрдә февәрынц уәлзәххон дзәнәтәй, иннәтә та — дәлзәххон дзәнәтәй. Сә хъаймагъ сын күни бацъиринц аәмә сә күни ницәмәнуал фәхъәуынц, уәд сә, дымгәмә сдарынц аәмә сә иннә амәддәгтәм бахизынц. Рәстәгәй-рәстәгмә цардән йәх хуыз аивынц, фәләх йын йәх уидәтәй равзәргә әнәфыст закъәттә әнәвнәлдәй ныуадзынц. Мереты әнәбон мәлдзыгау сә къәхтү бын ныссәстөй аәмә йәх цәрынхъуагай ингәнмә батардтой. Аәрдзәй йәм цы чысыл зонд уыди, уйй райхалыны фадат дәр ын нә радтой, аәмә йәх цыфыдәр ныхәстәй әлгъитын кәй хъуыди, уыци мәнг хәзнатән кувгәйә, ие 'цәг дунемә бацыди. Аәцәг дуне... Кәннод ие 'рхъуыдыгәнәгән цы загъдәуа, кәд зәххы бын аәцәг дуне наәй. Дзәнәтмә бәлгәйә, алцәуыл дәр аүүәндүди, мәгүыр, аәмә тәригъәдәй мардта. Аәппәтәй йын зынаргъдәр чи уыди, уыци уәлларвон тыхтыл аәз не 'ууәндүн, цы хъуыддәгтә не 'мбәрста, уыдон аәгәр хорз дәр ма 'мбарын, фәләх уәддәр мә уавәр уымәй хуыздәр наәу. Бон-изәрмә сау күистү мә удај арт цәгъдин аәмә мә хъиутә хәрүн. Рәстәг мә иувәрстү күнд тагъд атәхдзән, уйй фиппайгә дәр нә бакәндзынән, афтәмәй ме 'намонд фыдыхой фәдыл, удхаргәнгәйә, аңаудзынән. Не 'лгъист бәстәйи мингай азты цы бирә әнәном цагъайрағтә фесәфти, уыдоны судзагаг хал ахәрдзынән, рәстәг мыл йәх бәзджынрыг аәрәмбәрзән, аәмә мә зәххыл иу адәймаг дәр нал аәримысдзәни. Диссаг у, бәгүүдәр, цард. Бәстон ыл ахъуыды кән, уәд та дзы әппындәр ници и диссагәй. Ие 'гъатыр уырынгтәдзалах әнәрынцойә зиле аәмә бәстәтәй, адәмәй иуты хәрдмә исы, иннәтү та йә быны ссәнды...

— Цәуыл ныссагъәс кодтай? Нә ләдҗы ныхәстүл? Да зәрдәмә сә хәстәг ма ис. Аәз дә һәхицәй никәдәм ауаддзынән. Кәд чызджыты фәдыл нә адзәгъәл уай аәмә нә

дәхәдәг нә ферох кәнай, уәд, — заләй мәм хъуысы Семирәйы хъазғамхасән ныхас. Цалдәр уысмы дәргызы йыл кәй фәгурысхо дән, уый тыххәй мәхи 'фхәрын әмәй йә аүүәндүн кәнин мәс сыйдәгдинадыл:

— Мәе хуызән уәләрвтытәхәг романтикән йә зәды хайы ферохгәнән куыд и? Мәхәдәг куы аңауон, уәддәр мәз зәрдә мәриуы ахәссын нә бафәраздзынән.

— Әз дәм дард дән, әмәй мәз дәз зәрдәйә куы аппараи, уәддәр ницы фесафдзынә, фәлә-иу дә фыдыфсымәрмә әрбай. Мәнән дәр хъыг нә уыдзән дә фенд... зәгъын мын кәй не 'мбәлы, ахәм ныхәстәй йын дзуапп дәттын:

— Цас дәе уарзын, уый Азәмәт куы зонид, уәд мәе йә хәдзары нырмә дәр нә ныуугътаид.

Мәе къәйныхдинадәй мәхәдәг фәтарстән, мәе цәсгом артау ссыгъди, әмәй мәхимидағ тыхсын, фәлә мын Семирә мәе уавәр ницәмә дары. Әвәццәгән, ахәм ныхәстыл сахуыр ис әмәе сын бындызы дыв-дывәй уәлдай ницы аргъ кәны, кәнәе йә цәсгомыл куыдфәндыйи цәстәнгас барәй җевдисы, цәмәй, тууы фыртән цы 'мбәлы, уымәй фылдәр маңы зәгъон. Хәстәг мәм әрбаңыди, мәе къух мын райста әмәй мыл йәе хуыссәнуатырдәм ахәңыди, сынтаңжы сәрмә къулыл цы стыр хуызист ауыгъд и, уымә мын амоны әмәй, нымдәнгәйә, дзуурьи:

— Нә ләг мәе уәлә уыцы къаммә гәсгә ракуырдата. Ме 'рвадмә йә федта, әмәй йын афтә: «Цалынмә аңы зәды мәе хәдзармә әрбакәнөн, уәдмә не 'рсабыр уыдзынән». Не 'хсән ссәдз азәй фылдәр и, фәлә йын уәддәр сразы дән...

— Ахәм хъәләсү уагәй дзуурыс, цыма йыл фәсмон кәнис.

— Чызг куы уаис, уәд дын иу зонд бацамонин.

Цыдәр сусаңдинад мәе кәй әмбәхсү, уый йәе цәсгомыл ирдәй зыны. Цымындис нә дән, фәлә мәе йәе миддуне хуыздәр базонын фәндү, әмәй йәе фәрсүн дә зәрдә-мәе зәрдәйә:

— Нәлгоймагән зәгъгә чи нәу, уый уагәр циу?

— Уынджы къәйыл дзәгъәләй куы баззайай әмәй дә фәстаг къәбәр куы хәрай, уәддәр дәхицәй бирә хистәрмә ма смой кәе, цыфәндү бондженмә дәр: йе 'хцатә дә фарсәй фәуыдзысты.

— Әз та афтә әнхъәлтон, зәххыл Азәмәтәй амондаджындаң дәр ләг нәй әмәй йәм фырхәләгәй мардтән.

— Дзәгъәлы.

— Цәмән?

— Уымән әмә ды уымәй хъәздыгдәр дә. Нәйә әмбары, әндәр уый хъуамә дәумә хәләг кәнид, ды уымә нә, фәлә...

Дискаст әм кәнын әмә ницы дзурын. Уәвгәе йын цы зәгъон, уый дәр нә зонын.

— Дәүән дә зәрдә уарzonдзинады суадон у, әмә дзы адәй-магмә әәдзухдәр нуазын цауы, дә расыггәнаг фыдыфсымәры зәрдә та фиуәвәрд у, әмә йәм әппындәр ницы хъары. Йә буар мыл куы 'рбандзәвө, уәд ме 'нкъарәнтә әrbайсағынц, мә тут кәдәмдәр алидзы, әмә мә иу нәлгоймаг дәр нал фәхъәуы. Ахәм ләгимә цәрыны бәсты дә фыды уәларт урс дадалитә рауда, — йә ныхас әнкъардәй балхынць кодта Семирә әмә, телефоны дзәнгәрәг айхъусгәйә, зын уавәрәй фервәзәтгау залмә атындында. Әз йә фәдыл кәстгәйә баз-задтән. Сылгоймаг нәу, фәлә цыил. Дә цурәй, зидухгәнгә, цы минут кәдәм атулдзән, уый нә бамбардзынә. Сәцәйә мә фәуадзы ие 'ртом ныхасәй. Кәнәе мын нәлгоймаг әнхъәл нәу, кәнәе мә йә ләджы хуызән ай дәр ницәмә дары. Йәхи мәм ахәм хуызы 'видисы, цыма ләппу нә дән, фәлә чызг әмә Азәмәтән ницы бавәййин.

— Дә бон хорз, Сардион Иликоевич. Әз Семирә дән. Нанә Арчиловнаимә мә схәццә кодтай? Ха-ха. Кәрәдзи халдих стәм әмә...Ха-ха-ха! Уый ныр иу къуыри Чъребайы йә фәллад уадзы. Абон мә не 'вдәлы. Райсом — табуафси. Нә ләджы Ирыстонмә куы арвитон, уәд уәм бауайдзынән. Хорз, хорз, Сардион Иликоевич. Ууыл та цы тыхсыс? Иунәтәй мә ныуугътой, әмә сәрибар дән. Ха-ха-ха! — цыма йә хурән хур федта, уыйай дзуры, йә цины хуыдуггәнгәйә, әмә худы.

Әз сагъдауәй ләууын. Йә цәсттытә йын ахәм рәсүгъдәй никуыма федтон әмә сәм кәссынәй не 'фсәдын. Сәууон стъа-лытаяу цәхәр калынц әмә йә ноджы бәллиццагдәр кәнынц. Афтә тынг кәуыл райы, цымә? Фырцинай йә зәхмә куы нал уадзы. Цыма мын мә фарстән дзуапп раттыны тыххәй фәхъус и, уыйай йә ныхас фәүрәдта, телефоны хәтәл йә бынаты әрәвәрдта, ие 'хсызгон равг нә ивгәйә, мәм әнәхин гыщыл чызгу цымыдисхуызәй әrbакасти әмә ие 'мдзурәгәй әппәллиңмә фәци:

— Ме 'рдхорд у. Хъазаг, цыргъзонд, мәлгъәвзаг. Хәрзхуымәтәг анекдот дын куы радзура, уәддәр фырхудәгәй гуыбындиҳтә

фәуыдзынә. Зәххыл йәхицәй әнәзәрдәхудтәр әмә рәдаудәр адәймаг наәй. Бахъуаджы сахат дын йә уә дәр наә бавгъау кәндзән. Әмбисондән хәссинағ ләг. Даә цармы йә батух раст...

«Мәнмә гәстә, Азәмәтән йә хъуыддәгтә хорз не сты. Фыдәлты ныхас раст у: кардзыд уәвгәйә, арыгонмә ма бабәлл — мастиән дын фәуыдзән», — февзәрд мә сәры әмә әнәбары мә мидбылты баҳудтән. Семирәйы исдугмә йә аддҗын сәннәттә кәдәмдәр ахастой, стәй фәстәмә әвәндонәй әрбаздәхти, йә къәләт әрфгүйтә фелхынцъ кодта әмә ма йә ныхасмә, әлгъянгәйә, баftyдта:

— Йә ус та — фидиссаг, ләхчъил, ницәйаг. Бутъро дәр ма мәйдар әхсәв руҳс кәны, уымә та иу хорз миниуәг дәр наәй. Әгәр-мәгуыр йәхимә базылынән дәр нау. Уәдәмә дзы 'взәрмә цы амонд әрхаяу, уый хорзмә никүү 'рхаудзән...

Адәм кәрәдзиуыл худгәйә кәй цәрынц, уый рагәй зонын, фәлә мын уәддәр хъыг сты йә хъал ныхәстә. Мә уды монцтә дзы кәй исын, уымә гәстә йә мә мидхъуыдиты дәр мә зәрдә әфхәрын наә комы. Йә мадыхо Чъребамә күү ацыди, уәдәй фәстәмә йә хүйссәнтә иу хатт дәр әфснайд наәма уыдысты. Йә чъизи тәбәгтә йын цалынмә әз ныхсын, уәдмә цәлгәнәны рәдзәгъдәй фәләууынц, әмә сыл дынджыр цъәх бындзытә әрәмбырд вәййынц. Цъылын әмә пъолсәрфән хәңгъил кәм сты, уый зонгә дәр наә кәны. Әрмәст әхсәвәй-бонәй йә цардәфсәст хәрззылд цәсгомән фу-фу кәны. Нарт-хоры ссады хыссә йыл уыцы иуухуызонаң әмвәтәнәтәй банаҳасы, иудзәвгар ай фәдерары, стәй йә ныссәрфы әмә йыл ногтыд джитърийы цъәрттә сәвәры. Уыдан дәр та иуцасдәры фәстә сисы әмә йә лосьонәй биноныг сәрфтытә фәкәны, стәй йә, ие 'нгуылдзы кәрәттәй массажәнгәйә, алыхуызонаң кремтәй сәрдин райдайы. Иу хатт әм нал фәләууыдтән әмә йын хъазгәйә афтә бакодтон:

— Әз мә цәсгоммә уыйбәрц күү зилин, уәд мәнән дәр срәсугъд уайд.

— Әз ай рәсугъд наә кәнын, фәлә йын йә рәсугъдзинад хъаҳхъәнин, — йә күист наә ныууагъта, афтәмәй мәм йә амонән әнгүүлдз, хинхудтгәнгә, батылда Семирәе.

Әдзынәг әм кәсын, әмә цәмәндәр мә цәститыл уайы Мереты низәфхәрд мәрдонхуыз мәлләг цәсгом. Цы сты

уәddәр амонд әмәе әнамондзинад? Җавәр закъонмә гәсгә
сә уары адәмәен се сфәлдисәг? Ацы фарстән цы дзуапп рат-
тон, уый нәе зонын, фәләе уыйхыгъд фидарәй зонын әндәр
хъуыддаг. Мәе цуры, кәйдәр амондмә хәләттәнгәйә, чи тайы,
уыцы сойывдылд, царв әмәе мыдәй хаст сылгоймаг йә мәгуыр
ходыгъды цармы иу бон куы фәуаид, уәд әм искай ләджы йә
цармы батухыны зонд әмгәрон дәр нал аәрцәуид.

* * *

Цәй әмдзәрән әмәе цәй цыдәр. Әмәе ма 'мдзәрән — гъя.
Кәм дыл бахсәв уа, уым дә бынат цыфәнды номәй дәр ра-
хон, фәләе ацы 'нахъинон бырәттәй та цы бәстәм алидзон?
Мәе къах кәдәм бавәрын, уым фаджыс, зәронд кәләддзәгтә
әмәе хъылмайы тәф мә разәй фәвәййынц әмәе мын мә цард
маргимә схәцә кәнынц. Уәдәмәе, чъизийы райгүирдтән әмәе
чъизийы амәлдзынән. Фервәзән мын дзы ницыхуызы ис, цыма
мын авдәнмә кәләнтәе счындәуыди. Нәхимә мын исчи афтә
куы загътаид, зәххы къорийы 'хсәзәм хай чи ахсы, әмәе арв
йә сәрмәе нәрын кәмән нә уәнды, әппәтәй бәллицагдәр
цардмәе йә бәттәнтәе чи тоны әмәе, йе 'мбисонды 'нтыстытәй
әппәлгәйә, суртә-уадзгуытә чи кәны, иуәй-иннәе ахъаззагдәр
ракетатә әмәе амәй-ай тәссагдәр бомбәтәе чи аразы, әмәе
әнәхъән дуне әмризәдҗы кәмәй ризы, уыцы хъомысдҗын
паддзахады сәйраг горәты зәрдәе — Рәсугъд фәзы фарсмә,
курантты зәллангмә хъусгәйә, искуы хъомдоны хуызән әмбыд
хәдзары цәрдзынә, зәгъгә, уәд ай фенхъәлтаин, йә зонд
кәмән фәлыхъди әмәе сәнттәе чи цәгъды, ахәм сәрхъән, фәләе
йә ныр мәхи цәстәй уынын. Әмәе ма йын хәдзар раҳонән
дәр куы уаид. Әртә-цыппар гектары йас тымбыл кәрты ал-
фамбылай бәрзонд уәрәх бәстыхай фейнәрдәм фәцыди, әмәе,
әдде бакәстгәйә, афтә зыны, цыма йыл кәддәры урсахуырст
зырнайзылд егъяу цәдҗындиндзә куынә хәциккой, уәд зәхмәе
тәбаззагай әрызгъәлид. Мидәгәй та — бынтон сәфт, дәрән,
әнәфснайд. Йә рудзгуытә ранәй-рәтты сохъхыр цәститтау
— афтид. Сармадзантә әмәе гранаттә кәй ныппырх кәнынц,
уыдон ма вәййынц ахәм әдзәллаг уавәры.

Ацы 'рдхәрәны гәнах мын мә уарzon фыдыфсымәры кад-
джын ләвар у, әмәе мын дзы әнәе цәргә нәй, фәләе йә
әмдзәрән та цәй дымәгмәе рахуыдта, цымә? Кәд расыг уыди,

мыйиаг? Нæ, ахæмæй йæм ницы раиртæстон. Уæвгæ, æнæрын-
цойæ конъяк нуазы, æмæ афтæмæй цæмæнфæнды дæр фæивда-
дзатгæнæн ис. Йæ гæххæтт ын хицаумæ куы радтон, уæд мын
афтæ:

— Ай та ма дын циу? Аз ын йæ курдиат æнæуи дæр сæххæст
кодтаин, фæлæ нæм ныртæккæ хуыздæр бынат нæй. Хæдзар
кæд тынг зæронд у, уæддæр нырма фидар у. Бирæ алыхуызон
куыстуæтты къантортæ дзы уыди, фæлæ заууатмæ æрçыдыс-
ты, æмæ сæ алы рæттæм аивтой. Дæ амондæн, агъуыстытæ
иууылдæр суæгъд сты, æмæ дзы дæхицæн иу равзар, ссыгъдæг
æй кæн æмæ дзы фæрнæй цæр.

— Нichi мæ ратæрдзæн?

— Нагъ. Цалынмæ йæм нæ разагъды лæгтæ бахæццæ уой
æмæ йæ сæ пъланмæ бахæссой, цалынмæ йын æхца раудазой
æмæ йæм цалцæг кæнүнмæ бавналой, уæдмæ дзы дæуæн дæ
цот дæр ма схъомыл уыдзысты...

Мæ ног бынатмæ иуцасдæр æнæзæрдæзæгъгæйæ фæкастæн,
стæй мæ дыстæ рæбынноз бафæлдæхтон æмæ йын йæ фаджыс
ракалдтон, аслам хуыссæнтæ балхæдтон æмæ дзы 'рçардтæн,
фæлæ йæ уæддæр Азæмæт æмдзæрæн цæй тыххæй ракуыдта,
уый нæ бамбæрстон. Арвæй-зæхмæ дзы иу адæймаг йеддæмæ
ничи змæлы. Раstdæр зæгъгæйæ та, нæ инженертæй иу — мæ
хицау йæ бинойнагимæ. Мæ хуызæн уый дæр, æвæццæгæн,
æртæхgæ маргъ у æмæ кæцæйдæр æрбадзæгъæл и, æндæр ацы
'лгъгæнæн бырæттæм лæг йæ уарzon усы нæ, фæлæ ие 'нæуы-
нон знаджы дæр куыд хъуамæ æрбахона? Йæхæдæг Толик у,
фæлæ йæ цардæмбал цы хуыйны, Хуыцау — йæ зонæг. Йæ
номæй йæм никуы фæдзуры. Уыйхыгъд сылгоймагæй бон-
изæрмæ æндæр никы фехъусдзынæ: «Толик, Толя, Толянчик,
Анатоль». Исты йын куы фæкусын кæны, уæд та «Пупсик»-
æй агæпп ласы. «Пупсик, мæ трусиk-ма мын ахс æмæ йæ телыл
ацауынæз». «Пупсик, кæд мæ лиf ахус и, уæд ма йæ радав». «Пупсик,
мæ риу стæвд и, æмæ-ма мын иу сæлдæг алхæ». «Пупсик,
æхсыр уæларт авæр æмæ йæм дæ цæст фæдар, ма та дын
скæллæд». «Пупсик, дæ конд хъайла уарзын, æмæ-ма йæм ма
базивæг кæ».

Иуварсырдыгæй хъусгæйæ, афтæ банхъæлæн ис, цыма
йæхæдæг сахъатджын у æмæ хуыссæнæй систын нæ фæразы,
комкоммæ кæсгæйæ та, æнæхъæн зылды йæхицæй æнаипдæр

әмәе әнәениздәр адәймаг нәй. Йәе лыстәг бәрзонд зәвәт туфлиты кәртмә күңи рахизы, уәд уымә бакәссынәй диссагдәр ницы вәййы. Цыма бәгъәввадәй къуыдыр сыйндытыл фәңгәйцәуы, уйайу гуыбырәй дуртыл күңи иуырдәм фәңгәйхауы, күңи — иннәрдәм. Йәе къухтәй та, цәуыл фәхәңца, уйай фәагуры әмәе йәе фыртыхстәй скәуынмәе бирәе нал фәхъәуы. Әнәуи та тынг зәрдәмәдзәүгә у. Йәе ләг дәр — хәрзұынд. Дыууәйә дәр иу джиппы уагъдау — хәрзұхызтә, мыңдухызтә, уәнгджынта. Әз сәе раздәр хо әмәе әфсымәр фенхъәлдтон әмәе сылгоймагыл сусәг фәндитимә мәе цәст әрәвәрдтон, фәләе сын сәе гаңца ныхәстәм күңи байхъуыстон, уәд, кәрәдзийән цы бавәййынц, уйай бамбәрстон әмәе мәхижүил фәхәңцыдән. Кәннод ме 'хсидгә тугән цы зәгъон, кәд, пумпуси дзулы хуызән аддожын сылгоймаджы мондаггәнән фәлмхуыз буармә қәстәйә, сонт ләппүйән йәхиуыл фидар хәңдән нәй, уәлдайдәр, йәе бонтә әнәе сылгоймаджы рәвдыдәй күңи 'рвита, уәд.

Ларисә мәе цыма ай хъәбысмә барадай әрбаппәрста, уйайу әнәнхъәләдҗы Иванән разыйы дзуапп радта, йемәе баңдарди, әмәе әз хъаҳъәзыхәй бazzадтән. Иуңасдәр никәңәйуал разынди, стәй мәм, әфсәрмитәгәнгә, әрбаңыди әмәе, йәхи растгәнәгау, афтәе бакодта:

— Да разы аххосдҗын кәй дән, уйай әмбарын, фәләе цы 'рцыди, уымән раздахән нал ис, әмәе мын ме 'нәрхъуыды ми ныббар.

— Ҳатыр мәе дзәгъәлы күрүс. Әппиндәр мәе ницы хәсдҗын дә. Цы 'хсызғон минуттә мын баләвар кодтай, уыдоны тыххәй дә әз стыр бузныг дән, фәләе мәм диссаг қәссы, күңи нае йыл әрвәссүйтә, уәд ын күңд бакуымдтай?

— Мәе хуыздәр усгуртә кәм уыдысты? Да мәе нае ракуырда-таис, иннәтә та мәе хъәугә нае кодтой.

— Мәе зәрдәйи уаг әз мәхәдәг күниә зонын, уәд әй ды кәңдәй базыдтай?

— Да мын күңд әнхъәл дә, әз афтәе бынтон әдиле нае дән, стәй нәлгоймаджы зәрдә базонынән бирәе зонд дәр нае хъәуы. Йәхион йәхи күңи фәвәййы, уәд ые 'цәг әнкъараңтә нал фембәхсы...

— Цас әхсизғондзинад мын дәттыс, уйай күңи зонис, уәд афтәе нае дзурис.

— Кәсис, ныр дәр уарзондзинады кой нә кәнис, фәлә әхсызғондзинадыл дзурыс, уый та, әнә уарзгәйә, уайтагъд әрбайсәфы, әмә зәрдә сафтид вәййы.

— Цы уарzonдzинадmæ бәлlyс, уый де'нәхсәст ләгәй райс-дзына?

— О. Уымән йә Хуыцауы хай дәр әз дән, йә зәды хай дәр.

— Гъемә амондджынәй цәр уәдәе йемә, — бустәхуызәй зәгътон әз әмә үәм мә чылым раздәхтон, фәлә мын уый мә цонгыл фәххәцыди.

— Фәләуу. Сывәллоны тәргәйттә цы кәнис? Раст дын куы зәгъон, уәд мәнән дәуәй уарзондәр нәлгоймаг нә уыди, фәлә мә Хуыцауы дзәгъәлы ‘нхъәлмә кәсисн нә фәндиди...

— Уәдә ма мә цы уромыс?

— Цима әгәр батагъд кодтон, афтә мәм кәсис. Иванәй мә әрмәстдәр сәрибардзинад хъуыди, фәлә амондджын үәвүнән уый фаг нәу. Куы мыл фәцинта кәнис, уәд мә цәстыты разды фәләууыс, әмә дә узәлдәмә фәбәллын. Мә зәрдәмә дә уадзын нә хъуыди, бәргә, фәлә ма ныр цы... байраңжы и...

— Зәрдә рохгәнаг у...

— Із дәр афтә әнхъәлдтон. Мә фәндәгтә, зәгъын, әваст куы әрәхсәдон, уәд әй ферох кәндзынән, фәлә фәрәдьидтән. Кәд ма дә иучысыл дәр хъәуын, уәд дәм цыфәнды афон дәр фәзындынән, әрмәст мәм зәрдиагәй фәдзур.

«Уымәй райдыттаис, әндәр ахәцыйдтә — нәлгоймаджы зәрдә, уарzonдzинад, амонд. Ләгмондагәй цъәх арт уагътай әмә үил фәхәст дә. Сәрибар үәвүн дә фәндыди, әмә дә къухы бафтыди. Хәзгүл дә хъәуы, әмә дә тъәп мәнүл фәцыди», — бахудтән ыл мәхинимәр. Мә цәстытыл ауад, Иван әй йә хуыссәни куыд фәрәвдауы, уыцы ныв, әмә мын уый ад скодта, мә зәрдә үәм схәццә и, әмә мә үә цуры ләууын нал фәндиди. Иуәй мәм афтә фәкасти, цима, ме сәфт кәмәй уынын, уыцы ’лгъаг ләдҗы уәлдәйттыл зилин, иннәмәй та, уәлдай кәмән нәу, ахәм родтәмдзогән ләгъстә кәнин. Дыууә әнкъараене дәр мын цығимә змәстий мә сәрыстырдзинад, әмә үә мәхи ссыгъдәг кәнини охыл уынджы ләугәйә ныууагътон. Фәлә уәддәр адәймагән үе ’взәр миниуджытәй фервәзән нәй. Куыддәр талынг къумы мә сагъастимә иунәгәй бazzадтән, афтә мәхи ’фхәрынмә фәдән:

«Сәрхъән, курынмә йә куынә хъавыдтә, уәд ай гәркъайы хүйнчың цы аластай? Йә бон куыд у, афтә аразы йә цард әмәе йә аразәд. Йәхи дын ирхәфсын кәнә әмәе йә ирхәфс. Әхсыз-гондзинад дын дәтты, әмәе йә, цингәнгәе, ис».

Мә зәрдә фәсаджил, әмәе дзәвгар рәстәг, мәхиимә тохгәнгәйә, фәудхар кодтон, стәй мә сыйаджы тыптыриу үс кәңейдәр фәзынди, әмәе йә фәлмән цәстәнгасәй ме ‘муд әрцидтән. Алкәй фәдил кәссын хорз кәй нәу, уйы әмбарын, фәлә мәхииуыл хәцын нә фәразын. Әмә фәразгә дәр куыд хъумамә кәнөн? Хохы цъуппәй дурты зәй куы ракәла, уәд дзы тыхстрынчынай дәр хи бахъахъәнән ис; къәдзәхы дәлбазыр айнәгмә дәхи нылхъив, әмәе сәрәгасәй бazzайдзынә, фәлә бәласы къалиуыл әрхауынәввонгәй чи ләууы, уыцы бурбын рәгъәд кәрдойы хуызән сылгоймагәй әнәниз әххормаг ләппу йәхи куыд хъумамә бахъахъәнәна, уәлдайдәр ай йәхиуыл куы ардауа, уәд? Уйы дәр цымы йә мойы аңыдмә әнәрхъәцәй фенхъәлмә кәссы, уйыау, куыддәр Толик фед-дәдуар вәййы, афтә әнтәфәй мәләг сабийау йә дзаумәттә феппары, айдагъ пеньюары лоджәмә рауайы әмәе мә цәстыты раз йә цыбәлгәнән бынэттә дыууәрдәм фәразил-базил кәнә.

Йә дүхийы аддажын тәфәй мә сәр разилы, сдзәгъәлтә вәййын, әмәе судзгә монкты суадон фестын, мә уләфт бауромын әмәе йын йә алы змәлд дәр зыдәй фәахсын. Мә зәрдәе йә куыстәй куы нылләууа, уымәй стәрсын әмәе мә уатмә балидзын. Иу хатт мәм мә хәдуәлвәд сәкәр курынмә дәр ма ‘рбауади, фәлә йәм мә ныфс нә бахастон. Йә номәй бафәрсынмә дәр ам нал сарәхстән. Цәмәй дзы тәрсын, уйы мәхәдәг дәр нә зонын, фәлә мәм афтә кәссы, цымы мыл тәссаг уавәры, йәхи хъахъәнгәйә, нә бацауәрдзәни. Әмәе ахәм сахат мәстджын ләгән йә сәрү цы фәкуыси уыдзән, уйы, марадз, ды базон. Сылгоймаджы цы бафәнда әмәе цы нә бакәндзәни. Дзәгъәлы нә фәзәгъынц: «Ләг — лауыз, ус — фәлдахәг».

Иу бон та әнәе ләгәй куы аzzади, уәд мәм цыдәр тарстхузызәй йәхи ‘рбайста, мә сыйтәджы, нымдәнгәйә, әрбадти әмәе мә къәмдзәстыгхуызәй фәрсы:

— Дә уаты дын иунәгәй әнкъард нә вәййы?
— Вәййы, фәлә цы бакәнон?

— Ау, күнд цы бакәнай? Аңу әмә дәхицән иу чызг ссар, аәрбаҳон әй әмә дә рәстәг йемә хъәлдзәгәй аәрвит.

Уыцы ныхәстә ахәм хъәләсү уагәй загъта, цыма адәй-магән йә царды искауыл баузәлын әмә искај тавиц рай-сынай үәлдай ницы нысаниуәг и. Дзургә-дзурын афтә базмәлди, цәмәй йә тәнәт халаты фәдджи иуварс азила, әмә дзы йә дзаг аәгъдә разыной. Мә уләфт ахгәдта, әмә ма тыхамәлттәй сферәзтон:

— Иу зонгә дәр мын никуыма уыди, әмә сәм нә уәндын.

— Уәдә, сылгоймаджы рәвдый циу, уый нәма зоныс?

— Нагъ.

— Нә мә уырны. Мәскуйы чызджытә ахәм рәсугъд ләппүйи әнә рәвдидәй күнд ныуугътой?

— Иннатәй сә мәнмә нә равдәлди.

— Мәгүыраәт. Кәд дә фәндү, уәд дә әз мә хоимә базонгә кәндзынән.

— Уый дәр дәу хуызән... дәу хуызән...

— Сәвджынта у, зәгъынмә хъавыс?

— Мондаггәнән у? — мә ныхас кәронмә ахәццә кодтон әз, әмә йыл күнд сахаддзәни, уымә әнхъәлмә кәсын. Уый мын мә цәстытәм курәджы каст кәны әмә мә, дызәр-диггәнгәйә, фәрсы:

— Раст-ма зәгъ, әңәгдәр мондаггәнән сылгоймаг дән?

— О. Күн дәм фәкәсүн, уәд мә цәстытыл фәуайы Огюст Ренуары бәгънәт сылгоймаг, әңәг уый саухилу, ды та — мыд-хуыз, дәуән де ‘рфгүйтә уымәй аивдәр сты, стәй дзы ды мәлләгдәр дә, фәлә тынг әнгәстә стут. Магнитау уәм цыдәр тых ис әмә адәймаджы йәхиицәй атонын нә уадзы.

— Әңәгдәр афтә хъуыды кәныс әви мә зәрдә балхәнны тыххәй билалгъяй дзурыс?

— Хуыцауәй дә бауырнаәд, афтә.

— Уәдә дәм мә хойы ’рбахондзынән. Дә зәрдәмә фәцәудзәни: уый мәнәй әрүгондәр әмә хәрзкондәр у.

— Ма йә аәрбаҳон, — цәхгәр әм нылләууытән әз, әмә мәм дисхуызәй аәрбакости.

— Цәуынна?

— Уымән әмә уыциу рәстәг дыууә сылгоймаджы уарзын мә бон нә бауыдзәни.

— Әмә искај уарзы?

— О.

— Кәй?

— Дәу.

Мә уазәгән цыма йә цәсгомәй мәйтә әмә хуртә скости, уйяу ныррухс и. Иуцасдәр ницы сдзырдта, стәй мән ракъахыны тыххәй йәхи хәдәфсармәй равдисыныл ацарапхайдта:

— Мәнән ләг и...

— Әмә дә күң ницы домын. Мә зәрдә дә уарзы, әмә мә бон йә ныхмә фәләууын нәу. Даң туры күң вәййын, уәд мидәмә дәр уымән әрбализдын. Мәхи дәм, зәгъын, күңә бауromон әмә дә цәсты күң бафтон...

— Күңд әдиле дә, күңд, — әнахуыр хъәләсү уагәй загъата сылгоймаг, сыйстади, йә цәнгтә мә бәрзәйыл әрбатыхта әмә мын батә кәнын райдыдта. Йә халат пъолмә күңд әрхаудта, әмә мадард бәгънәтгәй мә разы ләугәйә күңд аzzади, уый ма бамбәрстон, стәй хуыссәны февзәрдтән әмә йә ад-джын хъәбысы атадтән.

— Валя! Валентина! Кәм дә?! — мә хъустыл ауад йә ләдҗы мәтәйдзаг хъәләс әмә әвиппайды мә фыңға туг мә буары асалди.

— Байсәфтән! Йе 'рдхордмә күң ацыди, уәд фәстәмә күңд тагъд фездәхти?! — тарстхуызәй ныххъәрзыдта сылгоймаг әмә ләгъзбуар кәсагау мә бынәй ацылыгъуытт ласта, халат йе уәләе баппәрста әмә йын цәстыфәныкъуылдмә йе 'гънәдҗытә авәрдта, стъоләй мә сәкәрә къопп Җалдәр къәрттимә фелвәста әмә дуар йә сәрүл ахаста.

— Сәкәр күрынмә йәм баудтән. Цай, зәгъын, ацымон, әмә дзәнгәда цәгъдыныл фәдән. Кәд хәрзәрыйгон ләппү әмә хуымәтәг кусағ у, уәддәр царды цыдәртә әмбары, әмә йемә ныхасгәнән ис. Мә хойы кой нәм рауди, әмә, дам, ма мә йемә базонгә кән. Иумә хәрзаг дзәбәх фидауиккой! Даумә та күңд кәсы, пупсик? — йә тыхст уавәр бамбәхсыны тыххәй дзуры әнәрләугәйә. Йәхи әнәмәтхуызәй кәй әвдисы, уый бәрәг у йә аразгә дзыхынхасәй.

— Даң рәсугъд хойы утәппәт ләппүты 'хсән саусызд хъәддаг кавказагәй уәлдай кәмән баннымудзай, уый нә зо-ныс?! — фелхыскъ ай кодта йә ләг, әмә фәхъус и. Сә къах-уынәр күңд дардәргәнгә цәуы, афтә сабырәй-сабырдәр кәнә мә зәрдәйы гуыпп-гуыпп.

«Искәмәй исты давын күйд зын у, әвәдза. Чысыл ма бахъәуя, әнә зәрдәйә ма баззайон. Уйыхыгъд цы сылгоймагимә базонгә дән. Гъеуый артисткә у, гъе! Җавәрфәнды сценәмә дәр ай әдзәттәйә раудзән ис», - хъуыды кәнын мәхинымәр.

«Ахәм ус дын куы фәуа, уәд дә гуырәй райгә у. Дә дыууә щәсты астәуәй дын дә фынды күйд фелвасдзән, уйй әмбартә дәр нә бакәндзынә, — худы мыл мә мидхъәләс әмә мә Толикыл ардауы: - Ды йын годо 'нхъәл дә, фәлә дә уйй, дә хъамайыл хәңгәйә, хорз куы ныуугъта».

«Сәрхъән! Цалдәр минуты ма уынджы куы афәстиат уыдаис, уәд машинайы бынмә бахаудаис?! Уыңы гыңцыл хорздзинад саразын мын дә цәст нә бауарзта, цыма дзы дә фаг нал баззадаид. Дәуән циу. Әхсәв-бонмә йыл дәхи ирхәфсдзынә, әз та, ме 'хисидгә монцтимә тохгәнгәйә, мә уазал хуиссәны рафт-бафт кәндзынән».

Мә цыфыдәр знатан уайдзәфтәгәнгәйә, мә синтәжджы уәнгмардәй рабадтән, мә дзаумәттә ме уәлә әвәндонәй скодтон әмә лоджәмә зивәтгәнгә ахызтән. Кәд мигъәмбәрзт арвмә кәсыныл архайын, уәддәр мә галиу щәсты тигъәй ахын, Толик мәм тарәрфыгәй күйд әрбаңауы, уйй әмә мәхимидағ катай кәнын.

«Йәхәдәг нә бамбәрста әви йын Валя исты загъта? Ау, йәхиуыл арт әндзарәгау ын цы хъуамә загътаид? Әвәццәгән ыл истәмәй фәгуырысхо и, әмә йын басости. Цыфәнды куы фәуа, уәддәр ын ай әфхәрлын нә бауадззынән. Әппәт дәр мәхимә райсдынән, әмә йә цы фәнда, уйй кәнәд!» — скарстон мәхинымәр әмә йәм ме 'гром аздәхтон. Уйй мә цурмә әрбахәцца ис әмә мын нәдәр салам дәтты, нәдәр мәм исты дзуры. Йә дзыих ныххуында әмә кәртмә ахәм щәстәй кәсы, цыма йә зәрдәйы цыдәр сусәгдинад әмбәхсы әмә йә зәгъә әви нә, ууыл сагъәс кәны. Къахәй-сәрмә йә мә щәстәнгасәй барын, иу аипп дәр әм нә арын әмә дис кәнын Валайыл. Йә ләг — мәнәй бәрzonддәр әмә хәрзконддәр, цардхъомдәр әмә ахуыргонддәр, афтәмәй йәхі мәнныл ныхасы. Цәмәен? Тәрсгә-ризгәйә йә цы скойы мәннырдәм? Цы йын нә фаг кәны? Кәд дзы, мыйаг, ләджен тәф нә цәуы, әмә, амәй йә къухы цы не 'фты, уйй мәнәй агуры? Кәд фәсдзәуинау йә коммә әгәр тынг кәсы, әмә йә щәсты ницы ахады? Чи сә базондзән? Искәй бинонты цард тар хъәдәй уәлдай нәу. Әмә

уыдан цыфәнды дәр фәуәнт, фәлә мәныл та әваст цы 'рбам-бәлди? Күйдәр мә тас ме уәнгтәй аәrbaiscәfti, афтә мә зәрдә үе 'лхъивәнтәй феуәгъд и, мә туг үә бынат ссардта, әмә мә риуыдзаг суләфыдтән. Ныртәккә мәхимә уыйбәрц хъарутә әнкъарын, әмә мә сыхаг мә ныхмә исты куы сдзурид, уәд әй дыккаг уәладзыгәй дәлә үыцы бырәттәм аппарин, фәлә уый мә фарсмә әгомыг фысау әнцад ләууы әмә мын мә зәрдәйи 'взәрын кәнү әрмәстдәр фәсмон әмә тәригъәд.

«Ныр ацы гуымыдзайы усмә чи 'рхаудта, уый амәй хуыздәр у?!» — әфхәрын мәхи, әмә афтә әнхъәлын, цыма йын үә бинойнагмә ныхилгә нә, фәлә кәсгә дәр нал бакәндзынән. Цәмә мәм әрбаңыди, цымә? Цы үә хъәуы мәнәй?

— Иу куыст мәм ис, әмә үә куы бакәнис, уәд дын исты капеччытә бафидин, — мә мидфарстән мын дзуапп дәтты мә хицау.

— Цы куыст у? — фәрсын әй куыдфәндыйы хъәләсәй.

— Нә ахизәнә әмә къахәвәрәнән алыварс цы бырәттә ис, уыдан акал, стәй уынгмә фәндаг сараз, әдәргәйә дзы аңа-үән куыд уа.

— Әз кәртмәрзәг нә дән, фәлә — зәхкъәртгәнәг.

— Уый зонын, фәлә, зәгъын, кәд уәлдай әфтиагыл сразы уаис.. Дә уәгъд рәстәг дзәгъәлы сафыны бәсты..

— Әндәр искәй баххуырс. Уыцы рәстәг мә мә фәллад уадзынән хъәуы. Дуры хуызән зәхх әнцон къахән нәу...

— Дә иу мәйи мыздыл ма фонд әмә ссәдз сомы куы бафтаус, уәд дын әвзәр нә уайд. Хал халән әххуыс у...

— Мә ахсән хус къәбәрүл сахуыр и әмә хорз хәринаг күсгә дәр нал скәндзән.

— Уәddәр ахъуыди кә.

— Әз иу хъуыддагыл бирә дзурын нә уарзын. Мә ныхас әдзухдәр үә бынаты вәййи.

— Валя дәм куы 'рбаңауа, уәddәр әй нә аивдзынә?

Ахәм әнахуыр фарст мәм ратдзән, уый мә фәсөнәрхәдҗы дәр нә уыди, әмә мә цыма зымәгон арв әрцавта, уийау фәдән. Мә фырдиссагәй йын цы дзуапп раттон, уый дәр нә зонын әмә йәм циркмә кәсәгау кәсүн. Нә хабар нын базында әви нә, уый бамбарыныл архайын, фәлә үә ләгъз цәсгомыл әнәфыст гәххәттәй уәлдай ницы бакәсән и, үә цәститә та

кәртырдәм арәэт сты. Йә зәрдә нәм күйнә әхсаид, уәд мәм йә усы не 'рвитид. Ау, әмәх ахәм уавәрыл күйд разы кәны? Әвәцәгән ын хуыздәргәнән нәй.

— Дүртүл, фәкәл-фәкәлгәнгә, күй фәцәйцәуы, уәд мәзәрдәй туттаң ныккәлынц, әндәр дын да кавказаг сәрыйс-тырдзинад зонын әмәх дәм не 'рхатыдаин, — йәхиимә ныхас-гәнәгәу ләгъстәгәнәджы хъәләсәй дзуры Толик.

— Сылгоймаджы курдиат әнәх сәххәстгәнгә нә фәуы-дзынән, фәләх әрмәстәр — иу хъуыддаджы фәстә! — хъәддых дзуапп ын дәттын әз. Ләг мәм, дисгәнгәйә, фәрсәгау әрбакости әмәх, цы ахъуыды кодта, хәйрәг — йә дәсны. Исты әнәгъдау ныхас мәх күй сирвәза, уымай тәрсәйә мә әргомәй фәрсын дәр нә уәнды. Бон-изәрмә йә йә дәлбар күсдҗытә цынәхуызон чызи 'лгъистәй «сбуц қәннынц», зәххыл ахәм нал бazzайы, мән дәр уыданәй әнхъәләв әмәх, йә усы сыгъдәг ном хъаҳъәнгәйә, хъусәй ләууы.

— Чысыл раздәр мә цыфимә кәй сызмәстай, уый тыххәй мә де 'фсины цур хатыр ракур, науәд сылгоймәгтә сә ләгтәм хъусаг сты, әмәх мә йә хоимә нал базонгә қәндзән, — әнәнхъәләдҗы иу гәрахәй дыууә сырды 'рфәлдәхтон әз әмәх мәхицәй разыйә бazzадтән.

— Уый дын — мә быгъдуан, — йә сәр әхсызгонәй батылда-та Толик әмәх йә бинойнагмә хъәрәй фәдзырда: — Валя, Валентинә, рауай-ма ардәм!

Сылгоймаг цыма къәсәргәрон әвирихъау хабар фехъусынмә әнхъәлмә касты, уйайу тыхстхуызәй лоджәмә рахызти әмәх мәм уайдзәфгәнәгәу йә цәститә сзылдта. Йә зәрдәй та-тый әнәнхъәләдҗы иу гәрахәй дыууә сырды 'рфәлдәхтон әз әмәх мәхицәй разыйә бazzадтән, ууыл.

— Валя, Ирбеджы тыххәй дын кәй дзырдтон, уыдон мә әнәрхъуыдыйә сирвәстисты, әмәх дзы да разы хатыр курын.

— Тынг раст кәнис! Әнәууылд ныхәстә да арәх схауы! — йә фындызы бын бахъуыр-хъуыр кодта ус әмәх йә ләгмә бустә-хуызәй бакости, цыма йын афтә зәгъынмә хъавыди: «Тәхуды, де 'дылы митәй фервәз!» Уыциу рәстәг бацин кодта, уадты-мыгъ йә иувәрсты кәй асыффытт ласта әмәх йын йә иу әрдумә дәр кәй нә бавнәлдта, ууыл, йә фәлмән мидбылхудтәй мын

зәрдә бавәрдта әмәй үатмә сәрыстырәй аңыди. Әз ын мәхи ңәхәрмә дарәгау үә мойы курдиат, тыхләмаргәйә, сәххәст кодтон, фәләү үый үә ныхасән хиңау на разынди, әмәй чырыу мәй маңы хүлфы сәхсисти. Иуңасдәр әй, мәй игәртә фыңгәйә, фәхъахъәдтон әмәй, куындаң фәзынди, афтә үә фәдил агъуысты фәмидағ дән. Ләг мәй судзә ңәстәнгасәй фәттарсти әмәй бандон райсыны 'фсон үә усы фәстә амбәхсти. Әз ын үә тәрттәм фәләбүрдтон әмәй үә къәсәрмә радавтон. Уымән үә ңәслом ныффәлурс и, әмәй мәй ризгә хъәләсәй фәрсү:

— Цы, цы, цы қәнүс? Цы да хъәуы мәнәй?

— Да мәй ңәй тыххәй асайдтай, үый ма мын зәгъ?! Иугәр саукусағ дән, уәд мәй хъуамә хынджыләг қәнай!?

Үый мәй тарстхузызәй қәсү әмәй ницы дзуры, үәхи мәй атоныныл архайы, фәләү үә әз на уадзын.

— Идиот, қәм цы фос и, уыданы чызитә сәрфын мәй сәрмә дәр куынә хастон әмәй дын да усы тыххәй куы сразы дән, уәд әм ныр да ңәстүтә әххуысагур цы ныдҗәжыгъытт кодтай!?

Мәй тых-мәй бонәй үә тилын, фәләү уымән үә дзыхәй хъыппсып дәр на хуы, әмәй мәй маңы ңырынәй-ңырындәр қәнүс. Рагәй дәр ме сәфт ахәм сым-сыматтә годотәй уынын, әмәй мәй фәнды үә хәрзхузыз сыләнгәс фәлмән ңәстүмән иу дзәхст авәрын, фәләү дзы милицәмә бахъаст қәнүнәй тәрсүн әмәй мәхи уромын. Дисы мәй әфтауы үе 'туындағынадәй. Үә усы ңәстмә мәй уәд та куы фәрәхойд. Мәнәй бәзәрхыгдәр у, әмәй мәм куы февналид, уәд мәй, чи зоны, үә быны ассәнди, фәләү үәм ныфс най, стәй үәм састы бынаты баззайын әгад на қәсү әмәй, ңәхицәй къаддәр чи у, үый дәрзәг митә быхсы. Мәй зәрдә схаста, иуварс әй ассыдтон әмәй үәм мәстәлгъәдәй бартхырән кодтон:

— Ме 'хца мын мәйи 'мгъуыдмә куынә бафидай, уәд мәй иу ма рахъаст қә! Зыгуымы голлагау да лоджәйә арәңүгдэзинән!

Үә дзыппәй фондз әмәй сәсәдз сомы куы сисид әмәй мын афтә куы зәгъид, ферох мәй да, әмәй дын мәнәй мәхи 'хца дәттын, зәгъгә, уәд ын сә на разын. Мәй номай дзы де 'фсинән къафеттә балхә, зәгъгә, үын зәгъин әмәй сәргүйбыр, уәнтәхъиләй аңауин, фәләү уымән ләгдинад равдисын

йæ хъуыдыйы кæрон дæр нæй. Уый бæсты мæ ахæм былысчъиллæй фærсы, цима мыл ærvæсгæ дæр нæ кæны:

— Уыцы капеччыты тыххæй?

Кæд цæфæй нæ мæлыс, уæд дын уый та — рæхуист. Цæстыфæныкъуылдмæ йæ уæлхъус алæууыдтæн æмæ та йæм фæлæбурдтон.

— Жæдлы дæ æви дæхицæй æнæмбаргæ сывæллон барæй аразыс?! Капеччыты тыххæй нæ, фæлæ дæ сайæн миты тыххæй! Лæджы лæгыл кæй нæ нымайыс æмæ йæ, ницы уæвгæйæ, дæ къæхты бын кæй ссæндыс, уый тыххæй! Дæ ныхасæн аргь кæй нæ кæнys æмæ йæ сæрты хæрзæнционæй кæй хизыс, уый тыххæй! Лæджы миниуджытæй дæм кæй ницы ис, уый тыххæй! Ацы рæсугъд сылгоймаг дæм цæмæ бабæллыди, цымæ?! Дæ кæцы хорздзинад фæцыди йæ зæрдæмæ?! Жæз дæ мæ фарсмæ иу минут дæр нæ бабыхсин!

Фæстаг ныхæстæ мæ зæгъын нал хъуыди, фæлæ мæ мастьы фæдыл ацыдтæн, дзырд та маргъæй уæлдай нæу, дзыхæй куы сирвæза, уæд æй нал æрцахсдзынæ. Уæвгæ мæ Валя дæрзæгдæр ныхæстæ срапцугъынæй тарсти, æмæ йæ цæстытæ фырадæргæй ныхъхъоппæт сты. Йæ лæджы фарс рапхæцын дæр нæ уæндыди, къулы рæбын ныхкъуырдæй лæууыди æмæ нæм мæгуурухуызæй кasti. Джихтæгæнгæйæ сæ ныууагътон æмæ горæтмæ мæхи айстон. Жæнхъæл уыдтæн, мæ хицау мæ нае фæтæрсдæнæнæ æмæ мын фыддæрадæн мæ 'хца нае бафиддæнæ, фæлæ мæ фæтарсти æмæ мын сæ бафыста. Иуцасдæр сæ мæ къухы фæдардтон, дыууæ арты 'хсæн фæсыгъдтæн, стæй йæм сæ бахастон æмæ йын сæ былысчъиллæй йе стъолмæ баппæрстон. Уый мæм ахæм æнахуыр каст æрбакодта, цима йæ цуры æррадонæй раирвæзæг сæлхæр лæууыди. Фырдисæй ма йæ дæллаг æфсæр дæр æрзæбул и. Уыйхыгъд мæм бынтон æндæр цæстæй ракаст йæ ус. Цалдæр хатты мæ зæрдæ балхæныныл дæр афæлвæрдта, фæлæ уыцы хылы фæстæ мæныл цыдæр æрцыди. Мæ зæрдæ йæм фæхъæбæр и. Кæрæдзиуыл нæ чи баста, уыцы хал аскъуыди, йæ рæсугъдзи-над бын нал уыдтон, æмæ мæ дзы æппындæр ницыуал хъуыди.

* * *

Ме стæгдар уæхсчытыл мæхицæй бæрzonдdæр адæймаг куы слæууид æмæ, йæ тых цы кæрды, уымæй йæхи хæрдмæ куы сивазид, уæддæр йæ къухтæй зæххы уæлцъарыл нæ фæхæст уайд. Йæ фæзуат мын, цас æмбæлы, уымæй уæрæхдæр куыд нæ

фæуа, къуындæг дæр, уый тыххæй йæ сахатæй-сахатмæ абар-абар кæнynи, æмæ əдзуҳдæр иу къулæй иннæмæ бانымайын æртæ санчъехы, йе ‘рфæн та хъуамæ æртæ хаттæй чысыл фылдæр уа. Цардмæ æфсæст галы цæстæй чи кæсы, уыцы хъал хицæуттæ амæй-ай зынæрвæссондæрæй се ‘ууæнк мæнвил кæй бафтыдтой æмæ мын ахæм егъау цъай ме ‘вджид кæй бақодтой, ууыл зын баууæндæн у, фæлæ йыл куыд нæ хъуамæ баууæндон, кæд æмæ дзы райсомæй изæрмæ гуыбырæй мæхæдæг зыбыты иунæгæй фыдағбон кæнynи. Мæ фыртыхстæй мæм хаттæй афтæ кæсын райдайы, цыма мæм куыстмондаг æвæллад сагсур лæппуты ‘рбарвитдзысты æмæ мын мæ уæз фæргодæр кæндзысты, фæлæ рæстæг цæуы, бонтæ кæрæдзи ивынц, сагсур лæппутæ та нæ зынынц. Эмæ мæ ныфс куыд тайы, афтæ æнтъиснæгæй-æнтъиснæгдæр кæны мæ зæрдæ. Ардæм куы ‘рхи-зын, уæд мыл хур аныгуылы, æмæ паражат дуне сафтид вæйиы. Баззайæм ма дзы ‘рмæстдæр дыууæйæ — æз æмæ, къраныл чи бады, уыцы фыдцъылызарæзт мадзура сылгоймаг. Эндæр ничи. Эгæр-мæгуыр мæм бындæ дæр не ‘ртæхы, æмæ ме ‘туыппæг зæппадзы ме уæнгты цыдæр тас бацæуы. Мæхи фенкъарын бынтон дзæгъæлæй. Мæ талынг ахæстонæй ма искуы фервæз-дзынæн, уый мæ нал фæуырны, æмæ ма мæ мидкатаиль бафтынц удхор сагъæстæ дæр. Цæргæ-цæрæнбонты мæм уæлтых куыстæй æнцондæрæй ницы хауы, æмæ дзы сഫæлтæрдтон. Адæй-маг цæуыл нæ сахуыр уыдзæн, ахæм нæй, æмæ дзы раздæрау нал фæлмæцын. Уæнгты фæллад мæ æппæтæй тынгдæр нæ мары, мæ риу мын æндæр азар судзы, фæллад кæм нæ цæуы, ахæм азар. Мæхицæн зæхх къахынæй стырдæр хъуыддæгты аккаг æнхъæл дæн, æмæ ма мæ уды хъарутæ ам хардз кæнyn нæ фæнды. Афтæ мæм кæсы, цыма, курдиат æмæ зонд кæм хъæ-уынц, уым фылдæр пайда ‘рхæсдзынæн, цыма ардæм рæдыдæй æрбахаудтæн. Цас дзы фылдæр фæстиат кæнyn, уыйас тынгæй-тынгдæр тæрсын, куы нал дзы фервæzon æмæ, иу ран цоп-пайгæнгæйæ, бегарайы бæхаяу куы бакуырм уон. Цæмæдæр гæсгæ, əдзуҳдæр мæ цæстытыл уайы сау мæллæг бæх. Йе ‘на-монд хъысмæтыл чи сразы, æмæ уæлдай кæмæн нал у, ахæм æнæфыдæрхьис мæгуыр фæллад бæх. Эрзæткъахæны сабыргай дынджыр цалх зили æмæ куыдфæндийæ йæ бонтæ æрвity. Раstдæр зæгъgæйæ та, йе ‘хсæвтæ, уымæн æмæ рухсы цъыртт нæ уыны. Цæрынмæ цы хурджын цъæхвæлыст бæстайы райгуырди,

уый йыл гадзрахатәй рацыди, удәгасәй йә зындонмә батардта, әмәе йәм дзы хауы ‘рмәстдәр губыны хардз, цалх зилыны фаг хъарудәттәг әнад комдзаг. Әндәр ницы, мисхалы бәрц дәр ницы! Цы ма уа уымәй әлгъыстагдәр хъысмәт?

Мәхи әгомыг хайуаныл кәй барын әмәе мә фидән саудалынгәй кәй уынын, уый ңас раст у, нә зонын, фәләе нә дуууәмә дәр не ‘фәст хицәуттә әмхуызон зәрдә кәй дарынц, кәрәдзийә нә кәй нә хицән кәнынц әмәе наем кусәг фосы цәстәй кәй кәсынц, ууыл әппүндәр гурысхо нә кәнын. Әгъатыр цъысым мә кәй әрцахста, әмәе дзы мәхи атонын кәй нә фәразын, уый мыл әгәрон тас әeftауы әмәе мын мә уләфт әхгәны. Ахәм уавәры ма мә райтуырән хъәуы уыдтән. Мә тых-мә бонәй тырныдтон къуырцдзәвәнәй раирвәзынмә, әмәе тәдзынәгәй цыхцырәгмә бахаудтән. Фәздәгәй мәхи хызтон, әмәе арты смидағ дән.

Мә ныфссәттән хъуыдтыг рәстәгмә мәхицәй фәсүрын, мә къухтәм бел райсын әмәе дзы хъәбәр әлыг къахын райдайын. Мә сагъәстәй иучысыл фервәзын, фәләе та мә цәнгтә әмәе мә астәу куы сриссынц, уәд фырмәстәй фәйнаәрдәм фәцәйтөнин. Бур сыйжытәй ме сәфт федтон, мә цәстытә дзы фәцъәх сты, әмәе мә фәндү алидзын, фәләе кәдәм? Кәддәр чысыл сывәллонәй бәллыйтән тәхәт суәвынмә. Арвыл-иу хәдтәхәг куы федтон, уәд-иу мә мидхъуыдтыг фырцинәй йә фәдыл атахтән. Әнхъәл уыдтән, уыцы хъандзалбазыр җәргәссыл мәе бон Җарды зындинәдтәй алидзын бауыдзәни. Куыдфастәмә театр хәдтәхәджы бынат әрцахста әмәе мын мә уд зыгъуммә рафәлдәхта, дәргъмә-цәхгәрмә йә бахуым кодта әмәе йә тугәрхамттәй ныууагъта. Мәләт мәм Җардәй куы фәхәстәгдәр и, уәд мә сабидуджы бәллиц сног и, әмәе әфсәддон комиссарадмә бацыдтән. Цинай мыл амардысты. Max та, дам, ма дәу куы агуырдатам. Саг, дам, фәрәтмә әрциди. Әхсызгон мын куыд нә уыдаид. Әгайтма, зәгъын, әз дәр исқәй бахууыдтән. Дохтыртәм мә фәрарвит-барвит кодтой, стәй мәм зылынджынау тарәрфыгәй иу хуымәттәг морә билет раппәрстой, дә зәрдә, дам, кәм әмбәлы, уым нәй, әмәе, дам, тәхәгән нә, фәләе фистатәфсәддонән дәр нә бәzzыс. Әз та ма мә размә стыр нысантә әвәрдтон. Ног хәдтәхдҗытә, зәгъын, фәлвардзынән әмәе әрвүлбон дәр ләгдзинәдтә әвдисдзынән. Кәнәе, зәгъын, уайтагъд әрбамәлдзынән, кәнәе наехимә

стыр стъалыджын пъагәттимә сыйздәхдзынән. Цәй пъагәттә әмә цәй цыдәр. Адәймагән йә амонд фынәй куы уа, уәд кәдәмфәнды дәр тырнәд — ницы йын дзы рауайдзән.

Үәларвмә тындзгәйә, цы дзыхъхы ныххаудтән, уымә әдзынаәт кәсүн әмә мәхиуыл былысчыиләй худын. Иуәй иннә биринцъагдәр җәлхудуртыл фәкәл-фәкәлгәнгә, мә сәры алыхуызон дызәрдыг хъуыдыштә сәмтъеры вәййынц әмә мәм әнәбары фәзынынц, әндәр уавәрты мәм әвваҳс дәр чи не ‘рбаңауид, ахәм дзырдә: «ныхыфыст», «хъысмәт», «амонд». Афтә мәм кәсү, цыма мә ныхыл әңгәгдәр исты фыст и, цыма әнәуынгә чидәр мә разәй Җәуыл мә, йәхи кәдәм фәнды, уырдәм нывонд тохъхылау йә фәдил ласы. Куы дзы фервәзин, уый мә фәнды, фәлә мә бон нәу. Мә зәрдә фыдәхәй куыд дзаг кәны, уый әнкъарын, истыхуызы дзы куы суәгъд уаин әмә сыйгъдәгәй куы баззаин, уымә мә былыцъәрттә хәрын, фәлә уый дәр мә къухы не ‘фты. Әнәуынондзинадәй мә риу дымсы әмә мә Җәрәпин нә уадзы. Әппәтәй тынгдәр мәстү кәнын мә хицәуттәм. Мә цуры кәй ницы азымджын сты, уый әмбарын, фәлә сәм уәддәр кәсүн нә фәразын. Сәхъәләстә син куы фехъусын, уәд мә къухта сәхигъдауәй әрбатымбыл ваййынц, әмә мә зәрдә әрцагуры гуымиры ныхәстә кәнын, әфхәрүн, әлгъитүн, нәмын. Уәлдайдәр, Толичы куы базыдтон, уәдәй фәстәмә. Афтә мәм кәсү, цыма се ‘ппәт дәр уый хуызән әдзәхх әмә сыләнгәс сты. Уәвгә дзы уымәй әвзәрдәртә дәр ис. Савели Федунец кусдҗытимә афтә әргом былысчыиләй фәдзуры, цыма йә хуыдон сыйгъдәгәнджытә сты, әмә сә смагәй йә зәрдә хәссы. Йә фырхъаләй сины фыд дәр нә хәры, айчи та къәмтә агуры. Ноджы ма ўе сәфәлдисәг рәсугъдзинадәй йә хъыджы нә бацыди, фәскомцәдисонтә та йә сә раздзәуәгәй равзәрстой, әмә сагау бәрзәндты кәсү. Чызи коллекторы цасфәнды куы фәвәйй, уәддәр дзы фәстәмә үыци сыйгъдәгәй схизы, йәхиуыл Җыны фыд кәнәе Җыны мур абадын нә баудзы. Ныр дәр мә сәрмә къәрццаရәстәй ләууы, йә дыууә әмбалән цъайы фәрстәм хъуыдагхуызәй амоны әмә цыдәртә ләхуры. Толик әм цымыдисәй кәсү әмә сусәни бәхая йә сәртили. Бәрзонд къабазджын ләпбуләг әм хъусгә дәр нә кәны. Әфсәст бөгъяу йә сәрты кәдәмдәр фәлгәсү, әмә афтә зыны, цыма йә хъуыдыштә әндәр кәмдәр сты.

— Ацы ахсджиаг куыстмæ сærэндæр лæппуйы ‘рбарвитæн нæ уыди?! Ай дæлæ йæ къæхтыл тыххæй куы лæууы! — æрыхъуист мæм Федунецы дæлдзиныггæнæн æлхыскъ ныхас, æмæ туг мæ сærмæ ныццавта. Мæ зæрдыл æрбалæууыди нæ рагфыдæлы цыргъзонд дзуапп æмæ йæ æвæстиатæй сräçыгътон:

— Хуыздæртæ хуыздæр рæттæм ацыдисты.

Уый мæм уæле дæлæмæ, æлгъгæнгæйæ, æркасти æмæ мыл сбустæ кодта:

— Рæвдзæр змæл! Цы бафынæй дæ?! Афтæ куы кусай, уæд дын афæдзмæ дæр къахт нæ фæуыдзæн!

Иу æмæ дыууæ хатты нæ фехъуыстон хистæрты дæрзæг ныхæстæ æмæ сæ иу æмæ дыууæ хатты нæ ныбыхстон. Хицау йæ дæлбар кусæджы размæ куы тæра, уæд уым диссагæй ницы ис, фæлæ мæ æххуырсты бынаты кæй æвæры æмæ мыл æлдары хъæртæ кæй кæны, уый мæ нæ ныгъуылы, æмæ йын дзуапп дæттын йæхи хъæлæсы уагæй:

— Ахъуытты у уырдыгæй, куыд нæ дæ уынон, афтæ!

— Цы загътай, цы?!

— Цы фехъуыстай, уый! Акуыйты у уырдыгæй, науæд дæ æрисдзынæн æмæ дзæгъæл бæр-бæры бæсты мæ фарсмæ хæрæджы хафт кæндзынæ!

— Ай цыдæр фыдзонд куы у. Авæстиатæй йæ рынчындонмæ аласын хъæуы, æз та ма йæ нæ фæскомцæдисон организимæ истон, — бæлвырд фæсабырдæр Савели æмæ йе ‘мбæлттæм фæрсæджы цæстæй бакasti.

— Дæ фæскомцæдисы мæтæй дын мæлын, батъис-ма йæ иу ран, — фæныллæгдæр и мæнæн дæр мæ хъæлæс, фæлæ йæ маргæй не ссыгъдæг и. — Дæхи хуызæтты йæм хон æмæ, дзæнгæда цæгъдгæйæ, партимæ хилут, уырдыгæй та — иуæй иннæ стырдæр бынæттæм. Иу дымысдæр хуы дзы козбау миты фæрцы хин æмæ кæлæнæй Эвересты цъупмæ, йæ уæрджытыл быргæйæ, схылди, æмæ дæ йæ хорзæх уæд. Тагъд нæ, хъоххъохгæнгæ, куыдзæппарæн былæй арæцугъдзæн.

— Нæ партийы разамонæг дæ зæрдæмæ нæ цæуы?! — фырдисæй йæ цæстытæ сæ къуырфытæй рабырыдисты, æмæ мæм тæссаг сырдмæ кæсæгау тарстхуызæй ныккасти.

— Аз æй мæ фермæйы хуыгæсæй дæр нæ сæвæрин, сымхæн та уæ цытджын бæстæйы сæргълæууæг у, æмæ йæ фаджысы ‘вдулы. Цас уæ тынгдæр æгад кæны, уийас æй уæ

уәлныхты бәрзондәр исут әмәй йын йә ләхчүил зәвәттә сдәрут.

— Даң ныхәсты тыххәй ахәстонмә баҳауынәй наә тәрсис?

Мәй зәрдыл әрбаләууыдысты Беликовы ныхәстә: — «...и как бы чего-нибудь не вышло я должен буду доложить господину директору содержание нашего разговора» әмәй йын сферазмыдтон, мәнәуы ‘фсиртә уидзгәйә, гыцци Госәмамә цы фарст радта, уый:

— Әмәй ныр кәм дән?

Мәй былысчыил худт ын йә зонд әрәрвонг кодта, әвәццәгән, әмәй йә сәр уайдзәфгәнәгау батылдта.

— Ахәм әнәмбаргә фәсивәдимә коммунизм аразән күйд и?

— Ацы фидиссаг бәстәйы коммунизм наә, фәлә рәстәмбис цард дәр наә сараздынә.

— Җәуынна?

— Йә ахкосағтә бирә сты. Иугай дын сәфәнымаин, фәлә сәе наә бамбардзынә, — йе ’лхыскъ ныхасән ын дзуапп радтон аэз әмәй мәхицәй фәбузныг дән.

— Гъы, гъы. Иу мын дзы уәddәр зәгъ. Кәд ай бамбарин.

— Табуафси, фәлә мәе наә уырны. Нәе бәстәйы җәстом нын мәнәе ацы цъай тынг хорз әвдисы, әмәй йә дәхи сәрәй әрцахс.

— Уымәй цы зәгъынмә хъавыс? Нәе дә әмбарын.

— Әмәй дын наә загътон? Уәлдәр ахуырадимә ма рәстәмбис әмбарынад дәр хъәуы. Әртә уәйиджы хуызән ләджы цъайы былыл дзәнгәда җәгъынц, йә къәхтыл тыххәй чи ләууы, уый та дзы йә уыргатә хойы. Әмәй ахәм бәстәйы ды коммунизм аразынмә хъавыс? Нәе, мәе буцдаринаң хицай, дәу коммунизм наә хъәуы, дәу, йә алыварс цы зәрдәвәрән тутт ныхастә цәуы, уыдон хъәуынц, уымән әмәй дын пайда сты мәе хуызән әнәмбаргә хәрдҗыты сайынмә.

— Мауал ай къах, Савели, ай Хуыщауы налат у, — йә хъусы йын баңгъята Толик әмәй йыл иуварс ахәцыди.

— Кәд Ходжа Насреддин у, уәddәр мәе әвыйдәй наә аирвәздәни! Уадз әмәй хицәутты раз йәхи дарын зона!

— Ницы дын дзы рауайдзән.

— Җәуынна?

— Ардам ай Гәрайы-фырт әрбакодта.

— Чи?! Азамат Габеевич?!

— О. Йе ‘фсымәры ләппу у.

— Ёмæ мын æй уæд раздæр цæуыннаэ загттай? — цæхгæр фæсости Федунецы зæллангæнаг сыгъдæг хъæлæс, цыма йын исчи йæ хъихыр бакъуырда. — Ахæм стыр лæг йæ хионы зæхх къахыныл бафтаудзæни, уый æнхъæл чи уыди? Ам сæфинаен æвгъяу у. Йæ нервытæ хæлд сты, фæлæ йæ зонд йæхимæ и... Хатыр дзы ракурын хъæуы...

— Йæхи бар æй уадз, науæд та дыл саргъаудзæни. Йæ фыдыфсымæрмæ бæрзонд æввæрд нæу...

— Уæдæ уæд къах — йæ роны!

«Фыртæссæй йæ бын куыд ныххуылыдз кодта. Тæппуд! Цагъайраджы миддуне æмæ тæрхъусы зæрдæимæ æмпъызтсыздæг бæстæй коммунизм аразы», — баҳудтæн ыл мæхинымæр æмæ та мæ къухтæм бел райстон, фæлæ мæм кусын нæ цæуы, æмæ бæстастæу æндзыгæй лæууын. Мæ цæстытæ тартæ кæнынц, æмæ мæм афтæ кæсы, цыма цъайы къултæ змисæй конд сты æмæ æнæрынцойæ бынмæ згъæлынц, цыма ныртækкæ алырдыгæй фемæхсдзысты, æмæ мæ милюангай лыстæг дуртæ ам цæрдудæй банигæндзысты. Фæнды мæ фервæзын, фæлæ мæ бон фезмæлын нæу, æмæ талынг дзыхъхъæй тармigъæмбæрзт арвмæ æххуысæнхъæл æрхæндæгæй кæсын.

* * *

Музыкæ æмæ зарæг. Зарæг æмæ музыкæ. Ацы дзырдтæн канд сæ аивадон мидисы нæ, фæлæ ма суанг сæхимидаег дæр æнахуыр сусæгдзинад æмбæхст и, æмæ мæм дзы ивылы, кæронмæ кæй не 'мбарын, фæлæ стыр æхсызгондзинад кæмæй исын, ахæм цинхæссæг хъæрмад. Сырдон фæндыры хъистæ ие 'дзард хъæбулты зæрдæты тæгтæй хуымæтæджы нæ сарæзта. Ёрмæстdæр æхсидгæ зæрдæйы тæгтæй райгуыргæ алæмæтæг зæлтæ хъарынц искаэй зæрдæмæ. Адæман сæ музыкæ сæ уд кæй у, ууыл иу æмæ дыууæ хатты нæ баууæндыдтæн, алыхуызон цæгъдтæтæ æмæ зарджытæм хъусгæйæ. Шалапин радиойæ «Дубинушка», «Ах ты, ноченька», «Сомнение», «Песня Варяжского гостя» æмæ Иван Сусанины ари куы фæзары, уæд мæм афтæ фæкæсы, цыма, ахæм уацмыстæ кæй зæрдæйæ рацыдзысты, уыцы адæмыл фæуæлахиз уæввæн нæй. Ёрдхæрæны хъæлæс. Схæцæгæнæн ын никæй хъæлæсимæ ис. Иу мыр дæр мæ дзы куыд нæ аирвæза, уый тыххæй мæ мидбынаты бандзыг вæййын æмæ къахæй-сæрмæ хъустæ фестын. Дзæвгар рæстæг

мæ буары дыз-дыз нал фенцайы, мæ риу уæлмонц æнкъарæнтæй фæйнæрдæм фæцæйтоны, æмæ мæ æрфæнды мæ хъæлæсы дзаг ныzzарын. Уыцы бæллиц мын кæны бонæй-бон тыхджындæр, æмæ йæ уромын нал фæразын. Ардæм дæр мæ уый æрбасайы йæ фæдыл. Фисынæй Собиновы уынгмæ куы 'рбазилын уæд мæ зæрдæйы гуыпп-гуыпп ссæуы, æмæ мæ цыдæр тых размæ нал фæуадзы. Бас кæй басудзы, уый донæн дæр фу-фу кæны. Дыу-уæ æгъатыр фæлварæны мæ мæ астæуыл дыууæ дихы акодтой, мæ тут фæтарсти, æмæ цæуын никуыдæмуал уæндын. Äердз мын курдиат кæй нæ радта, уый тыххæй, æвæццæгæн. Äмæ мæ уæд ме 'нæнцой зæрдæ иу ран цæуыннæ ныууадзы? Цырын-гондæй мæ аивады рæсугъд дунемæ цæмæ хоны? Институты алыварс мæ, мæ былыцъæрттæ хæргæйæ, цæмæ зилын кæны? Йæ кæрты мæ джихæндзыгæй цæмæ дары? Иуцасдæр дзы цавд-дурау æтомыгæй фæджиудтон, стæй фæхсбандоныл мæхи 'руагътон æмæ йын йæ дуармæ мæгуыргурау æнхъæлцауæй кæсын, цыма мæм дзы исчи рацæудзæн æмæ мын мæ зæрдæ истæмæй барухс кæндзæн. Къæсæрæй æцæгдæр рахызт иу хæрззæронд мæллæг нæлгоймат. Йе стæгдар къухы — сай пъарт-фел. Йæ даргъ сæрыхъуынтаæ æмæ йæ сæгты боцъоты 'нгæс хъуыны муртæ урс-урсыд дарынц. Йе 'нæфыдæрхъис уадултыл йæ мигъæвæрд цæстытæй суанг йæ цыргъ роцъомæ æрцыди дыууæ носы хуызæн арф æнцъылды æмæ йын йæ нарæг мæрдон-хуыз цæсгом, цы у, уымæй æвидайцдæр æмæ фæлмæстхуыздæр кæнынц. Йæ тæнæг былтæ мидæмæ бахаудтой, æмæ йыл дзыхбæрæг дæр нæй. Афтæ зыны, цыма мæ цурмæ институты ахуыргæнæг нæ рацыди, фæлæ йæ ингæнæй Бальзакы антиквар схызти. Йæ цæст мæм куы фæдариid, уæд дзы хуымæтæджы бузныг фæуаин. Äз ныртækкæ дæр разы дæн Рафаэлы хал ахæрыныл, æцæг шагрены царм мæ къухы бафтæд æмæ, мæ бæллицтæ æххæстгæнгæйæ, æмпылæд. Мæ цард ныццыбыр уæд, æрмæст уæларвон стъялыйау, цæхæркалгæйæ, судзæд. Äз хи-уарzon Рафаэлау мæ амонд хъæздыг царды, падзæхты дзадж-джын фынгтыл бадгæйæ, нæ уынын. Нæ мæ хъæуынц дунейы 'ппæт мулчытæ æмæ таурæгъты дзуринаг хæзнатæ. Нæ мæ хъæуынц æргъæу галуантæ æмæ алæмæты рæсуъд чызджытæ. Нæ мæ хъæуынц исбонæй аразгæ кад æмæ намыс. Мæн фæнды мæ цард æппæтхъомыс аивадæн снывонд кæнын æмæ адæмæн циндзи-над хæссын. Äз разы дæн мæ бонтæ бæгънæг æмæ æххормагæй

әрвитыныл. Уыцы дыууә фыдәхы мә фәдил бафтыдысты, аәмә сә мә ингәнмә стыр хорзәхтау фәхәсдзынән, әрмәст мә уәртә үыцы дзуары ләг йә кәләңгөнд чиниңкы фәрцы уәл-монц аивады фәндагыл саразәд. Уыйбәрц курдиат мын раттәд, цәмәй мәм дзылләты зәрдә балхәнныны фаг хъару разына.

Ләгән цыма йе ‘рмәфтауы фыдәлтыккон хәзнатә ис аәмә сә уәзәй әртасыди, уйяу, зәхмә әздзынәг кәстгәйә, йә рынчын къәхтә уәззау ист кәнен аәмә мын мә фәстаг ныфсы муртәйемә фәхәссы. Ам мәнән ници ратдзәни, уымән аәмә царды ахәм хъуыддагән уәвән нәй. Францусаг гени йә, кәйдәр талынг къуымы удхаргәнгәйә, йә фыртыхстәй әримысыди. Дыууәрдәм аәнәмәтәй цы хъәлдзәг ләппутә аәмә чызджытә руай-бауай кәнүнц, уйдонән әрдз шагрены цармәй зынаргъдәр хәзна баләвар кодта — цыкурайы фәрдыг, аәмә сәм фырхәләгәй мә цәсты фиутә тайынц. Дыккаг уәладзыгәй мәм хъуысынц нәлгоймаджы зәллангәнаг хъәләсү зәрдәскъәфән мыртә аәмә мыл арт әндзарынц. Мә царды куыд ници ивы, уый диссаг у, әвәдза. Гыщыләй куыд әвәрәз уыдтән, ныр дәр — афтә. Нә, ныр әвзәрдәр уавәры дән, уымән аәмә уәд цәмәдәр әнхъәлмә кастән. Мә размә цыдәр нысанта әвәрдтон аәмә сәм әнахуыр зәрдәйи уагимә тырныдтон. Әнәлаз сывәллонау әүүәндидтән әнәхин адәмь әгәрон хорздзинадыл, сә дисыфтауәг цәстуарзондзинадыл, аивады ләтгадгәнджыты әнәсайд рәстдзинадыл, мә цардәттәг амондыл. Афтә әнхъәл уыдтән, цыма мә рухс курдиаты әвидигә суадон йә рәсуг дзәм-дзәмь донәй әдзухдәр дзәбәх кәндзән әфхәрд дзылләты судзаг хъәдгәмтә. Ныр та... Нә, нә! Нырма мын нәма байрәджы и. Уыцы әнәрай хъуыдты сәрмә хәстәг уадзгә не сты. Сә фәдил мә асайдзысты, аәмә та мыл мә фыдәвзарәнтә сә уәз әруадззысты. Фәлтау цәуюн аәмә уал академион хоры мәхи бафәлварон, стәй дарддәр бәрәг уыдзән. Дзәбуг аәмә хъәсдарәджы ‘хсән хъуырдухәнгәнгәйә, цәуын, Вадим мын цы хәдзар бацамында, уымә. Раздәрау фыртәссәй нә ризын, мә хиды дәр нә мәңзын. Цард мын әлгъын фыдыусау цы зыгуымы муртә дәтты, уйдон исыныл сахуыр дән, аәмә дзы фылдәр нә домын. Цы уа, уый уәд. Күниә мә райсой, уәддәр метромә нал ныххиздзынән аәмә, әфсәнвәндаджы былыл ләугәйә, электричкәмә нал әнхъәлмә кәсдзынән. Ионычы

бынатмæ нæма ‘рхаудтæн. Чи зоны, фæстæдæр йæ гаччы абадон. Чи зоны... Фæлæ нырма... Цы нырма? Ницы. Дунейы хъæздыгдæр æмæ хæрзаивдæр горæттæй иумæ хуыздæр цардагурæг рафтыдтæн æмæ дзы зæххы бын, фадхъултæм доны, æвзæрдæр куыд нæ ис, ахæм уавæрты удхар кæнин. Кæрдзыны мурлы... Лæджы ном æгадгæнаæг капеччытыл... Эмæ мын мæ смаггæнаг цымарараджын бæллицмарæн куистуатыл цы латинаг рæсугъд ном сæвæрдтой, уый та — коллектор! Адæймагæн дзы йæ буар æмбийы, æмæ йæ хъарутæ сындæггай сисынц. Фæлæ йæм уæddæр иу хорздзинад ис. Куы дзы ныzzарын, уæд мæ хъæлæс æрвнæрæгай, къæр-къæргæнгæ, кæдæмдæр атæхы, æмæ мæ зæрдæмæ хур бакæсы. Иугæр мæм зарын цæуы, уæд бынтон сæфт нæма дæн. Зарын та мæм тынг цæуы, æмæ мæ ацы хатт хъуамæ мачиуал баурома. Егъау æддæгуæлæ хæдзармæ бацыдтæн æмæ дуаргæсы фæрсын:

— Ам академион хоры разамонæг кæм бады?

— Дыккаг уæладзыджы, — æвændonæй мын дзуапп дæтты ацæргæ халассæр ус. Ноzт æмæ тамакомæ æмхиц кæй у, уый æнцон базонæн у йæ рæсыд цæстытæ æмæ йæ хæр-хæргæнаг хъæлæсæй. Йæ пудräйæ сæрст æнцьылдтæ цæстомыл былысчыил мидбылхут зына-нæзына хъазы, цима афтæ зæгъынмæ хъавы: «Гъер дын ацы тыхст заман зарынæй уæлдай æндæр ницы куист и?». «Хæлдзаг мæсыг чъырæй куы рацæгъдай...» — баҳудтæн ыл æз дæр, талф-тулфæй йын раарфæ кодтон, бæрзонд асинтыл рогæн сызгъордтон æмæ кабинеттыл зилин. Кæцæй мæм дзы зарæт хъуысы, кæцæй — музыкæ. Иу ран та Чацкий, фæсмонаы арты судзgæйæ, фырмæстæй æгæлæнтæ кæны:

Слепец! Я в ком искал награду всех трудов!

Спешил!.. летел! дрожал! Вот счастье, думал, близко.

Фæнды мæ уатмæ баҳизын æмæ ма иу хатт мæ хъарутæ бафæлварын. Кæд мын ацы райдайæн фæрæстмæ уайд æмæ ардыгæй дардæр ацæуин. Нæ, нæ! Мæ акценты тыххæй ма мæ ардæм дæр куынæ райсой, уæд мæ ныфс бынтондæр асæтдзæни, æмæ æппындæр мæ къæхтыл нал слæудзынæн. Къæлидоры иучысыл ауадтæн, фæлæ мæ хæдахуыр артисты хъæлæс фæстæмæ раздæхта.

*Вы правы: из огня тот выйдет невредим,
Кто с вами день пробыть успеет,*

*Подышит воздухом одним,
И в нем рассудок уцелеет.*

«Йә ныхәсты цас рәстдзинад ис, әмәе уыңы рәстдзинадыл тохғәндҗытә күйд никәй хъәуынц, стәй әнусәй-әнусмә адәй-маджы миддунейи күйд ницы ивид ңәуы, уый диссаг у. Хорз, әмәе нәм рәстәгәй-рәстәгмә Чацкий хуызән әдзастхиз ләппутә фәзыны, Фамусовтә, Скалозубтә, Молчалинта әмәе Софьяты азарәй басудзынц, фәлә сә фәрцы не ‘фсарм райхъал вәййы», — хъуыды кәнин, мәе уарzon хъайтары ныхәстәм хъусгәйә. Мә зәрдә та куы фәсаджил уа, хормә баңауыны тыххәй мәе фәнд куы аивон әмәе арвәй зәххы астәу, дзедзыройгәнгәйә, куы баз-зайон, уымәй тәргәйә, мәе размә фыщагдәр цы дуар фәци, ууыл мидәмә бахәцүйтән. Пианиной цур ныхасгәнгә байяфтон мәхицәй чысыл хистәр бурбын схъәлфынди ләппуиы әмәе әртын-әртын дыууәздзыд нылләгтомау саухил рәсугъд сыл-гоймаджы. Салам сын радтон, әмәе мәе ләппу фәрсы:

- Цы дәе хъәуы?
- Зарынмә әрбаңыдтән... Уә хъусынгәнинағмә гәсгә...
- Әмәе нын цы азардзынә?
- Глинкәйы «Сомнение».

Ләппуиән йә тәнәг әрфгуытә йе стыр ныхы астәумә стах-тысты, әмәе мәм дисхуызәй әрбакости, ома, хъуымыздзых үәвгәйә, дә ныфс ахәм зын романсмә күйд хәссис? Әз иучысыл фәныхкъуырд дән, фәлә йын мәхи дәләмә әппарын нәе бауагътон, ме уәхсчытыл схәңүйтән әмәе бонзонгә хъәләсәй афтә бакодтон:

— Кәд гәнән ис, уәд бафәлварәм.
Хәстәгдәр рацу, — ныфсәвәрәгат мәм фәлмәнәй дзу-ры сылгоймаг, бандоныл әрбадти, әмәе йә лыстәг даргъ ән-гүлдәтә пианиной амонәнттыл сындағтай базмәлыдысты. Әз әнкъард мелодимә хъусыныл фәдән. Мәе цәсттытыл ауади Тиминәйы әбуалгъ ми, мәе хъәдгом байгом и, әмәе зәрдәрисгәйә базарыдтән:

*Уймитесь, волнения страсти!
Засни, безнадежное сердце!
Я плачу, я стражду, —
Душа истомилась в разлуке;
Я стражду, я плачу, —
Не выплакать горя в слезах...*

Зард куы фәдән, уәд сылгоймаг йә цәгъдын ныууагъта, йә тымбыл сау цәстүтәй мәм әхсызгонәй скасти әмәе мә цымы-
дисәй фәрсъ:

- Кәңәй дә?
- Ирыстонәй.
- Дә ном цы хуыйны?
- Гәрараты Ирбег.
- Әмәе дә зарын чи сахуыр кодта?
- Ничи.
- Уәдәе кәм базыдтай?
- Радио әмәе кинотәй цыдаертә рапистон әмәе сә мәхицән
зарыдтән.
- Зарәггәнджытәй кәй зоны?
- Бирәты, фәләе дзы уәлдай фылдәр уарзын Михайловы,
Огнивцевы, Штоколовы, Гяуровы, Титта Руффойы әмәе Ма-
рио Ланцәйы. Хъусынәй сәм никуы бафсәдин. Уыдонәй
фылдәр та уарзын Карузо әмәе Шаляпины. Афтә мәм кәссы,
цыма ацы дунейы нае равзәрдышты, фәләе сә Хуыщау адәмән
циндзинад хәссынмә аеруагъта уәларвәй.
- Нәлгоймәгтә цавәр хъәләстәй зарынц, уый зоны?
- Тенор, баритон әмәе басәй.
- Исты музыкалон инструментәй цәгъдыс?
- Балалайкәйә.
- Цы?
- Ирон кафыны цәгъдтыта әмәе зарджытә, стәй индиаг
кинотәй цыдаэр мелодитә.
- Зәгъәм, цавәртә?

Аз уаты къуыммә бацыдтән, музыкалон инструментты
'хәнәй балалайкә системон, куыд мә хъуыди, афтә йә сарәз-
тон әмәе дзы цәгъдын райдыттон, стәй базарыдтән:

Дорога вдаль зовёт меня, зовёт меня.

Бродяга я, бродяга я.

Никто нигде не ждёт меня, не ждёт меня.

Бродяга я, бродяга я.

Судьба-а-а, судьба моя, звезда моя,

Дай ответ мне, за что ты сурова ко мне?

Бродяга я, бродяга я.

Сылгоймаг мыл йә къухтәе сцагъта әмәе мә фәурәдта.

— Әгъгъәд! Әгъгъәд! Уый лирикон теноры зарәт у, дәуән

та бас и, әмәе йә фехалдзына. Хъәләс дәр музыкалон инструмент у, мә хур, әмәе хәлгә кәны, раст дзы күнә пайда кәнай, уәд, — цыма йә коммә чи наә кәссы, ахәм сывәллон дән, уйяу мын мә рәдыд бустәхуызәй бацамыдта әмәе ләппумә фәрсәгау йе ‘ргом аздәхта. — Цәй, цы зәгъыс?

— Диссаджы фәлварән ын сарәстай. Мәнмәе гәсгәе йын хорз хъәләс и, әмәе йә райсын хъәуы.

— Мәнән дәр мә зәрдәмә фәңди әмәе йә, зәгъын, хуыздаәр күн базонин, — йәхи растгәнәгау загъта сылгоймаг әмәе мәм, мидбылхудгәйә скости. — Әз академион хоры аивадон разамонәг дән Наталья Петровна. Репетицитә нәм вәйи къуыри дыууә хатты — әртүщәджы әмәе сабаты. Даә бол нәм афойнадыл ңауын уыдзәни?

- Бацархайдзынән.
- Дызәрдыйгәнгәе йә загътай. Кусгәе кәныс әви ахуыр?
- Кусгә.
- Кәм?
- Трест «Тульшахтподземстрой»-ы.
- Цәмәй?
- Зәхкъәртгәнәгәй.

— Ахәм хъәләсимә — зәхкъәртгәнәгәй?! — йә сәр уайдәфгәнәгау ныттылдта сылгоймаг әмәе ма йә ныхасмәә әнкъардәй бафтыдта: — Заргәе чи кәны, уымән уый хорз бынат наәу, бәргәе. Чи даә батардта уырдәм?

- Мә фыдыфсымәр.
- Әмәе йәхәдәг дәр уым кусы?
- Нагъ.
- Уәдәе кәм?

— Дүрәвзалыйы промышленности паддзахадон контролы. СЦКП-ыйы ЦК-ыйы цур.

- Цәмәй?
- Инспекторәй. Раздәр та министры хәдивәг уыди.

Сылгоймаг, дисгәнгәйә, күн ләппумә скәссы, күн мәнмәе. Мемәе ма йә аныхас кәнын кәй фәндү, уый бәлвырд зыны йә хәрзаив зәрдәмәдзәугәе цәсгомыл.

- Кастан та цы фәдә?
- Даәс къласы.
- Даә аттестатимә Ирыстонәй Мәскуыйы дурнад зәхх къахынмәе наә рараст уыдаис...

-
- Театралон училищемæ цыдтæн, фæлæ мæ нæ райстой.
- Цæуынна?
- Нæ мыл барвæссыдысты.
- Даæ хъæлæсыл дæр?
- Мæ акцентæй мын афтæ тынг фæтарстысты, æмæ сæ мæ зард дæр нал бахъуыди.
- Дзæгъæлы. Мæнмæ гæсгæ дæм киноактёр суæвынæн ал-цидæр ис.
- Зæххы бын фадхъултæм доны удхар кæнынмæ стыр хицау-зонгæйы фæрцы кæм исынц, уым ма дардæр цæуыл дзурæн и?
- Раст зæгъыс. Аэлгъыст бæстæйы цæрæм. Нæ нæ зонд хъæуы, нæ курдиат, æмæ хуылыдз сугтау мынæг арты уæззау пыс-пыс кæнæм. Аэрттивгæ стьальтæ нæм нæй, æмæ ницытæ æмæ маçытæй æппæлæм, стыр нæмттæ, хорзæхтæ æмæ сын премитæ дæттæм. Тутт барабанты гыбар-гыбурмæ хъусгæйæ, нæ смаггæнаг цъымара йæ бынмæ фæласы, нæ хицæутты дзæнгæдамæ байхъус, уæд та нæ бонтæ дзæнæты цæхæрадоны ‘рвิตæм. Зæрдæхæццæгæнæн митæ, æдзæлгъæд цæрдтытæ... — цима мын мæ ныхыл мæ хъуыдтыæ кæсы, уйайу сагъæсхуызæй дзуры сылгоймаг. Йæ риссаг цъутхал бын кæй фæрæхуистон, уый æмбaryн æмæ йæ фæрсын мæхинимæр:

«Ау, ды дæр мæ хуызæн æнамонд дæ? Уæд ма амондджын та чи у?»

— Аэригонæй номдзыд балеринæ суæвынмæ бæллыдтæн, фæлæ мæ мæ хъысмæтлыггæнджытæ кафыны бæсты ‘ндаæр дæсныйад домдтой æмæ мын мæ цард фехæлдтой, — мæ мидфарстæн мын дзуапп дæтты Наталья æмæ мæм йæ зондджын цæстытæй æдзынæг кæсы. — Агъатыр сты адæм, тынг æгъатыр, мæнгард æмæ хæлæтгæнаг. Анæкурдиат гуымиры лæг курдиатджынтæн раза-мынð куы дæтта æмæ сыл йæ бон куы цæуа, уæд уый та бынтон бæллах у, фæлæ ды макæмæй тæрс. Аэз дæм фæкæсдзынæн, æцæг дæ куыст баив. Аэвæджиауы рæсугъд хъæлæс дын и, хъæдабæйы хуызæн фæлмæн, æмæ йæ бахъахъхъæн: уымæлы сафынмæ æгæр æвгъау у. Бирæтæн хорз хъæлæстæ и, фæлæ билалгъæй зарынц, дæуæн та дæ зарæг дæ зæрдæйы бынæй цæуы, æмæ уымæн аргъ нæй. Нырма дын нæма сфидал и, стæй йæ сæвæрын хъæуы, дæ хурхыуадынðтæй куыд нæ зарай, афтæ. Кæд мæ домæнтæ æхсыз-гонæй æххæст кæнай, уæд дæ ахуырмæ бацæттæ кæндзынæн, æмæ дæ театралон училище рох дæр ма фæуыдзæни.

— Наталья Петровна, куыд дын раарфә кәнон, уый зонгә дәр наә кәнын. Әппындаәр мә куы ници руайа, уәddәр дә бузныг уыдзынән мә амәләты бонмә, — загътон ын аз әмә, зәрдәрайгәйә, ахызтән йә кусәнуатәй.

* * *

Ме ‘нәхүынд уазәджы куы бафәрсин: «Дә хорзәхәй, ацы змәст әнад бон дә мә мәгуыр къәсмә цы хур, цы къәвда ‘рбахаста?», уәд мын дзуапп раттид хәрзәңцөнәй: «Митфәлдзәгъдән». Әмә раст уайд. Әңгәдәр ай цима уадтымыгъ йә базыртыл әрбаскъәфта, уыйау мә рудзындыкы бинты әрбасыфытт ласта, асинтыл дыккаг уәладзыгма сыйзғордата, мә дуарыл хионхузызәй әрбахәцыди әмә мәмрагон хәла-рау хъәлдзәгәй әрбадзырдта:

— Цәуән дәм и, ме ‘фсымәр?

Йә райдзаст хъәләсү нәдәр фарст и, нәдәр курдиат. Хъуысы мәм дзы ‘рмәстдәр суазәг кәныны домән. Ома дәм кәй фәзындиң, уый зон әмә мыл бацин кә, уымән әмә дын хуыз-дәргәнән наәй.

«Уазәджы ‘рцидмә ма бәлл, куы ‘р҆цәуа, уәд та йыл хъыг ма кә», — әрбаймысындиң мә хистәрты ныстуан, уый әдде ма ләппү йә хүссайраг ныхасы здәхтимә мә зәрдәмә фәцыди, әмә йәм мә мидбылты баҳудтән.

— Табуафси, мидәмә, — загътон әхсызгонәй әмә йын, стъолы фарсмә цы дыууә бандоны ис, уыданәй иумә баца-мыдтон. Әвзыгъд богал гауызмә уәнгрогәй куы рагәпп кәна, уыйау мәм гуыбырәй җәрдәг әрбауди әмә мын мә тых әвзарәгау мә къух әрәлхъывта, стәй йе уәнгтыл схәцыди, фәлә та уайтагъд үе ‘мхъәбысәйхәцәгмә фәләбурынәв-вонгәй фәкъәдз и, әмә йә ңәнгтә сә фәллад уадзәгау уәгъд змәлд кәнынц. Цәудзән ыл дыууын цыппар-дыууын фондз азы бәрц. Мәнәй у чысыл ныллағдәр әмә къабазджындаәр. Йә уәлә — әрвхуыз тәнәг къурткә, йә къәхтыл — сау рог туфлитә. Кәнәй йә зымәг әнәнхъәләджы ‘рцахста, кәнәй уазаләй наә тәрсү, кәнәй та мәнау йә къух наә амоны. Миты гәләбутә йә ногәлвыд мыдхуыз сәрыхъуынтыл сабыргай та-йынц әмә хуылызд әрттывд кәнынц. Йә мәстәг ңәсгом — нуарджын әмә ныфсхаст, йә цыбыр бәрзәй — ставд әмә хъәддыхарәзт, цима йә курдиатджын әрмәсны әрхдҗын

хъәдәй сарәзта. Ныртәккә йәм разагъды спортсмен раудз, уәд ай цәстыйфәныкъуылдмә ѹе уәнтыл авәрид. Ирон ләшпүты ‘хәен ахәм сәрәнгүырдә кәй ис, уый тыххәй мә зәрдә райы, әмәй йәм дзурын разәнгардәй:

— Уазәг — цәттәе, фысым — әдзәттә. Цы ‘рбайяфтай, уымәй саход: къалбас, дзул, лимонад... Әнәус ләппүйи фынг...

— Бузныг, ницы мә хъәуы: әз хәрдҗын дән, — нымдәнгә, йә къухтә стылда уазәг, фәлә хәринәгтәм цы цәстәй ба-каст, уымәй бәрәг у, йәхи афсадын ай кәй фәндү, уый, әмәй йәм тынгдәр әрхатыдтон:

— Стъолы фарсмә дәхи ‘руадз, кәд әз дәр дә фәрцы истәй хъастә фәуаин. Иунәгәй къәбәр мә хъуыры нае цауы. Цыма йә исказмәй радавтон әмәй йә сусәгәй хәрын. Әддәмә дәр уымән кастән... Барәй мәхи фәстиәттә кодтон...

— Ирон ләгән йә миниуағ гъеуый у. Хъуамә йә фәстаг комдзаг дәр исказимә дих кәна.

— Цы раттай, уый дәм фәстәмә дывәрәй әрбацәудзәни, цы бамбәхсай, уый — фесәфти, — дзурын әз, кардәй къалбас лыгтә кәнын әмәе нарат үадздзәгтә тәбәгты қәрәдзи фарсмә арәхстгай әвәрын.

— Цымыдис нае дә, әвәццәгән, әндәр мә, чи дән, уымәй куыд нае фәрсыс? Кәцәй дә зонын, уымәй дәр мә нае фәрсыс, куыд ағъдауай дәм әрбафтыдтән, уымәй дәр мә нае фәрсыс, афтәмәй мын фынг әвәрыс. Уәд та дәм марынмә әрбацыдтән, — цыдәр сусәгдзинад әмбәхсы, афтәмәй мә, хинхудтгәнгә, къахы ләппү, әмәй йын дзуапп дәттын әнәдизәрдыгәй:

— Әз мәләтәй нае тәрсын, уымән әмәе цардмә хорзәй ницәмә әнхъәлмә кәсын, стәй дәм фыдгәнәдҗы миниуджытәй ницы уынын. Искази цард айсынмә чи фәхъавы, уый йәхи афтә нае фәдары.

— Уәдә куыд?

— Цыфәнды агъатыр марәгән дәр йә мидхъуырдухән йә цәсгомыл иучысыл уәддәр ма фәбәрәгт уа, уымән уәвән нае, дәуән та дә цәсгом авгау сыгъдәгт у. Дә митәм гәсгә ды дә хъәбысәйхәцәг. Дә къухы дзы бәллицца әнтыстытә куы ‘фтид, уәд мәнныл нае барвәссис. Стыр спортсментә бәрзәндты тәхынц әмә мә хуызән лыстәг сырдты нае уынынц. Дәу кәнәе куист хъәуы, кәнәе йә мә фыдыфсымәры фәрцы ссардтай, әмәй дәр ардәм йә бинойнаг әрбарвыста.

- Йæ бинойнаг — цæмæн, йæхæдæг — цæуынна?
- Кæм дæн, уый Азæмæт зонгæ дæр нæ кæны. Йæ ус дæ хæстæг куынæ уайд æмæ дыл куынæ тыхсид, уæд дæу дæр нæ зонид.
- Уымæй раст зæгъыс, фæлæ мæ ардæм куыстæй дæр æрбар-витын уыди сæ бон.
- Уыди, фæлæ мæм уæд ныры хуызæн ныфсæджынæй не'рба-цыдаис.
- Иугæр афтæ у, уæд дын мæхи бацамонон. Аз дæн Се-мирахы мадырвад — Автандил, спорты мастер уæгъидар хъæбысхæстæй.
- Гъемæ алыбон æгас цу.
- Уæ куыстмæ мæ, æцæгдæр, дæ фыдыфсымæр райсын код-та, фæлæ мæ ардæм мæ хæрæфырт æрбарвыста, кæд, дам, йæ уаты дæуæн дæр бынат разынид.
- Бæгуыдæр разындаzæн. Аз Семирахы тыххæй мæхи дæр æнæ хуыссæнæй ныуудаzынæн.
- Знон мын бон-изæрмæ дæуæй феппæлыди. Мæнмæ гæсгæ дæ махæй фылдæр уарзы.
- Аз дæр æй бирæ уарзын. Йæ зæрдæйæ цы хъæрмад цæуы, уый адæймаджы удыххæд кæны рæсугъддæр æмæ сыгъдæгдæр.
- Уæдæ æз ныртæккæ иу авг æрбадавдзынæн, æмæ йын йæ цæрæнбоны тыххæй фæйнæ сыкъайы баназæм.
- Мæнæн нуазæн нæй.
- Цæуынна?
- Мæ сæры цæуы.
- Лæппу баҳудти æмæ йæ бынатæй фестади, фæлæ йæ æз ба-урæдтон.
- Хъазгæ кæнын. Сбад. Араххæн йæ тæфæй дæр ме сæфт уынын.
- Сæн та?
- Ахæм хъæлæсы уагæй мæ фæрсы, цыма йын куы сразы уаин, уæд ыл стыр хорз æрцæуид. Мæ зæрдæ балхæныныл афтæ тынг кæй архайы, уый мын хъыг у, мæ сæр уæзбынæй банкъуистон æмæ йæм сабыргæнæгау дзурын:
- Мæныл ма тыхс. Сæн дæр мæ нæ хъæуы.
- Махмæ ыл сæ мады 'хсырау сахуыр сты æмæ сæ дойны дæр уымæй сæттынц, фæлæ йæ æз мæ дзыхмæ дæр нæ исын.
- Уæдæ уæд иумæйаг æвзаг ссаardзыстæм. Мæнæн æппæтæй

әнаддәр сты расыггәнджытә. Әнәуи дәр нә сәрты ницы ис, әмә ма сын сә фәстаг муртә та нозтәй сафәм, — хъыргәнгәйә, бафиппайдон әз, йе уәхскыл ын әрхәңдәтән, әмә хәрыныл әрбадтыстәм.

Хъуыддагән йә зын — йә райдайән. Адәм цыфәнды арф хуымы дәр къахвәдтә күни фенниң, уәд сыл разәнгардәй фәраст вәййинц әмә дзы уайтагъд дурнад фәндаг ацаразынц. Фәсивәдән цыма Автандилы ‘рбацыд ныңфсы хос фәци, уыйау әм кәрәдзи фәдыл мәлдзыджытуа ныххал сты. Әмбаргә дәр әй нә бакодтон, Тамерлан ыл хулыңд сыйфәрау күңд аныхәсти, уый. Әвәццәгән, йә хәстәг у, әмә йәм тел ныңџавта, әндәр афтә тагъд күңд фәзынди? Бакастәй зәрдәмәдзәугә у, фәлә йә миддуне — бынтон афтид. Ниңитә әмә маңытыл әнәрын-цийә дзәнгәда цәгъды әмә уәгъд чыр-чыр кәнни. Ме ‘мгар уыдзәни кәнә чысыл хистәр, афтәмәй йә сывәллоны митә нә уадзы. Йә дзыхы цыма тәвд картоф и, уыйау талф-тулфәй, худгә сыйф-сыйфгәнгә, къуыдайрагау цыдәртә ләхуры, әмә йә ныхәстәй бамбарән ницы ис. Мәнмә гәсгә йын сә Автандил дәр не ‘мбары. Чи зоны, хъусгә дәр әм нә кәнни, фәлә йәхи афтә әвдиси, цыма йын йә зондджын хъуыдьытә әнәрхъәцәй ахсы әмә сә сәры стыр хәзнатату әвәры. Әдзынәг әм кәсүн әмә йә номәвәрәгыл мәхинимәр худын. Хъуыстгонд ләджы ном ыл күни әвәрдта, уәд, әвәццәгән, афтә әнхъәлдта, йә гыңцыл райгуырән бәстәйи ирон Тимуррайрәздәни, әмә фәфыдәнхъәл и. Уәвгә, ахәм тугдзыл сырд суәвыны бәсты фәлтату рәучи гәркъәрагәй схъомыл у әмә, дзәгъ-дзәгъгәнгә, иу къалиуәй иннәмә әнәсәр ратәх-батәх кән.

Валикъо нәм әрбацыд йә уарзонимә. Күйдәр нә къәсәрәй әрбахызти, ауыдтон әй, афтә мә Дарвины рәестдинад бауыр-ныдта әмә, адаймаг маймулийә кәй равзәрди, ууыл баууән-дыдтән. Дәргъәлвәс лыстәг сау цәстом, нарәг ных, дынджыр гуыбыр фынды, залмы сыйфты ‘нгәс хъил хъустә, кәрәдзимә хәстәгәвәрд әдйилхуыз цәститә, даргъ къубал, стыр дзых, йә уарzonән та — саулагъз тымбыл цәстом. Ләппүйил цәудзән авд әмә ссәд азы, чызгыл та — нудәс-ссәд азы. Зын бауырнаң у, ахәм зәрдәисгә чызг орангутанджы хуызән нәлгой-маджы цингәнгәйә рәвдаяу, уый.

Валикъо каст фәци Чъребайы пединститут, фәлә ирон сывәлләтты ахуыр кәнни йә сәрмә нә хәссы әмә йә уды

быцъынæг скъуыны Мæскуыйы чъизи цæугæдоны сыгъдæг кæф æрцахсынмæ. Ахæм зондылхæст сты Сомихы гуышпирсартæ Арам æмæ Тигран дæр. Иу дзы катæгсау у, иннæ та — сырх-сырхид. Сæ ныхæстæм гæсгæ се ‘хæн ницы хæстæгдзинад ис. Ам базонгæ сты æмæ кæрæдзийæ атонын дæр næ комынц, иумæ фидаугæ дæр næ кæнынц. Сабир та Бакуйæ ссыди. Йæ цæсгом чызджы цæсгомау рæсугъд у, фæлæ хæрдмæ не сырæзыди, æмæ цæсты næ ахады. Уый æмæ дын Гоги. Бærzonд, хæрзконд, хæрз-уынд лæппулæт. Афтæ зыны, цыма næм англисаг номдзыд поэт йе ‘мбæстаджы гравюраjæ цардæгасæй рахызти. Ноджы ма иуырдæм зына-нæзына чиуы, æмæ йæ лæппутæ хонгæ дæр Бай-рон кæнынц. Йæ гуырдзиаг ус ын æхца ‘рвиты Тбилисæй, йæ ирон мад та — Чъребайæ, æмæ алыхуызон сылтимæ хæты, куыд-дæридæр æй фæнды, афтæ.

Уырыссаг Валерæ næм кæцæй æрбафтыди, уый næ зонын. Агуонау æнæуынæрæй змæлы, æмæ йæ фæргæ дæр нициæмæй кæны. Уыйхыгъд гуырдзиаг гуымирхуыз лæппу Вах-танг ахæм тæлфаг у, æмæ йын иу минут дæр æнцад æрбадæн næй. Сылгоймæгты ‘взæр æмæ хорзæй не ‘взары. Низæй дæр næ тæрсы, фыдбылызы бахауынæй дæр. Нæ уазæгуарзаг ин-тернационалон хæдзар гацца сылæй уæлдай næу. Зондджынæй, æдylыйæ, хæрзgæнæгæй, фыдgæнæгæй — алкæуыл дæр æрвæссы, алкæй дæр йæхимæ уадзы. Уынгæй æнæнхъæлæджы чи ‘рбадзæгъæл вæййы, уый дæр суазæг кæны æмæ йыл сидзæрты мадау зæрдиагæй баузæлы. Æмæ фылдæрæй- фылдæр кæнæм. Алкæмæн дæр næ ис йæхи зондахаст, йæхи мидуне, йæхи дунембарынад, йæхи хъысмæт. Чи næ хъæздыгдæр у, чи — мæгуырдæр, чи — фырнымдæр, чи — æдзæсгомдæр, чи — хъалдæр, чи — ныхкъуырдæр, чи — амондджында, чи та — æнамондæр, фæлæ næ иу кæны, хуыздæр цардмæ бæлгæйæ, арвы бын нæхицæн бынат ссарын кæй næ фæразæм, уый.

* * *

Ме стырхицау фыдыфсымæр мыл куыд тынг ауды, йæ къæрçхъус фæлмæн зæрдæ мыл куыд дудгæ рист кæны, йæ домбай арм мыл куыд æхсызгонæй дары, уый мæхиуыл æххæстæй банкъарын æрмæстдæр зæххы бын, ме ‘рдхæрæны бæллиццаг куысты. Дондыппыр мæнгрұхс зæппадзмæ зæрдæрайгæйæ куы ныххизын, уæд йæ цардæттæг уарзты тых

мæ рог уæнгты æвдадзы хосау ахъары, æмæ мыл хур цæсты-дзагæй ракæсы. Фырцинæй мæ сæр куыройы цалхау разилы, æмæ мæм афтæ кæсын райдайы, цыма мæ йе згъæры ‘нгæс æндон риуæй цæстыгагуийау хъаххъæны æмæ мæ цыфæнды хуыца-уæмдых фыдгæнæгæн дæр æфхæрын нæ баудзæни, цыма йæ былыцъæрттæ хæры, цæмæй æз æдзуходæр уарzon хъæбулау йæ фарсмæ уон, æмæ мæм йе ‘ппæтуынаг цæст æнæрынцойæ дара, цæмæй мæ йæ фæрцы номдзыид лæг руайа, æмæ мæ йæ кад-джын сæр бæрзæндты хæсса.

Цы хæрзты мын бацыди, уыдон мæ хуызæн æдylыйæн æгæр дæр ма сты, æмæ дзы хъумæ æгæрон бузныг уаин, фæлæ адæй-маг æбузн æмæ æнæфсис у, хорздзинад тагъд рох кæны, æвзæрдзинад та йæ зæрдыл æнусмæ дары. Лæг ын барвæндæй цы дæтты, уый ын фаг нæу, æмæ ма дзы ноджы фылдæр домы. Аæдух йæ лæмæгъдзинæтæ искауыл æххуырсы, йæхиуыл та къæм абадын нæ уадзы. Аæз дæр уыдонæй дæн, æндæр мын хорздзинад бæсты цæуыннæ цæуы, мæ сæрымагъз алы ‘вzæр хъуыдтæй цæмæ дзаг кæны? Цæмæдæр гæсгæ, иудадзыг мæ цæстыты раз цардæгасæй лæууы Драйзеры роман «Америкæ трагеди»-йы сайраг хъайтар Клайд Грифитс, былысчыилæй мыл худы æмæ мæ мæстæй мары: «Махæн иухуызон æгъатыр хъысмæт и, æмæ, абон куыннæ уа, уæддæр райсом мæ хал ахæр-дзыннæ».

Мæнгард тызмæт цард æй йæ райгуырæн бонæй фæстæмæ йе ‘лгъаг чъизиты сæвдилдта, йæ туджы ын хæрам баугъта, æмæ йæ фæндыди æппæт бæллæхтæ аразæг мæгуырдзинадæй фервæзын, хъæздыг чызджы хъæбысы йæхи ссыгъдæг кæнын, йæ бæрзæйæ цагъайраджы æгадгæнæг къæлæт аппарын æмæ лæджы цардæй цæрын, фæлæ искай æнамондзинадыл хи амон-ды мæсыг амайæн нæй, æмæ ноджы æбуалгъдæр бæллæхы ба-хаудта. Йæ сыгъдæгзæрдæ уарзонмæ йæ къух кæй систа, уый тыххæй дзы æвзонгæй мæ мæрдты удхæссæт уыдтон. Ныр ма уыцы ’нкъарæнмæ тæригъæд дæр бафтыди. Цæмæн, цымæ? Уымæн æмæ йæм уæд дард уыдтæн æмæ ын мæ ’вæлтæрд зондæй йæ сагъæстæ фаг не ’мбарстон, ныр та йæ бынаты дæн æмæ ын сæ хорз æмбарын. Йæ бынаты уæвыннæй Хуыцау бахизæд, фæлæ уый дæр мæнау йæ фыдыфсымæр сай куыстмæ батардта, æмæ дзы йæ зæрдæ ныссай, нырхæндæт и, ныр та мæнæн сай æмæ æрхæндæт кæны мæ зæрдæ, æмæ ын мæхи раствæнæгаяу

дзурын әнәдизәрдыгәй: «Ды цыфәнды мәгуыр әмә ныхкъуырдај дәр дә ныйиарджыты рәвдыйдәй рәзыдтә әмә сидзәрхане хъизәмәрттә нә бавзәрстай, сау күсты дәр бирә нә бафәстиат дә, әз та цәргәбонты уынгтә мә уыргтәй фәмарзтон, ацы бәллицмарән ухайраг күистәй дәр кәд фервәздзынән, уйй бәрәг нәу. Саудалынг тъуннелы кәронәй мәм рухсы цырытт нә кәлы, әмә мә ныфс бонәй-бонмә тынгәйтнынгдәр сәтты, фәлә, цыфәнды әвирхъау бәлләхтә әвзаргәйә дәр, дә фәндаг нә равзардзынән, уымән әмә дәүәй домбайдәр дән, мә зәрдә дә зәрдәйә сыгъдәгдәр у әмә чъизи кәнын нә бакомдзәни. Ды ‘рмәстдәр дәхи уарзтай, дәхи удықъоппайыл мәт кодтай әмә арт дәхи гуылы бын әндзәрстай, мән та мә мәгуыр әфхәрд адәмы бахъарм кәнын фәнды, уымән әмә сә мәхицәй фылдәр уарзын».

«Мә фәндагыл дә күинә әрвитын, бещау. Уйй нә, фәлә ма дә мә рәдицтәй бахизынмә дәр күи хъавын. Йә бон ахуыр кәнын кәмән нәу, сау күист уыңы әдымытә кәнынц. Дә алыварс-ма дә цәст биноныг ахәсс, кәимә кусыс, уыдомәмә ләмбынаәг арыхъус. Чи сты? Гуымиры фос. Бахәрын, бана-зын әмә кәрәдзиимә схуыссынәй дардәр сә цы хъәуы? Ницы. Цы уәм ис иумәйагәй? Ницы. Уәдә сыл дәхи цы ныха-сыс? Зондджын ләшпу күи дә, уәд дәхи сә бынатмә барвәндәй цы тәрьис? Уәләмә схизынән бирә гәнәнтә ис, әмә сә спайдада кә. Дә бон бауыдзәни, әрмәст дә фәндәр бакәнәд. Адәмән сә сатъәстә сә сәрәй уәлдәр сты. Се ‘ххормаг гуы-бынты хъуыр-хъуырмә хъусынәй сә се ‘ргәвдинаг хицәуттәм әвдәлгә дәр нә кәны, әмә уыңы әгомыг бардзы сәргъыл сләууынән бирә нә хъәуы, ды та йә къәхтү бын хъәрзыс. Афтә әгүйдәгәй күи фәцәрай, уәд дә мәгуыр әфхәрд адә-мы нә, фәлә дәхи дәр нә бахъарм кәндзынә. Сау кусәгән йә авналәнтә цыбыр сты. Аппар дә кусәнгарз әмә лидзәр ардыгәй!»

«Кәдәм?»

«Цалынмә чызджыты зәрдәмә цәуыс, уәдмә син сә тәккә хъәздыгәры ссар. Әдымы дәр уәд, фыдында дәр уәд, бынты-быны хәлд дәр уәд, әңгәт йә фыд стыр бынаты кусәд. Уыңы фәндагыл бирәтә ацыдысты, әмә йыл ды дәр барвәсс, науәд, дә къах-къухы йаргъ дәр чи нә у, уыдомә хәләтгәнгәйә, зындоны арты басудздзынә. Әз Робертәимә

куынæ фæræдыдаин, уæд ацы зæххыл мæнæй амондджындæр адæймаг нæ уыдаид. Аппындæр ницы бахардзгæнгæйæ, Сондрапейы хъал æхсæнады цæхæркалгæ стъалыйау сæрттывтаин, фæлæ мыл мæ зæрдæ комдзог рацыди. Ды мæ рæдыд ма 'руадз. Дæ зæрдæмæ ма хъус. Фыды мур йеддæмæ ницы у æмæ йыл æууæндæн нæй. Мæгуыртæм та хæстæг ма цу. Сæхæдæг сæхиуыл куынæ æрвæссынц, кæрæдзийæ арвы талынгты куы 'мбæхсынц, уæд дæу цæмæ хъæуынц? Сæрнизæн? Амæ ма дæ кæуинаг уавæры уый хъуаг дæ? Мæгуыр лæг æвæрæз у, къулбæрзæй, æфсæрмдæстыг, хъуын, æрду йыл нæ хæцы, æмæ æдзухдæр йæ хъиутæ хæры. Суанг ма дзы æлгъаг калм дæр йæ хуынкъмæ лизды. Мæгуырдзинад хæцгæ низ у, æмæ дзы дæ цоты дæр нæ бахъахъхъæндзынæ, рагацау сыл куынæ батых-сай, уæд».

«Нæ, нæ! Мæнæн дæ амынд фæндагыл цæуæн нæй. Аз æндæр адæймаг дæн, бынтон æндæр адæймаг. Мæ зæрдæ та хуры тынтæй нывæфтыд у, æмæ, сæ рухс иучысыл дæр куы 'рмынаэг уа, уæд йæ куыстæй ныллæудзæни...».

«Уæдæ, кæм цы гæвзыкк и, уыданы къæхты бын куыдзæм-гадæй удхар кæн!»

Ие 'взонг уд электрон бандоныл чи басудзын кодта, уыцы æнамонд лæпшуйы зондамонæнтæм кæм æрхаудтæн, уым мæ хъуыддаг хæрзтæй нал у. Мæ сæрызонд фæцыди, æвæццæгæн. Уæвгæ, мæхи аххос нæу. Компрессоры тыхджын сыф-сыф æмæ æлхъывд уæлдафæй кусæг уæззау дзæбуджы æнахъинон къæр-къæрмæ хъусгæйæ, кæйфæнды сæрымагъз дæр йæ бынатæй фен-къуысдзæни. Ноджы ма дæвдæг салд æлыджы лыстæг цыргъ къæрттытæ авдкы пырхæнтау къулæй схъиуынц, мæ цæстоммæ тæхынц æмæ йæ цъулберы хæстытау æлхысчтытæ кæнынц. Мæ буар къахæй-сæрмæ хиды мæцы, мæ цæстытæм уыцы цæхджынæй быры æмæ сæ дудын кæны. Мæ цæнгтæ фырфæлладæй сисын нал фæразын, мæ къухы 'нгуылдзтæ слæмæгъ сты, фæлæ уæддæр дзæбуджы 'фсæн хæцаеныл æндзыгæй лæууынц. Йæ джебогъ бынтондæр скъуымых и æмæ дуры хуызæн зæххы æппындæр нал хизы. Ацы куыст чи 'рхъуыды кодта, уымæн цы загъдæуа? Уæвгæ йын æндæр гæнæн дæр нæ уыди. Цæмæй, нæ сæрмæ цы бæстыхæйттæ æмæ араэтæдтæ ис, уыдан ма 'ркæлой, уый тыххæй хъуамæ зæхх сæ быны дойнаг дурæй хъæбæрдæр уа. Йæ ныссæлын кæнын та зын нæу, уæлдайдæр цæгатаг зымæгон хъызыты.

Зәххуынкъәнән бырауы тыхджын зыр-зыры ныхмә фәләу-уын иу мизәндөн дәр наә фәразы. Йә ном күйд әдзәлгъәд у, йә күист дәр — афтә. Уайтагъд фәзыхъыр вәййы, әмә әргъәвст адәймагыл уазал къәвда ныссәххәтт ласы. Йә са-разыныл бирә рәстәг әмә хәарутә хардз кәнын хъәуы, әмә йыл алы кусәг дәр йә къух ауигъы. Бырауәй дын иуварс аңә-уән наәй, йә быны бад, фидар ыл хәң, ие ‘нахъинон къыбар-къыбурмә’ йын хъус әмә ихдоны дәхи най. Әхсәв-бонмә хуын-чытатәнгә уарыны ‘ртәхтә де уәлә куы сәлой, уәд әхсыз-гонәй күйд наә хъуамә әримысай дә мәтгәнаг уарzon фы-дыфсымәры хорздзинәдтә әмә дзы күйд наә хъуамә уай әгәрон бузныг ахәм атургә әмә әнааргә күисты тыххәй? Хъарм фәлмән хуыссәны ие ’рыгон рәсугъд усы фарсмә ко-ньяк әмә дзидафсәстәй кәй наәты, уый тыххәй йын күйд наә хъуамә кәнай тәригъәд?

Куы ныффәллайын, уәд фырмәстәй мәхицән бынат нал фәарын, алыхуызон змәст хъуыдитә мә сәрмә фәхилынц. Әрдз мын курдиат әмә зонд кәй наә радта, уым Азәмәт цы аххосдҗын у? Мур дәр ницы. Уәдәй йын, йә хидвәллой әмә йә уды хъаруйә кәй бакыста, уыдон йә цәстмәт цы дарын? Хәләг әм кәнын, наә? Уыцы ’нкъарән хорз кәй наәу, уый әмба-рын әмә йә мәхицәй сурын, фәлә мә уәддәр дисы ‘фтауы’ ие ’нахуыр зәрдәйи ахаст. Дуканимә мә арвity, әмә йын дынджыр хызыны дзаг нозтытә әмә «Боржоми»-тә әрбахәс-сын. Уый фынджы уәлхъус әрбады әмә сә, йә лулә дымгәйә, кәрәдзи фәдыл әвдәлон кәнын райдайы. Әфсонән мәм иу фарст уәддәр куы раттид. Кәнә «куйд дә?», кәнә «цәмәй тыхсыс?», кәнә «цы уавәрты цәркис?» Ницы дзы ракурин, әрмәст мә истәмәй бафәрсәд. Хайуан әнхъәл мын кәй наәу, уый базоныны тыххәй мә хъәуы йә фарст, әндәр дзы цы кәнны? Мә мад мә куы никуы ницәмәй бафарста, әмә йыл куы хъәцьдән. Уәвгә дзы цы домын? Мә цард саразыны тыххәй йә нуазын чи наә ныууагъта әмә мә телефонәй чи наә барагуырдта, уымә цәмә әнхъәлмә кәсиси? Дзургә мын әй уәд та куынә ракодтаид. Уәд мын ныр афтә зын наә уайд.

— Бало ам уыди. Хорз фәминас кодтам, стәй наәм дәү тыххәй ныхас рауади, әмә мын афтә: «Кәм и уыцы ләппү?! Ныртәккә-ма йә ардәм ракән, әмә йә әз театралон учили-щемә ме ‘ккойы бахәссон!»

Уыцы ныхæстæ ахæм хъæлæсæй загъта, цыма йæ мæ хъысмæт цавæрдæр æбæрæг мæлдзыджы хъысмæтæй тынгдæр не 'нðæвта, æмæ мын мæ цæстытæ йæ зæрдæйы уагмæ барæй байгом кодта. Ома, дæ бæллиц ницы у, æмæ дын, мæ фадат кæм уа, уым дæр нæ баххуыс кæндзынæн. Дæ зæрдæ мацæуыл дар, алкæмæй дæр дæ бон базон, дæхи æрæмбар æмæ дæ фыды хæдзармæ ацу. Æз æнæуи дæр мæ зæрдæ никæуыл дардтон, æппæтæй къаддæр та — Азæмæтыл, фæлæ мæ уæддæр йæ уазал цæстæнгас иннæрдæм ахызти æмæ мын мæ ныфс бынтондæр асаста. Ау, мæ фыды-фсымæр æмæ мæ уарzon артистæн се 'ххуыс ууыл ахицæн и? Мæн тыххæй æппындæр ницæуыл банихас кодтой? Кæдæй-уæдæй, мæ былыцъæрттæ кæмæ хордтон, уыцы хъуыдыйад фехъуистон, æмæ, цы дзыхæй схаудта, уый бамыр и, цыма йыл йæ хицай мæн мæстæй марынмæ цуутта сæвæрдта. Нæдæр — «фембæлдзыстæм ма...», нæдæр — «зæрдæ мын бавæрдта...», нæдæр — «куы фæзына, уæд мæм-иу æй рарвит кæнæ мæм телефонæй æрбадзурæд». Фынджы уæлхъус къуымæлдзæфæй бады, конъяк æнцъухы æмæ, телевизоры цы балет æвдисынц, уымæ куыдфæндийæ кæсы.

— Йæхи мын дзы артист чи нæ рапоны. Уæртæ дын уый дæр артист. Чызджы фæстагыл хæцыны тыххæй дæхицæн кафыны дæсnыйад равзар. Æ-æ, дæлдæр фæуай, уастæн. Курдиат ис æрмæстдæр зарæггæнджытæм, иннæтæ иууылдæр сты ницæтæ æмæ мацытæ. Кинойы хъазын алкæй бон дæр у. Режиссер кæй æрмыдул кæны, уый йæ хуыссæнай цæхæркалгæ стъалыйæ ра-хизы. Мæ куыдз амæлæд ахæм куыстыл, — йæхиимæ ныхасгæ-нæгай уæзбынæй дзуры Азæмæт æмæ мын мæ зæрдæйы гуы-рын кæны æнæуынondзинад.

«Аивадмæ бынтон къуырma чи у, уый мæн никуы бамбардзæ-ни, æмæ йæм дзæгъæлы мæсты кæнын», — скарстон мæхинымæр, мæ уæлармæй мæ цæссыгтæ ныссæрфтон æмæ аивæй мæхи æддæмæ айстон. Ныр ме 'мкусæг Петяйы хидæйдзаг тыхст-хуыз цæгоммæ кæсын æмæ мæхицæн æнкъард хъуыдитæ кæнын:

«Рæстæг цæуы, æмæ йæ æгъатыр хуыдымы ныгъуылынц цар-ды егъуа æмæ лыстæг фæзындтытæ: дугтæ, стъалытæ, пла-нетæтæ, бæстæтæ, адæмтæ, генитæ, æдлытæ, стыр хицæуттæ, лыстæг цагъайрæгтæ, удмарæн сагъæстæ, зæрдæскъæфæн бæллицтæ... Не 'ппæт дæр дзы фесæфдзыстæм, æмæ наэ фæд

дәр никуыцәйуал разындәзени, афтәмәй нә сәнтты уәләрвты тәхәм. Цард скаст әмәе әркаст йеддәмә нәү, мах та дзы, дунемә чи никуы ’рцыд, ахәм диссәгтә домәм, йәе бон нын сә раттын нәү, әмәе йәе цыфыдәр ныхәстәй әлгъитәм. Гыцциләй йын тынг вазыгджын әнхъәл уыдтән, уый та бынтон хуымәтәг у, уәззау, гуимиры, чъизи әмәе хуымәтәг, раст мәнәе нә куысты хуызән.

Петя йәе дзәбуг иуварс әрәвәрдта, йәе фәллад уәнгтә бәзджын фәйнәгыл әруагъта, тамако әхсызғонәй сымдата әмәе мәм хъазгәмхасән әрбадзырдта:

— Дәхиуыл фәңауәрд, Ирбег, уәddәр дәм Стакановы кад не ’рхаудзән. Ёни дә хәрәджы кад хъәугә дәр цәмәе кәны? Мах хуызән ләвар кусдҗыты амидин кәннымә иу суртәгәнаг сәнтдзәфы кәцәйдәр ракъахтой, фәллойы хъәбатыр дзы са-раэстөй әмәе нын ай хъәуа нә хъәуа нә алы хуынчы дәр тъисынц. Скардтой әдилитә!

— Ёңәг стәм, әңәг ләваркусәг әдилитә. Ацы ’лгъистаг фыдәбонән мәй фараст туманы йеддәмә ма фид. Ныр уыдон маринаг не стыл! — мәстәлгъәдәй бафиппайдтон әз, йәе рис-саг хъәдгом ын карды фындаәй фәңагайдтон, әмәе ләг фәкъәртт и:

— Әхсәвәй-бонәй фаджысы кәй равдул-бавдул кәннынц, уыцы ләдженәфыдхор әгъятыр фыдгәнәг, тызмәг залым әмәе тугмондәг диктаторы рәстәг нә мызд нә дзыппыты нә цыди әмәе йәе газетты тыхтәй хастам нәхимә! Ацы хуийы ’нгәс хәрзгәнәг йәе бынаты куы ’рбадти, уәд та йәе нә уәзәгджын армытәпәнты нә судзгә цәссигтәй әхсәм! Әмәе, дам, әры-гонәй шахтёр уыди! Афтә хорз йәе сәр! Уый иу хатт дәр әрзәткъахәнмә куы ныххызтаид, уәд нәм йәе къух афтә әнционәй не ’рбатасыдаид! Уәвгә, ахәм цъаммар хуийән цы уәлдай у! Бәстәйы къазна куы ныкъкууыввитт кәнай, уәд ай искаәй хардзәй байдзаг кәнны нә хъәуыл!

— Әмәе ма уәddәр сымах нәлгоймәгтә стут әмәе йын йә хиваст митән бабыхсдзыстут, фәләе мах хуызән ләмәгъ сыл-гоймәгты мәнәе ацы зындонмә батәр әмәе сын мамәлайы къәбәры фаг дәр ма дәтт! Фылдәр хатт мәм мидәггаг дзауматтә балхәнинән капекк дәр нал баззайы, әмәе мә зәрәдтә бампъузын. Нә зардҗытәм нын байхъус, уәд та махәй амонд-джындаәр адәм нәй зәххыл!

*Я другой такой страны не знаю,
Где так вольно дышит человек!*

Ацы фәлывд ныхәстә радиойә куы фәдәттынц, уәд мә масть мә риуы нал фәңәуы, әмәе мә әрфәндүйә авторты нә күистмә әрбатәрын әмәе син Җалдаң бөны фәстәе сә сәри-бар улаәфтмә байхъусын! — аңаңхузызәй дзуры, нә бынмә гуыбырај чи ләууы әмәе къәдзбелтәй ваганеткәмә салд сыйджыт чи ‘вгәнен, уыңы дыууә сылгоймагәй иу, әмәе йыл иннә былысчыләй худы.

— Да хъустәе бахъил кә. Әрбакомдзысты дын, куыннәе. Әниу син минтә куы фидис. Былалгъ ныхәстәе фыссынәй къухтәе нә риссынц.

— Мәгуыр адәмым сайдәй чи цәуы, уыдан иууылдәр дәлдзәх фәуәнт! — се ’пәтү дәр иумә ралгыиста сылгоймаг әмәе нәм фәйнәджы быләй йәе аив тымбыл цәсгом сардта.

— Оля, куы дәм фәкәсын, уәд мән та цы ’рфәндү, уый зоныс? — ныхас хъазынырдәм здахы Петя әмәе мәм, хин-худтгәнгә, йәе цәст ныкъулы.

— Цы, цы, мә хур? Җавәр бәллиц дәм райгууры, мән фенгәйә? — къахы йәе Оля әмәе йәе худын тыххәй уромы.

— Да сәрү цы хъуыды фәзынди, уый раст у. Әрмәстдәр әрдүйт нәлгоймаджы нә бафәндәзәни демә акъуыбылеццытә кәнын, фәлә ацы әбуалгъ күистү куы ныффәллайыс, уәд ма дә исты фәхъәуы?

— Цытә дзурыс, Петя? Ләгты мә зәрдәе уәд куы ’рцагууры.

— Иу хъуыддаг мә дисы ’фтауы, әмәе ма дә әеххәст уымәй дәр куы бафәрсин. Әфсәрмү дә кәнын, фәлә...

— Худәгәй марыс. Ди әмәе әфсарм. Да хъазы цәсгом зәгъын кәй нә хъәцы, уый циу, цымә? — сцымыдис и Оля әмәе фәйнәджы аууонәй рапызти. Кәд ыл дәрзәг кусән дарәс и, уәддәр әм цәст кәссынәй не ‘фсәды.

— Рәсугъд сылгоймаг куы дә, уәд уыңы бынмизмә куыд смой кодтай? Да химә истәуыл смәсты дә әви искәй фыддә-рагән?..

Мәнмә дәр диссаг фәкасти. Чызгма кәйфәндү зәрдәе дәр бахъазыдаид, ләппу та — мәлләг, фыдынди, рынчынхуыз, гуыбыргомау, расыггәнаг. Ноджы ма мын афтә куы загътой, әхсәв йәе доны хуыпп ие хуыссәнү аирвәзы, зәгътә, уәд мә дзых хәлиуәй бazzади.

— Уый дәр мә куы нал фәуа, уымәй фәтарстән, — дзуаппын дәтты Оля, фәлә мән нә уырның йә былдауән ныхастә, Петя дәр сыл не ‘ууәндү.

— Ёңдәг дә фәрсын, аңдәг.

Сылгоймаджы цәсгомыл мигъ абадти, аәмә әнкъардәй афтә бакодта:

— Ләппутә иууылдәр джыртмәдзәуәг куыйтә сты аәмә, мә тыппыр риутәм кәсгәйә, бәллынц әрмәстәр әхсызгон-дзинад райсынмә. Фәлмән зәрдә кәмән и, стәй хъуыды кәнын чи фәразы аәмә сын сә цард чи сараздзән, ахәм адәймаг сә нә хъәуы, фәлә, йә къуыдыр әгъдты ’хсән цы ’нәхайыры дзаума ис, уый. Ёңдә ма йын сә бон исты дәр куы уайд. Сә фәстаг хъарутә та сын арахъхъ исы.

— Раст зәгъгәйә, аәз дәр уыцы ’нәхайыры...

— Мә зәрдә мын мауал къах, Петя, әнәуи дәр мә кәуын мә бывалгыл ләууы, аәмә йә тыххәй уромын, — йә хъәләс фестъәлфыди Оляйән, йә арф, әнкъараг, морәбын цәстытә мәнүрдәм разылдта, аәмә ме уәнгты электрон тых иннәрдәм ахызти. — Мәнә ахәм дзәбәх ләппуйы хъәбысы амәлыныл ныртәккә дәр разы дән...

— Дыууә секунды размә дәр ма дын джыртмәдзәуәг куызды куы уыди.

— Нә, Ирбег куызд нәу, Ирбег мә гәдйиы ләппүн у, мә зәлдаг хуры тын, мә зәрдәйы уидаг.

— Ёз дә хорз аәмбарын, фәлә дын ай мә бон раттын нәу, мәхицәй цы зәгъыс, уый зәгъ.

— Дә зәронд фыдцылыз усы куы ницәмән хъәуыс, уәд дә аәз мә сәр хойын? Фәлтау мын сыйджыт ласынмә феххуыс кә: мә цәнгтә мә коммә нал кәсүнц.

— Гъер афтә у, афтә. Алкәй дәр хәрәдҗы куыстән хъәуын, рәвдаугә та әндәрты кәнынц, — худгәйә сұзырдта Петя. Цыма ныхас бакодтам, уыйай фәйнәгәй иумә ахызтыстәм аәмә ваганеткәйил цыппарәй ахәцыдыстәм. Йә цәлхытә әффәнвәндагыл къупп-къупп кәнынц аәмә мә әнкъард хъуыдытыл әфтауынц:

«Уәеддәр ацы зәххыл амондаджын чи у? Кәнә мәныл аеппәты мәтуырдәртә ныхәсынц, кәнә негас дәр әнамонд стәм. Нә бәстәйи разагъды нывғәндҗытәй ардәм исчи куы ’рбаңауид аәмә нә сәлхәр разамондҗыты ’фсаестхуыз цәсгәмтты бәсты

мәнә ацы суинаг ныйиарджыты, ваганеткә ласгәйә, куы равдисид, уәд йә «Дәлзәххон цагъайрәгтә» Репины бурлакты фарсмә әрәвәрән уаид, әмәй ном әнәхъән дунейыл айхъуысид, фәлә:

*Ләгдзарм тәнәг у,
Әлдар фылдағ у, —
Мәлүн кәй фәндү?..*

— Цы ныхъхұс дә, Ирбег? Дә хъәбысы амәлыныл чи сразы, уымән ма нә зарәг акән, әмәй дә фылдағ бауарза, — дзуры мәм Петя.

— Уымәй ма фылдағ уарзән куыд и? — къәмдзастығәй худы Оля әмәй мын аивәй мә къухмаә әвналы, — азар, мә къона, азар, әмәй наә зәрдәтә истәуыл фәләууой.

*Много песен слыхал я в родной стороне,
В них про радость и горе мне пели.
Из тех песен одна в память врезалась мне.*

Эта песня рабочей артели... — базарыдән аez, әмәй мәм ме 'мкусджытә иумә бахъырныдтой:

— Эй, дубинушка, ухнем!

Ацы зарәг мәм нәртон гуыппырсарты хъомысджын зарәджы хуызән кәссы, әмәй йә куы фәзарын, уәд мә риуы цыдәр әнахуыр сәркестырдзинад райгуыры. Мәхи афтә фенкъарын, цыма, кәуыл фыст у, уыцы 'фхәрд адәмы сә хъизәмәрттәй ирвәззын кәннын. Ноджы коллекторы мә хъәләс мәләтты тынг нәрәры, ног тыхтә мәм әвзәрын кәнны, әмәй мәхиуыл наә ауәрдүн. Әффән мәсүгмә заргә бахәццә стәм, Петя уәләмә скости әмәй, къраныл чи кусы, уымәй йә тых-йә бонәй хъәр кәнны:

— Настя! Настенька! Анастасия Сергеевна, кәм дә?

— Мәнә дән, мәнә! Цы мә кәнны?

— Ме стыр михыл дә садзын!

— Йә лыстәг гыццыл әнгүйләдз мын дзы стыр мих чи наә рахоны. Ха-ха-ха! — кәл-кәләй худы сылгоймаг.

— Куы йә бафәлварай, уәд афтә нал зәгъездынә! Кълеткә әруадз әмәй ваганеткә сис, науәд дә әрисдзынән әмәй дын Сидоры сәгъы митә бакәндзынән!

— Әз цәргәбонты мә быльцъәрттә уыцы хъуыддагмә куы хәрән, уәд мә цәмәй тәрсын кәнны? Ха-ха-ха! — ногәй та мәм хъуысы йә худын. Ме 'мбаелтә алцыдәр йә номәй хоныңц

әмәе йын йә нысаниуәг әргомәй дзурынц, кәрәдзийә әппүндәр ницы ‘мбәхсынц, әмәе, сә цуры уәвгәйә, мәе әсгом артау ссудзы. Гуымиры сты, дәрзәг, әнәхсәст, мады ‘лгъист сәм нымады дәр нәу, фәлә сә уәddәр әз бирәе уарзын, уымән әмәе хуымәтәг әмәе зәрдәхәлар сты.

* * *

«Цы дәм и, ууыл хъәң, дә цардәй рәэзы у әмәе, цәмәй ма февзәрдәр уа, уый тыххәй Хуыщаумә кув. Хуыцау дә фендерзән әмәе дын хуыздәр цард ратдзән». Цал әмәе цал хатты фехъуистон ацы әнәбындур афтид ныхәстә мәе хистәртәй нәхимә дәр, ам дәр, фәлә мәем нәе хъарынц. Мәе миддуне сәе ныхмә у әмәе сәе йәхимә хәстәг нәе уадзы. Мәе зонд сәе нә кәрды, мәе зәрдә сәе нә исы, уымән әмәе гәвзыикк әнәбон адәймаджы дзыхәй кәй рацыдысты, ууыл дызәрдыг нәе кәнын. Ме сфаелдисәг мын цыма сәе рәстдзинад мәе сәрәи уадзы, уыйау мәе зындоны артмә баппары әмәе, куыд фәхъизәмар кәнын, уымәе куыдфәндыйә фәкәсси. Хәрзәрәдҗы дәр ма, дыууә замманай уаты әddәг-мидәг кәм ауадысты, ахәм къазармайы йас фатеры хицау уытдаң, әмәе мәе цы фәндыди, уый кодтон, уәddәр иудадзыг мәе хъыс-хъыс цыди. Афтә мәем касти, цыма хуыздәр уавәрты аккаг дән, әмәе мын цардәй цы ‘мбәлә, уый мәе къухы не ‘фты. Ныр канд уыдон нәе, фәлә ма мәе алыварс, стәй мәе бынмә иннәе агъуистытә дәр әрыгон уәгъуырсызд ләппуттәй байдзаг сты, фәсдуармә мыл къахәй ахәцьысты, әмәе мәе куыдзы хъуыды дәр нал кәнынц. Әддаг мыстытә мидәтгаг мысты ратардтой әмәе әхсәвәй-бонәй дыдынбын-дзытау сәе иугәндзон гуыв-гуыв не ‘нцайы, йәе маргәйдзаг фатәй мәе дзы чи кәд ныццәвдзән, уый бәрәг нәй, әмәе фестъәлф-фестъәлф кәнын.

Тамерланимә нәе мыды къәм никуы бахаудта, не ‘хсән зулдыхы ныхас никуы рауади, әгәр-мәгуыр кәрәдзийән рәстмә салам дәр нәе дәттәм, уәddәр әй рәстәгәй-рәстәгмә йәе хәйрәдҗытә мәненә ацардауынц. Хылычы уасәгая мәем әрбайы әмәе, әртхъирәнтәгәнгә, мәе уәлхъус аләууы. Әз мәе бынатәй систын, тызмәгәй йәм бакәссын әмәе хъиладзагъд куыдзау ныххуырдай фәстәмә йәхи Автандилмә байсы. Хицәнәй мәем йәе ныфс нәе хәссы, әрмәстдәр мәем уый цур уәнды. Автандил хиуылхәст у. Ныхбыны йас дәр мәе никуы

ницәмәй бафхәрдта, фәләе йыл уәddәр мә зәрдә тынг худы. Иу хатт дәр йәе тыфтырыкъо хәстәгән мән тыххәй никуы бауайдзәф кодта: «Күңици дә хъыгдары, гормон, ам уый фәрцы күңици цәррис, уәд йәе быны цы бабырыдтә?» Уайдзәф нәе, фәләе ма мәм хаттай ахәм хъуыды дәр сәвзәры, цыма йәе фарс у, амәе йын Тамерлан йәе зәрдәйы уаг амбары. Кәнәе та дзы аз мә сәфт кәй уынын, уый чиныгай мә цәсттыты кәсы амәе йәе масть аныхъуырын нәе фәразы.

Алырдыгәй мәм хъуысы әнәсәрфат дзолгъо-молгъо, тъәппәрәхуыст, хъәр-хъәләба, загъд-замана. Әмәе ма ләппутә сәхәдәг күңи аралло кәниккәй. Хуыны кәримә күңи уадзай, уәд йәе сәрмә хизы. Цыма нә бәстәйы сәйраг горәтү сылгоймәгтәй фылдәр барәвдауыны тыххәй сә дзуәртты бын ард баҳордтой, уыйау сә ногәй-ногмә ивыңц амәе семә гак-кырисәй хъазынц. Ноджы сын уыдан дәр мәләтү ‘нционәй разы кәнәнц, цыма сәм Архъызы дәндәгтә әвдисынц. Сәхи күңид дарынц, уымә гәсгә агъдау, уаг, афсарм, уәздандзинад хъусгә дәр никуы фәкодтой. Күңи сәм бакәсай, уәд әнәмәнг әр҆аудзынә ахәм хатдәгмәе: «Адон райгуырдысты ‘рмәстдәр родтәм цәуынмәе. Царды сә әндәр никици ‘ндавы. Ахуыр кәнән сә хъуыдыйы кәрон дәр нәе. Библиотекә кәм ис, уый зонгә дәр нә кәнәнц. Сә сәйрагдәр хәсил нымайынц хәлд сылгоймәгтү ссарын амәе сә ахсызгондзинад райсын. Исчи дзы исты күңи сәнтауы, уәд ай иннәтән афтә сәрыстырәй радзуры, цыма Батрадзау Хызы фидар басаста амәе дзы Ҳуры чызджы рахаста. Ҳуыннадаг та вәййы бынтон әндәрхуызон. Әрәджы мәм Арам, хинхудтгәнгә, йәхі ‘рбайста амә мә зәрдаивәй бафарста:

- Мемә дә цуаны цәуын нәе фәнды?
- Уый та цы хоныс?
- Иумә чызджытыл ацуан кәнәм.
- Ома күңид ацуан кәнәм?
- Нәхицән фәйнә гаццайы ’рцахсәм амәе семә нәхи аирхәфсәм.
- Уынджы чи бazzад, уыңи хәлд сылгоймәгтә мә нә хъәуынц.
- Уәд та әнәюи атезгъо кәнәм.
- Әнәуи — табуафси, — разылы дзуапп ын радтон аз, амәе сау фыдынц цәсгом барухс и. Иуцасдәр схъәләй ауади, фәләе йәе ахуыр фехалын нәе бафәрәзта амә уайтагъд фәгүубыр и.

Кәсын әм әмәе дис кәнын, чызджытәм йә ныфс куыд хәссы, ууыл.

— Әз дәу хуызән рәсугъд куы уаин, стәй уырыссагау дзурынмә куы арахсин, уәд иу сылгоймаджы дәр әнәбасгаргәйә нә ауадзин, — цима мын мә хъуыдытае ахсы, уыйау дзуры, йәхиуыл әүүәндгәйә, әмәе йә амәттаджы зыдәй агуры. Сверловы фәзы йә размә фыццагдәр цы ‘рдәгтынд рувасы ‘нгәс бурдым тәнәгдзыкку чызг фәци, уымә ныфсдженәй бацыди әмәе йын хъуыддагхуызәй салам радта:

— Да изәр хорз.

— Әғас цу.

— Әз дән сомихаг артист — Арам Сагателян. Зынгонд киноныв «Песня первой любви» нае федтай?

— Нагъ.

— Уым сәйраг ролы хъазын.

«Дәхи къәдзәх хон, әмәе дын исты ’нхъәл уой» — февзәрд мә сәрәи. Мә худын нал баурәдтон, әмәе мә чызг куыд нае бафиппайа, афтә мәхи иуварс азылдтон.

— Дауән та дә ном цы хуыйны? — хъуысы мәм «цуаноны» фәсус хъәләс.

— Наинә.

— Диссаджы рәсугъд ном дын и, раст дәхи хуызән. Нырма Ереванәй ныртәккә схәццә дән. Герасимов ног киноныв исы, әмәе, дам, дзы сомихаг ахуыргонды ролы ды куынә ахъазай, уәд — ничи. Фырәнәвдәлонәй ма мә къухтәм дәр әмхасәнтә кәнын. Афәдзәй-афәдзмә мын сулағыны бон дәр най, уәддәр ын әвәндонәй разыйы дзуапп радтон. Уәдә ахәм ләдҗы зәрдәхудты куыд хъуамә бацыдаин? Әмә та, зәгъын, цалынмә куысты мә хъустәм нае аныгъуылдтән, уәдмә иучысыл мә фәллад судзон. Кәд дә әвдәлы, уәд мемә рацу әмәе фәйнә сомихаг конъячы баназәм. Дард цәуын нае нае бахъәудән. Мәнә ам хәстәг цәрын.

— Хатыр бакә, фәләе мын абон фадат най. Чи зоны, әндәр хатт... — уәздан дзуапп ын дәтты чызг.

— Цәуынна? Истәмәй дә бафхәрдтон, мыйиаг?

Ме ‘мбалән йә цәстом ныммәгүрхуыз и. Йәхи афтә дары, цима чызджы раз йә уәрдҗытыл әрхауынмә цәттә у, армәст ын разыйы дзуапп раттәд.

— Ници мә бафхәрдтай. Ахәм стыр ләдҗы мемә йә рәстәг

арвитын кәй фәнды, уый мын ахсызгон дәр ма у, фәлә... мә уарзонмә әнхъәлмә кәсүн... Ныр хъуамә тагъд фәзына...

Әз әм мә чылдым фездахин әмә дзы лиздәг фәуаин, фәлә Арамән йә бынатәй феккуырсын йә фәсонәрхәджы дәр най. Наинә телефоны будкәмә бахызти, хәтәл систа, йә билтыл әй сәвәрдта әмә цыдәртә дзуры.

— Ай мәхи бәдул у. Никәмә әнхъәлмә кәсү, стәй дзургә дәр никәимә кәнү, — цинхуызәй мәм йә къухтә әүүәрдәгә әрбауад Арам. Йә тар Җәстүтә дәр ма сәрттывтой.

— Цәмәй йә зоныс? — фәрсүн әй дә зәрдә-мә - зәрдәйә.

— Телефоны аппараты ахца нә ныппәрста, стәй, ләппүйи Җәстүтә бафтынай тәргәйә, фембәлдәмә афонәй раздәр не 'рбацыдаид, мемә та бынтон әндәр ныхас кәнид.

— Чи зоны, раст дә, фәлә мә уарzon артист Хорен Абра-мяны бынаты та дәхи Җәмән авәрдтай? Уәд та дын дә хин-дзинад базында.

— Уый та ахәмтән цы 'мбары? Мәнмә гәсгәе йә, ләппү-тимә бәгъдуләггәнгәйә, кинотәм әвдәлгә дәр нә кәнү.

Наинә телефоны будкәйә рахызти, әмә йәхі афтә дары, цыма нә зонгә дәр нә кәнү, уынгә дәр.

— Курдиатджын артисткә у, фәлә әз уымәй курдиат-джындаидәр дән, — сдзырдта Арам әмә та йәм йә Җәстүтә ба-тардта. — Җәй, цы зәгъыс? Уәларвмә мә исис әви мә дәлдзәхмә әппарыс?

— Иучысыл ма йәм банхъәлмә кәсон. Кәд нә фәзына, уәд...

— Демә аңауын әй куы фәнды, уәд йәхі афтә Җәмән дары? — къахын ме 'мбалы, әмбары йә әви нә, уый базоныны тыххәй.

— Бынтон аслам кәй нәу әмә ләппутыл цуан кәнүнмә кәй нә рацыди, стәй алкәмән әнцонәй кәй нә разы кәнү, уый мын әвдисы, — талф-тулфәй сдзырдта Арам әмә та чыз-гыл йәхі аныхәста.

Йе 'ртыккаг фәлварән фәрәстмә и, әмә рагон уарзәттаяу Тигранән телефонәй чызг агурыныл систы. Цыбыр рәстәгмәйә ссардтой, әмә мәм афтә фәкаст, цыма Наинәйән йә фаз-зон у әмә йәм әнхъәлмә касти. Йә цонгыл ын ахәцыдысты, дыууә «Вермут»-ы балхәдтой әмә се 'хсәв, хъазгә-худгәйә, арвыстой. Сәумәцъәхәй Толик мә уәлхъус аләууыди әмә мәм мәстыйә дзуры:

- Цом әмә үыңы дыууә ләппутусы атәрәм!
 — Кәй, кәй? — нә йә бамбәрстон хүйссәгхъәлдәзәгәй әмә
 йәм әрдәгәхгәддәстәй скастән.
 — Арам әмә Тигран кәй әрбакодтой, уыдоны!
 — Әз милиционер нә дән, фәлә — зәхкъәртгәнәг.
 — Дәүән сә нә тәрын кәнин. Мәхәдәг сә асурдзынаң,
 әңгәм мын ды ’вдисән фәләуу, уыйфәстә мәм куыд ницы ны-
 хас әрхая, афтә, — бәлвирд фәфәлмәндәр йә хъәләс, фәлә
 йә дәрзәг мыртә нә фесәфтысты.

Цы гәнән ма мын уыди? Мә хәлаф, зивәггәнгә, ме уәлә
 скодтон әмә йә фәдым тыргымә ахызтән. Чызджытә цыма
 сәхи хәдзары уыдысты, уйайу къахәвәрәнәй, чыр-чыргәнгә,
 рахызысты. Толик дзы иуы йә лыстәг къабазәй ацахста әмә
 йә әддәмә йә фәдым ахәр-хәр кодта. Цалынмә уымә ар-
 хайдта, уәдмә иннә Арамы уаты фәмидағ и. Толик әй
 иуцасдәр фәцагуыртта, фәлә йә не ссардта әмә йә әлгъиттә
 ацыди. Наинә хъәццүл иуварс арәңыгъта, Арамы бынәй худгә
 рагәпп ласта әмә дуары әдде фәзи.

«Фәсивәд куыд әнцонәй җәрынц, әз та алы гыццыл хъуыд-
 даг дәр мә зәрдәйи әвәрын әмә йыл мәхи хәрын», — чызд-
 жы фәдым кәсгәйә, ахъуыды кодтон мәхинимәр. Әнхъәл
 уыдтән, нә къәсәрәй кәсгә дәр нал әрбакәндзысты, фәлә
 фәрәдьидтән: уайтагъд фәстәмә Арам әмә Тиграны хъәбы-
 сы абырыдысты. Ныр дәр уәртә мидәттаг агъуыстәй сә кәл-
 кәл хъуысы. Стәй әрмәст уыдонән — нә. Гогийи хәзгүл дәр
 семә и. Хәзгүл... Мәнмә гәсгә, ацы дәлдзиниғәнән дзырд
 ахәм әнәлаз чызгмә әппиндәр ницы бар дары, әмә йыл бадгә
 дәр нә кәнен, хәэхон суадоныл чызи куыд нә бады, афтә.
 Фыццаг хатт әй Гогийи фарсмә куы федтон, уәд фырдисәй
 мә дзыых бахәлиу и. Афтә мәм фәкасти, цыма не ‘нәфснайд
 әдзәллаг уатмә дзәнәты маргъ рәдидәй әрбатахти әмә дзы
 цалдәр уысмәй фылдәр нә бафәстиат уыдзәни. Уыңы хъуы-
 дыйә фәтарстән әмә йәм йә рәсугъддинадәй афсәдины
 тыххәй зыдәй ныккастән. Йә ногәхсад тарбын мыдхуыз дзык-
 кутә йә хәрзконд уәхсчытыл әрәнцадысты әмә җәхәр калд-
 той. Йә җәсгом куыд рәсугъдәр рауайа, ууыл архайгәйә
 йыл уәларвон ныvgәнәг йе ‘хсидгә курдиат иууылдәр бахардз
 кодта әмә мә йә арахстдинадәй дисы бафтыдта. Йе стыр
 әрвхуыз-кәрдәгхуыз җәстытә мәм уыңы ‘нцадәй кастысты

әмә мын мә зәрдәйы уидәгтәм әвнәлдтой. Йә рог къаба, йә даргъ хъусцәджыта әмә йә чысыл аив кулон дәр уыдысты әрвхуыз-кәрдәгхуыз ахорәнтәй хъәстә. Ахәм дзәбәх ыл фидытой, әмә дзы мә Җәститә атонын нә күимдтой. Къахәй-сәрмә рәхснәт талайау змәлды, әмә мәм афтә касти, Җыма зынаргъ авгәй конд у әмә кәләнгондау кәйфәндә дәрзәт ныхасәй дәр әрызгъәлдзәни.

— Җәй әнахуыр кастан әм кәнис? Дә зәрдәмә фәңзи? — иуварсырдыгәй мәм әрбайхъуист Гогиы хъәләс.

— Әмә, зәрдәмә чи нә фәңзеуа, ахәм чызг у?

— Раттон дын әй?

— Ома күйд раттай? — нә йә бамбәрстон әз.

— Кәд дә хъәуы, уәд дын әй мәнә ацы ‘вдисәнты цур дәттын, — ләппүтил йә Җәст ахаста Гоги, әмә йә Җәстомыл хъазынырдәм иу нуар дәр нә фезмәлды.

— Кәй уарзыс, уымән афтә әнценәй дәттән күйд и?

— Әз рәдау дән әмә ме ‘мәлләттән ницы ‘вгъяу кәнис, фәлә Җәмәй дә зәрдә дәхиуыл ма фәхуда, уый тыххәй нын фындаес сомәй рестораны фынг әрәвәр әмә дзы пайда кә, цас дә фәндә, уыйас.

— Әцәг зәгъыс әви хынджыләг кәнис?

— Мә фыды ингәнистән, әңә!

— Әмә ахәм зәди фындаес сомәй күйд уәй кәнис?

— Уәй йә нә кәнис, фәлә дын әй ләвар дәттын, әңәг фынгәвәрды фәстә.

— Әмә мын күинә сразы уа, уәд та?

— Сразы уыдзәни. Цы Җәститәй дәм кәсы, уый нә уынис? Чи зоны, кургә дәр әй ракәнай. Йә фыд тынг стыр бынат ахсы әмә дын дә цард сараздзәни. Ус мын күинә уайд, уәд әй дәүән нә нымудзин.

«Хуыщауәй мәм бәрzonдdәр әвәрд цы фыдыфсымәр уыди, уый мә зындонмә куы ныппәрста, уәд мын әңәгәлон уырыс-саг та мә цард сараздзәни?» — ахъуыды кодтон мәхинимәр әмә бывысчыләй баҳудтән.

— Ныр ын ытә дзурыс? Уәddәр дә нә бамбардзән. Кәд дәхи нә хъәуы, уәд әй мәнән ратт.

— Ай ыәм нә сарәхсәдзән әмә ма йәхі әдде мах дәр фәхудинағ кәндзән. Фәлтау әй мәнән дыууә туманыл рауәй кә.

— Әғонгәй, Гоги, әз дын артә туманы дәттын, әмә йә

мемә рауадз, — цыбәлхуызәй йын ләгъстә кодтой йе ‘мкөймәтә, фәлә сәм уый ницы хъус әрдәрдат.

— Ёрмәстдәр ай Ирбигән дәттын. Сымах уарзондзинадән ницы ’мбарут әмә мә йә ңәсты бафтаудзыстут, — загъта хъәддыхәй әмә йе ‘ргом чызгмә аздәхта. — Ацы ләппутәй дә зәрдәмә тынгдәр кәңзы ңәуы?

Уазәг, нымдәнгә, мәнүрдәм әрбакасти, зына-нәзына йә мидбылты баҳудти, әмә мәм, цы уыди, уымәй авд хатты рәсугъудәрәй разынди. Қәсыныл та йәм фәдән, әмә дывыдан арты баҳаудтән. Иуәй мә ме ‘нкъарәнты фәдил аңауын фәндиди, иннәмәй мәм чызг әлхәнен әгад касти. Мәхәдәг ыл куы сәмбәлдаин, уәд ай ресторанмә баҳуыдтаин әмә йыл мә мызд иууылдәр баҳардз кодтаин, фәлә ахәм әдзәлгъәд базары фәстә... Афтә цыди, цыма мә бон чызг сасрын нәу әмә қәүүлфәндү дәр разы дән. Ме ’нахъинон уавәрәй куыд фервәзон, ууыл ныссагъәс кодтон, фәлә мә сәр ницы ‘рҶаҳаста. Чызджы иумәйаг хъәбисы мә аргъәй хаугә цы акәна, әндәр ыл әфтгә ницы бакәндәнди, әмә та фырфәсмөнәй мә къухы фыдтәм дәндагәй ләбурдзынән. Нә, фәлтау мә Бәстыра-сугъд дәр нә хъәуы. Дә ныфс аәм нә баҳастай, зәгъгә, мыл куы баҳудой, уәд та? Кәнә мыл чындыйы ном куы сбада, уәд ма мә ңәсгом куыд ссыгъдәг кәндзынән? Мә маст та аныхъуырдзынән, әндәр цы? Уәвгә, ахәм әгад митә йә сәрмә чи хәссы, уыдоны хъуыды зәрдәмә хәстәг уадзгә дәр нәу. Сә фауд дәр — ницы әмә — се ’ппәлд дәр...

— Цәй, цы зәгъыс? Фынг әвәрыс әви нә? — бафарста мә «уәйгәнәг», әмә мә сәр разыйы тылд бакодтон.

— Ёвәрын, әңгәр дә уарзоны тыххәй — нә. Дәхәдәг ай рәвдая.

Мә дзыппәй фындаәс сомы системән әмә йәм сә бадардтон.

— Афтәмәй мә нә хъәуынц. Цыбәл каст аәм кодтай, әмә дын ай мә зәрды баләвар кәнин уыди, әндәр дә капеччыты хъуаг дән? — йә хъәләсү сәмхәецца сты тәргай әмә уайдзәф, афтәмәй чызгмә йе ‘ргом аздәхта әмә та уырыссаг әвзагмә рапхызти: — Мә бон дын ницы у, Элеонорә. Замманай ләппуйы фыщаг дә скәненмә хъавыдтән, фәлә дыл не ‘рвәссы.

Йә хъәләсү уагыл әппиндәр бәрәг нә уыди, хынджыләг кодта әви әңгәгәй дзырдта, уый. Бәрәг нә уыди, Элеонорәмә йәхәдәг цы бар дары, уый дәр. Уыцы әбәрәг уавәр хъуыддаг

кодта ноджы цымыдисагдәр. Чызг ын цыма йе ‘рхъуыдыгонд аслам спектаклы хъазыныл рагацау сразы и, уйайу йә тарбын даргъ әрфгуытәй йә урс ныхыл бәрзонд систа әмә мәм худәнбыләй, фәлә әнкъардәй дистгәнгә әрбакасты.

— Ахәм цау мыл фыццаг хатт әрциди, — айхъуыстон маин йә сабыр хъәләс әмә къәсәрәй ахызтән. Цәмәй йә мауал уынон әмә мәхи әдүлү митәй бахизон, ууыл бацархайдтон, фәлә мә зәрдәйи әнахуыр рәсугъд әнкъарән баззади әмә ыйл къәм абадын нә уадзы. Кәд ныр цәмә әрбацыди әмә мидәтгаг уаты цы кусы, уый әмбарын, уәddәр әй мә зәрдә гацца рахонын нә комы. Йә тинты кәрц куы раласта әмә мә иувәрсты мидәмә куы фәңәйциди, уәд мә мә цәстытыл әүүәндүн нә фәнди, йә цонгыл ын фәңәйхәңдән, фәлә мәхи тыххәйтү баурәдтон әмә ныр мәхимә мәстәй мәлүн, афтә ләмәгъ кәй дән, уый тыххәй. Кәд әмгъуыдәй раздәр амәлон, уәд рәсугъд сылгоймәгты азарәй. Әерд мә Гогийы хуызән дурзәрдәйә цәуыннә сәлдүиста? Сылгоймәгтәй йын уәлдай нәй. Хорзәй-әвзәрәй, рәсугъдәй, фыдындәй, сахъатәй-әнаиппәй, рынчынәй, әнәнизиәй, зондджынәй, әдүлийә — се ‘ппәтмә дәр кәсси иу цәстәй. Йә «амәддәгты» номхыгъыл ма ноджыдәр иу бафтәд, әмә маймули дәр уәд. Элеонорәйи фәстә нәм ахәм әнад сылгоймагимә әрбацыди, әмә дзы мә зәрдә счаста. Нард, сырх-сырхид, дзыгъуыр, зылындзаст. Элеонорәйән дәр, әвәңдәгән, уәлдай нәу, кәй бынаәй скәса, уый, әндәр та Гогийыл йә тъәпп нә фәңдианд. Әмә ма уаты ‘рмәст дыууәйә куы уаиккой, уәд ыл мә зәрдә афтә тынг нә худид. Әксәз къайы дыууадәсәй магнитофон сифтигътой, цырагъ ахуыссын кодтой әмә бәгъынәгәй кафынц. Кәрәдзимә кәсгәйә, кәд сә уарзаттәм тынгдәр сыйбәл уаиккой әмә сә фылдәр әхсызғондзинад райсиккой, зәгъыгә, иу ран сдзыгъуыр сты әмә сә удаә арт цәгъынц. Калигула әмә, дам, Нерон афтә куы кодтой әмә историйи куы бazzадысты, уәд, дам, дзы мах цәуыннә хъуамә бazzайәм? Әрыгонәй нә карз хицәутты куыд ницәмә дардтам әмә сә фынды бын нә фәллад куыд уагътам, уый, дам, нә цотән дзурдзыстәм. Мах Валерәимә әддаг уаты бадәм әмә, музыкәмә хъусгәйә, ницытә әмә маңытыл дзурәм. Иуафон Гоги, йә хәлафы цәппәртә әвәргә, тыхстхуызәй рахызти әмә афтә бакодта:

— Ирбег, иуцасдәр фәңархайдтон, фәлә мә бон ницы баци. Цу әмәе мә бәстү ләгдзинад равдис.

Мәнән әваст мә цәстүтәе ссыгъдысты. Мә буарыл къахәй-сәрмә әхсызгон уылән анхъәвзта. Фәндү мә мидәмә базгъорын әмәе Элеонорәйы мә хъәбысы фелвасын, фәлә мыл цыдәр тых фидар хәңдү әмәе мә бынатәй фезмәлын нә уадзы. Афтәе мәм кәсү, цыма къәсәрәй күни бахизон, уәд хайуаны бынатмә әрхаудзынән әмәе адәймаджы сыйгъдәг ном хәссыны аккаг нал уыдзынән.

«Аңу, гормон, әмәе дә уарzon сылгоймаджы аддажын хъәбысы дә мондәгтәе суадз. Дә хъысмәт дын әнәнхъәләджы замманай фадат радта, әмәе дзы спайда кән. Ахәм рәсугъд чызг дәм фыны дәр нал әрхаудзәни. Рәвдзәр, әдилү, науәд Гоги йә фәнд аивдзәни, әмәе, дә хъамайыл хәңгәйә, бazzайдзынә. Фосы ‘хсән дә цәй сыйгъдәг ном хъәуы? Уәртәе Резо, нәласылатимә хәтгәйә, фәндзгай сомтәе күни кусы, әмәе йыл йә хъаймәты ‘фсымәртәй иу дәр күниә худы, уәд сә ды цы ‘фсәрмы кәнис? Бирәгъитимә бирәгъы ниуд кән, әмәе дын әнцондәр цәрән уа», — дзуры мәм мә мидхъәләс, фәлә йә коммә нә кәсүн. Адәймагән йә зын хохәй дур рахауәгау фыңдаг къаҳдзәф акәнин у, стәй йә зәй йә разәй ахәссы.

Гоги мын кәнәе мә зәрдәйы уаг бамбәрста, кәнәе мыл йә къух ауыгъта әмәе хъуыддаг Валерәйы хъусы бацагъта. Уый йын цыма йә ныхәстәм әнәрхъәцәй әнхъәлмәе кости, уыйау фәгәпп ласта әмәе цәстүфәнүкъуылдмә мидәггат уаты фәмидағ и. Әз мә фыдыфсымәры дәрдджын макъинтош ме уәлә скодтон, цәмәй йә дысты ләбыйрд кәрәттәе фыдындағ ма зыной, уый тыххәй сә иучысыл мидәмә бафәлдәхтон әмәе уынгмә аңыдтән. Әхсәвы цъенгә ме уәнгты иннәрдәм хизы, афтәмәй Рәсугъд фәзы биринцъаг дуртыл дыууәрдәм цоппай кәнин. Кәд Элеонорәйы сурәт мәхицәй сурин, уәддәр мә разы ләууы әмәе мә, хинхудтгәнгә, мәстәй мары. Әз, әвәеццәгән, сылгоймәтты никүн бамбардзынән. Әрдз дә ми-луантәй хъауджыдәр аләмәтү рәсугъдәй сәфәлдисәд, әмәе дәхицән ләппуты бын бazzайынәй бәллиццагдәр хъысмәт ма равзар. Йәхі дарын күни базыдтаид, уәд әй чифәндү дәр әхсызгонәй ракуырдтаид, ныр та... Аңы дунемә дә фәстәзад хъәуы цәстәй ма кәс. Ам европәйаг цивилизаци бинтон әндәр әгъдәуттәе әрәвәрдта, әмәе сә хынцын хъәуы. Элеонорә үе

‘взонджы бонтæ хъазгæ-худгæйæ æрвитдзæни, стæй йæхи ак-
каг лæпшумæ смой кæндзæн æмæ иемæ амондджынæй цæрдзæн,
ды та дæ хъæддаг цæстæнгасимæ, сыгъдæгдзинад агургæйæ,
хъæды халонау иунæгæй баззайдзынæ...

Мавзолейи цурмæ сабыргай бацыдтæн æмæ йæм æдзынæг
кæсын. Цыдæр æнахуыр сусæгдзинад мæм дзы ивылы. Айфыц-
цаг дзы нæ дыууæ уарzon фæтæджы, кæрæдзи фарсмæ хуыс-
гæйæ, федтон, æмæ мæ æнкъард хъуыдтыæ сæ фæдыл асайд-
той. Ныр ма сыл ноджы уæззаудæр сагъæстæ бафтыдисты æмæ
мæ сабыр кæнын нæ уадзынц. Мæхи ‘мбарынхъом куы фæдæн,
уæдæй фæстæмæ мæнæ ацы ныхæстæ хъусын: «Нæ дыууæ ге-
нийи сæхи снывонд кодтой мæгуыр æфхæрд адæмæн. Сæ цард
саразынæн мисхалы бæрц дæр ницы сфæрæз кодтой æмæ се
‘цæг дунемæ ацыдисты сæ зæронд дзабырты». Эз дзæвгар
рæстæг фæкастæн зæхкүсджытæм, æмæ дзы иуы цардæй дæр
мæ зæрдæ нæ барухс и. Бон-сауизæрмæ быдырты сæ уыргtæ
хойынц æмæ сæ кæуинаг хъисмæт æлгъитынц. Сæ хидвæллойæ
сæ бон сæхи бафсадын дæр нæу. Зæххau сdæрзæг сты, сæ фыр-
тыхстæй нозтыл сæ пырх калынц æмæ æмгъуыдæй раздæр
мæлынц. Иттæг хорз уынын кусджыты дæр, æмæ бынтон зау-
уаты бынаты та уыдон сты. Иу мыздæй иннæмæ сæ мæгуыр
капеччытæ нымайынц, иуырдæм дæр сын нæ фаг кæнынц æмæ
сæ нуазынц. Сæ размæ ницы нысан æвæрынц, æмæ сæ зæрдæтæ
мæгуырæй-мæгуырдæр кæнынц. Сæ сæртыл лæууæг дзæнгæда-
цæгъдджытæм мæстæй мæлынц, фæлæ сæ ныхмæ сdзурын нæ
уæндынц æмæ быхсынц. Горький сæ куыд тыхст æмæ уырыдæй
æвдиста, ныр дæр афтæ тыхст æмæ уырыдæй хъæрзынц. Иугæр
сæ цард нæ хуыздæр кæны, уæд сæ æгъятыр тохмæ разæнгард
кæнын цæмæ хъуыди? Сæ тут цæй тыххæй ныккалдтой? Цæмæй
та цыбыр рæстæгмæ тыхджындаertæ уæлæмæ схизой æмæ ног
лозунгтимæ мæгуырты сæ быны ссæндой? Цæмæй хин æмæ
кæлæн цæстфæлдахджытæ алыхуызон æддæгуæлæ галуанты
куыстхуызæй бадой æмæ цардæй къæртт æппарой,
сыгъдæгзæрдæ дзыллæтæ та се ’фхæлд бæрзæйтæл цагъайра-
джы къæлæт хæссой? Зæххыл мын уыдис дыууæ Хуыщауы
’рмæст. Мæ ахуыргæнджытæ сымах æппæлынæй не ’фсæстыс-
ты, æмæ уæм иниæтаяу æз дæр куывтон мæ уæрджытыл, фæлæ
ныр, афтид дунемæ кæсгæйæ, зæрдæсастæй лæууын уæ разы
æмæ уæ фæрсын: «Эз мæ судзgæ мастьы цы стыр ахæстоны

мæцын, уымæн снывонд кодтат уæ царð?» Кæд — о, уæд зыбыты дзæгъæлы. Сыгъдæт уæлдæф æм фаг нæ бауагътат, æмæ дзы адæймаг хуыдуг кæны. Әхсæвæй-бонæй зæхх лæгæрдын, бетон къæйтæ кæрæдзиуыл ныхасын, шпъалытыл рельситæ хойин æмæ кæвдæсардау «мæ боны дарæн, ме 'хсæвхуыссæн — иу». Мæ амонд у, æмæ мын Семирæ йæ лæджы 'хсæз хъарм пъалтойы 'хсæнæй мæнæ ацы тæнæг хæррæгъ раласта. Цыллæ майкæйæ уæлдай дзы тавс нæй, адæмы цур дзы мæ цæсгом ныссырх вæйиы, фæлæ йæ уæлдæр æппыннæйы бæсты дарын. Мæ ницæйаг капеччытæ мын хæрыны фаг дæр нæ кæнынц. Ахæм царð мын арæзтат æви, ме 'мбæлттæ аслам сæнæфсæстæй сæ фосы монцтæ кæм уадзынц, уыцы царð? Адæймагæн йæ уд нæ мæлы, куы зæгъынц. Кæд æцæгдæр афтæ у, уæд сæм бакæсут, æмæ, цы бæллиццаг кæстæрты схъомыл кодтат, уый уæхи цæстæй фенут. Алыхуызон нацитæй сты, æмæ сыл зæрдиагæй бацин кæнүт. Мадард бæгънæгæй уæм хорз разындзысты. Әви уыдон уæ хъомылгæнинæгтæ не сты? Бæгуыдæр сты, уымæн æмæ мæнæ ацы кæлæнгонд хæдзары бæрзонд къæлæтджынты уæ фæдонтæ бадынц æмæ сын сæ сæрты уæ генион хъуыдитæ уадзынц, уæ амынд фæндагыл сæ хонынц. Кæд уымæ бæллыдистут, уæд æй уæхицæн уадзут. Мæн ахæм царð нæ хъæуы, мæн æндæр царð хъæуы, бынтон æндæр царð. Нырма æрыгон дæн æмæ бирæ хъуыдæгтæ нæма 'мбарын, фæлæ цæст кæсынæн у, сæр та — хъуыды кæнынæн, æмæ иу хъуыдаг бæльвирд зонын. Хъуынавæрд цъымарайы фидар мæсыг амайæн нæй.

Уыдзæн ма

АЛБОРТЫ Хадзы-Умар

ИРОН ЗАРАГ

ЗАХМӘ КУРДИАТ

Дәуәй равзәрдтән, зәхх,
әмәе дә курын:
ратт мын де 'взаг,
мә рагон, мә мадәлон әвзаг,
кәддәр мә чи байрох,
кәй нал дарын мә зәрдыл...

Ратт мын сыйжыты әвзаг,
кәрдәджыты әвзаг,
пәмәй сын аәмбарон
сә хәлар,
сә уарzon ныхас.

Ратт мын баәләсты әвзаг,
мәргъты әвзаг,
цәмәй, куы дзурой,
үәд лыстәггай
сә рәвдыйд ныхасмә хъусын фәразон.

Ратт мын
сырдты 'взаг әмбaryны курдиат.

Ратт мын,
цыдәриddәр зәххыл ис,
цәрә, се 'взагыл
сә хъыгтә,
сә цинтә әмбaryны хәрзиуәг.

Ратт мын...
хъәддагәй мә се 'хсән
нае фәндү цәрән.

ИРОН ЗАРАГ

Зынты ахсондур басгуыхти ныййарәг...
 Фәлә әрцыди фыд зынуромән, уәд та
 Ир амадта йә хәсгәмәрдтыл зарәг,
 җемә зарәг, хъарәгау, күйдта.

* * *

Миты тыйфыл зәхмә, йәхицәй әппәлгә, цыд:
 «Иу хуыцау хорз, арвәй рабалц дән афоныл,
 әндәра федтаид хур,
 әз ын йә зынг ҫаест күйд ныссәлын кодтаин.
 Ныр мын додой йә къона кәндзән зәххән,
 апы мәстәй мә уырдәм күы хъәуы!
 Кәрдәг, мә зәрдәйә, рухсмә ысуәндыд кәсын,
 къуыбыр, дам, райхъал әмә дуәрттә тоны
 әddәмә.
 Аетт! Ам ләшшу ма уәд...»
 Уый загъята, цы, бәласы къалиуыл
 аңдаудында.
 Бәргә ма йә быңынәг ыскъуыдта,
 фәлә адәргәй фестад ҫәссыг
 җемә йә сырддонцъиу анызта.

* * *

Адәм әемхуызон кәм не сты әппәлвынмә.
 Къоста

Адәм әемхуызон кәм нае фесты
 кадылмард!
 Чи сә ҫәмәй буц у,
 чи та ҫәмәй.
 Иутә сә сылыстәг радавынц,
 майдыма!
 Аннәтә стауынц
 сә хуртә, сә мәй.
 Байхъус, уәд нал и
 сә исән ныккәнәнтә,
 арвмә нывәндынц,
 ыскъәрынц хәдзәрттә.

Фесты әмбисонд,
 ардхәрән сә гәнаентә, —
 хъумә
 ысныздәвой арвыл сә сәртә...
 Мах дәр нә цудәм,
 куы нә стәм гәмәхтә,
 куы нә стәм, куы...
 мах дәр... цәмәннә!..
 Мәнә, әрбакәсүт,
 әрбакәсүт, мәнә,
 мәнә, нә хәхтә,
 арттиваг гәнәхтә...
 Үйдон нә исбон, гъеуыдон нә номхәссәг,
 уыдоны руаджы стәм
 дунейән комхәстәг.

ОЙА*

Ойа, къаннәг дон,
 дәе донмарән
 мәнә асфальтыл куыд бахуыскъ!
 О, тәхудиаг,
 кәй бон бауа
 ныр дәе сонт катайән баххуы!..

Уалдзәг цинәй фәлышт,
 зарджытәй
 дон кәм-иу фәци диссаг,
 уым хәрз нарағсыф
 дзындзалджытән
 у сәе кадавар цин риссаг...

Хъазынц сабитә
 йәе фәдджитыл
 сәрды уәнгмарән әнтәфы,
 әмәе ивгъуыды
 уәецә цинтә
 Ойа — къаннәг уынгмае 'ртәхынц...

*Ойа — эстонаг әзвагыл къаннәг дон, ахәм ном хәссы Таллины иу къаннәг уынг.

Ма кән мәт
 йә ас, йә нарағыл,
 Ойа, буң ном, зәлү — хойау.
 Зәлү, растида
 пыма зарәг у, —
 Ойа, Ойа, Ойа!

ЭКОЛОГОН САГЪАС

Рагуалдзәг къуыбырәфтыд бәлласыл
 федтон бадгә әртә цъиуы:
 дыууәйә кәрәдзий
 цинтә, узәлдтытәй рәвдытой, —
 жертыккаг цас нае архайдта,
 цас цъыбар-цъыбур, пәррәсттытә нае кодта, —
 йә сидтмә цъиутәхәг
 арвы бын нае зынди.
 Амә уыдтон,
 фәстагмә
 йә хъәлдзәг цин әрхәндәгмә куыд сайдта.
 Уәдәй фәстәмә мә хъуыдыйә нал хицән кәнен
 уыцы цъиу,
 әмбал-къай кәмән нае разынд
 уалдзәджы къәсәрыл.

* * *

Куы фенын,
 куы фембәллын
 мә зонгәттыл,
 әнәзонгәттыл
 нахимә — хохы әви фәссох,
 искуы фәндагыл
 әви бадты — фынджы уәлхъус,
 уынджы әрбацәйцәугә, —
 мәхицән фәхъуыды кәнен
 әмә кәссын,

мæ цæст хæссын аивтæй
 сæ цæсгæмттыл —
 сæ цæстыты каst,
 сæ уадултæ, се 'рфгуыты æвæрд,
 цæсгомы æнцъылдтытæ,
 былты, æфсæрты змæлд
 нæ ирвæзынц мæ цæстытæй.
 Кæссын сæм лæмбынæг,
 æмæ сæ агурын
 мæ фыдæлты,
 мæ рагфыдæлты æнгæстæ...

УАРЫ МИТ

Уары,
 уары,
 уары
 изæрмилтæй мит, —
 зæххы ц'яр мæйдары
 дары урс-урсид.

Ахсæвы гæччытæн
 у сæ нана рындз,
 стъæлфæнтæ, бæрджытæй
 уæлдæфы тæхынц...

Уары,
 уары,
 уары,
 не 'нцайы æппын, —
 цыма уæлæ аrvæн
 фегом ис йæ бын...

Иууылдæр йæ хæстæ
 фидыныл кæлы,
 къуылдымтæ 'мæ фæстæ
 иу æмвæз кæны.

Уары,
уары,
уары,
нал цәуы бәстыл,
куы рыгмит лыуары,
куы ыставд тыйфыл.

Бәләстән сә рәзтә
урс хәезнатәй — ахст
җемә сил сә рәстәг,
инджынау, ныңцахст...

Уары,
уары,
уары,
не 'нцайы әппүн,
цыма уәлә арвән
фегом ис йә бын...

* * *

«Әрләуут,
кәдәм тындзут уагәр?
Фәстәмә та күйд нае фәкәсүт иу хатт?» —
Уыләнтәм дзуры уылән
җемә сә фәстейә суры.

«Нәй, най нын әрләууән, —
дзуапп дәттыңц үыләнтә, —
Хъуамә фенәм, уартә
павәр ис арвы кәрон...»

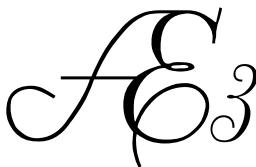
«О, әрләуут фәлтау,
уырдыгәйничима раздәхт фәстәмә!..»
«Ам нын дуне къуындәг у,
кәдмә хъуамә хәрәм нае хъиутә ам?!»

Уыләнтә тындзыңц,
үыләнтә згъорыңц,
сәрбихъуырәйттәгәнгә,
җемә сә фәстейә,
хидкалгә,
суры уылән.

© ҚАЗБИЦЬОТЫ Гриц

ГЫЩА РАЙГУЫРÆН БÆСТАЕ КУЫД УАРЗТА

мæ фыдыфыды, мæ дада Цымырзæйы, нæ зыдтон. Мæнæн мæ фыдымад Хангуассæ уыди мæ дада дæр æмæ мæ нана дæр. Къутæрты чызг æмæ йæ Къутæрон дæр хуыдтой, фæлæ йæм бинонтæ, хиуæттæ æмæ хæууккæгтæй дæр бирæтæ Гыщаномæй дзырдтой. Мæ сабионты фылдæр рæстæг Гыщайы бæрны уыдтæн, уый мыл аудыдта. Æз тækкæ колхозтæ аразыны дуджы райгүүрдтæн æмæ райдианты дæр, уæлдайдæр та фæстæдæры азты, адæймаг колхозы куистмæ ма рацæуа, уымæн уæвæн нæ уыди. Уæд дзы бацагүүрдтаиккой, рынчын кæй у, уый тыххæй дохтыры гæххæтт. Уый та къухы æңцонтæй не ‘фтыди, уымæн æмæ мæнг гæххæтт раттæг дохтыр карз æфхæрд цыди. Мæ мад æмæ мæ фыд фылдæр рæстæджыты хъомвосы фермæты фæкуистой, хæдзармæ не ‘фтыдисты æмæ сæм-иу сæ куистмæ уынæг дæр ныщыдтæн.

Мæ фыд Хаджумар уыди Гыщайы цоты хистæр. Цот — чыргъæд. Цоты цот — мыд, — ахæм æмбисонд баззади. Æмæ, кæд æçæт афтæ у, уæд Гыщца цоты цоты ад фыщаг хатт мæ руаджы базыдта. Æз уыдтæн, бинонтæ сæ цины мондæгтæ кæмæй фæуадзынц, алы буц цацатæй кæй сഫæлындынц, хæринæгты æмæ аддажи-нæгты дзæбæхдæртæй æвæрæнтæ кæмæн

фәкәнынц, уыцы фыццаг сывәллон. Фәлә тәkkәе әххормаг заманимә байу мә рәвдауән рәстәг. Нартхоры ссад скада-вар, әмә-иу хыссә базмәстәй фых хуыскъәлимә. Уәddәр мә Гыцца буц дардта — кәddәрәй-кәddәрмә конд чыритәй мын-иу дыккаг, әртүркаг бонмә дәр хәйттәе бавәрдта.

Дуне Гыццайы цәститәй уыдтон. Дуне мын уыди нә сыхбәстә, нә хъәубәстә, хъәугәроны фосхизәнтә. Кәртәй азгъор әмә уайтагъд Әрәфы доны был фестадтә. Йә былгәрон дәлгоммә хуысгәйә-иу дзы әфсис нал зыдтон, ахәм ад-джын дон нын хаста әмә хаста. Әрәфәй-иу загътой: алы аз дәр йә хъалон айсы — авдәнтә дәр-иу раласта, әдкъала бәләстә дәр, чидәр-иу әнәмәг йә амәддаг баци. Әрәфәй әз кәдфәнды дәр хъаҳхъәнинаг уыдтән, уәлдайдәр йә ивы-лыны рәстәг. Гыццайы цәст мын мә алы къаҳдзәф дәр фип-пайдта.

Хәдзары куыд бирә змәлд уыди Гыццайән! Уләфгә искуы кодта, уый нә хъуыды кәнын.

Хъәууон хәдзары әрвилбоны змәлдәй-иу цумахъом саби раджы фәхайджын. Хъәугәронәй-иу не стуры сыйдахтон, сыхәгтәм хәрзиуәггур згъордтон, хуртуангәс дәр-иу уыдтән. әмә хуртуаны уәлхъус цас хъуамә ныбыыхстаид тәлфаг, алы хиирхәфсәнтә агурағ саби? Гыццайы коммә ма бакастаин, уый та куыд? Нә йә асайдтаис, уәләнгай куист нә быхста. Чи зоны, уәд мә фәцагайдта уыцы хъуыды: куистытәй иу дәр әвзәр нәү.

Гъе, сыхәгтә, хъәуккәгтә әмә ма наем-иу нә хәстәждытәй әндәр рәттәй чи әрбафтыди, уыдон мын әгәрон дунейи җәрджытә уыдисты. Әмә дзы мә Гыццайә зондджындәр нә уыди, зәрдәйыл әмбәләгдәр ныхәстә никәй дзыхәй загъдә-уыд.

Фәсахсәвәр-иу әрхъәцмә нал хъәцыдтән — кәд та раләу-дзән аргъәутты дунейи рәстәг. Гыццайы хъәбысы фынәй кәныны бар мәнмә әрхауди әмә мәхицәй хуыматәджы хъал нә уыдтән. Уымән әмә, мә нымадәй, Гыцца мын-иу кәй дзырдта, уыцы аргъәуттә әндәр ничи зыдта. «Сыст әмә әхсәнчъы аргъау» йеддәмә мын куы ницы кодтаид, уәddәр әм хъусынәй нә бафәлмәңдиайн. Фәлә аргъәутты дунейи диссәгтә цас уыдисты! Уыцы базырджын, ссырджын Пакъуындзә. Рәсугъд ләппутә әмә чызджытәй кәдәй-кәдмәдәр йә хъалон кәмән

фыстой, уыцы Даелдзәхы паддах Бәлгүүр, цыдәр әдзәллаг, йәхи ахсынмә дәр зивәг чи фәкәны, ахәм ләппүйи хуызән Хъәмсисыр... Эвдсәрон Уәйыгән тыхгәнәг тых нә артта, фәләй йәм кәддәр фәзынди... Тыхджын ләппүты сегасы дәр чи бырста, найән малы-иу ағас калм чи әрцахста, йә роны-иу ай чи дардта, нә уыцы сыйаг ләппүйи хуызән. Уәйиджы раз зынгә дәр нә кодта, фәләй йыл-иу хинәй раңыди...

Байрәзыдтән, фынайә әгәр стәлфаг дән, әмә мә Гыцца йә дәлфәдтәм арвыста. Уым дәр адҗын фынтае уыдтайн, фәләй йыл кәддәр мә къахәй рахәцыдтән, раңайхауди, әмә мә Гыцца йә сыйнәгмә нал баугъя. Эвәццәгән, уыцы кары фәвәййи сабидуг.

Уалынмәе ме скъоламә цәуыны рәстәг дәр әрбахәстәг. Скъоламә мә Гыцца әмә мә фыд цәттәе кодтаиккәй. Скъоладзау сүздынән, зәгъгә, мә фыдмә бирә, бирә азты размә стыр бәллиц уыди. Йә карән ләппүтә дәр сәхи цәттәе кодтой скъоламә. Уәд Уәлладжыры комы Зынцъары җардысты. Мә фыдән дада дәр уыди нана дәр, фәләе уыдонәй никәмә бауәндиди, ахуыр кәнин мә фәндү, зәгъын. Йә мады хъусы бадзырдта йә хъуыди, мад ай загъята йә хистәр файнустән, уый йә фәхәецә кодта әфсинмә, әфсин — хәдзары хистәрмә. Мә фыды курдиатмә сәе хъус не 'рдардтой әмә, никәй бафарста, афтәмәй сыйаг ләппүтимә скъоламә ацыди. Фәбадти урокты кәрөнмә. Ахуыргәнәг ай бафарста: «Ләппу, ахуыр кәнин дә фәндү?» «О, — йә сәр батылдта, — фәндү мә чиныг кәсисин куы базонин...» «Райсом-иу әрбахәсс сомырдәг, әмә дын чиныг ратдзынән, — загъята ахуыргәнәг. — Энә әхцийә-иу мауал әрбацу».

Мә фыды курдиат та фәхәецә йә дадамә. Уый бахъуырхъуыр кодта әмә сдзырдта: «Уис әм радут әмә мусмә уайәд!» Хортә най кәнини афон раләууыд...

Әз скъолайы ахуыр кәнин куы байдайон, уәд цыма йә кәддәры бәллиц сәххәст уыдаид, ахәм цин әвзәрстаид мә фыд. Бахуыдтой мын ног дарәстә, хъуымацын хызын чингүйтә әмә тетрәдтә хәссынән, хызыны фарсыл — черниләдон әвәрән дзыпп. Мән нә фәндиди скъоламә цәуын әмә син ай кәуынхъәләсәй бамбарын кодтон. Эвәццәгән мә Гыццайы дунейә наема фәндиди фәиртәсүн. Уый размә йә кәддәр бафарстон: «Гыцца, ды ىал къласы каст фәдә?» Скъола йә

фыны дәр никуы федта, фәлә мын зәрдиагәй загъта: «Цып-пар къласы бакастән, фәлә фәрынчын дән әмә дардәр нал сахуыр кодтон». Әлпүндәр ын йә ныхәстыл нә фәгуырысхон дән.

Скъоламә цәугә мын кәй аерцәудзән, уый куы бамбәрстон, уәд Гыццайы ныддомдтон: «Кәд ды дәр ахуыр кәндзынә, уәд цәудзынән, науәд нагъ!» «Цәудзынән, цәудзынән, мә къона, — дзырдта Гыцца ләгъз әвзагәй. —Мән дәр тынг фәнды ахуыр кәнын».

Нә фәндаг дуканийы рәэты цыди, къафеттә балхәненәй мын зәрдә бавәрдта әмә фәраст стәм.

Уыңы боны урокты Гыцца мә фарсмә фәбадти. Рабәрәг ис — ме скъоламә цәуыны кармә ма мә иу аз хъуыди әмә ахуыр-гәнәг загъта: «Афәдз ма йә хәдзары баудзут — фезгюра, фәхъяза. Уый фәстә нәем йәхәдәг уайдзән». Әмә әцәгәй дәр афтә рауади — скъоламә ме 'мәрттимә әнәзивәгәй уадтән.

Мә райгуырән хъәу Ставд-Дуртә әрбындурон 1924 азы. Әрлидзджытә сә кәмтәй семә әрхастой се 'гъдәуттә, хәдзарон цардыуаг... Советон дуджы райдиан азты ног цардараз-джытә сә разы әрәвәрдтой фидар хәс — зәронд заманы әгъдәуттә хъуамә сәфт әрцидаиккой. Рухс фидән аразджыты хъуамә хъомыл кодтаиккой ног уавәрты, ног зондахастыл.

Хистәртә мын бәлвырд фәдзырдтой Ставд-Дурты тәkkәе райдианты цы Адәмон Ныхәстә фәзынди, уыданы тыххәй. Ныхәсты-иу әвзәрстой әхсәни хъуыддәгтә, адәмы царды әвәстиатәй лыггенинаг фарстытә. Ныхасы тәрхоны ләгтә-иу цы аскъуыдзаг кодтаиккой, уый уыди әппәтү растдәр тәрхон, гәртәмтәй балхәнән сын нә уыди. Ныхстәй аләмән дәр йә бынат хъуыды кодтой. Иу Ныхас уыди Мәрзойты Хуы-синәтү цур. Обауы сәр сарәзтой хъәдүн стъол әмә бандәттә. Ныхәстә ма уыдисты Хъантеты Налыххты, Фәрниаты Тутуты әмә Фәрниаты Хъырымты цур дәр. Хъырымты цур-иу, загъ-той, къодәхтыл бадтысты зәронд ләгтә.

Ставд-Дуртәм Сечерәй чи әрлыгъди, уыдан райхәлдтой сә хъәдәлхынцъ къултәй арәзт скъола әмә йә ног хъәуы ногай сарәзтой. Әрәджиау дәр ма йә Сечеры скъола хуыдтой. Уый уыди хъәуы фыццаг скъола. Ацы скъолайы раз уыди фәндзәм Ныхас. Әгъдауы, ахсджиаг хъуыддаджы фәдыл әндәр

хъяутәм кәй хъуамә арвыстаиккой, уыдоны дәр-иу Ныхәсты әзвәрстой, тыхст хәдзарән баххуыс қәныны тыххәй-иу зиу расидтысты. Ныхасмә-иу әввахс ран ләппутә хъазыдысты хъултәй, цъиләй, әууад хъуынәй конд пуртитәй. Чызджытәй-иу хибар ран хъазыдысты тыччытәй, чындзытәй. Ног чындзытәй-иу Ныхәстәм әнә әрбацәугә нә фесты. Чындзимә-иу әрбацыди йә ходыгъд, йә тиу. Ныхасы раз-иу хүн чындзәй райстай әмә-иу әй хистәртәм бахастой. Хистәр-иу ләугәйә арфә ракодта хүн рапвитәг хәдзарән, чындзән, әнәмәнг-иу загъта: «Ләппуты мад фәү». Уыцы рәстәг-иу иннә ләгтә дәр ләугә кодтой — чындзән аегъдау ләвәрдтой. Әхцайә кәмә цы разынди, уыдон-иу тәбәгъы авәрдтой. Тәбәгъ-иу райста чындз әмә-иу Ныхасы ләгтәм әваст йә фәсонтә нә февдиста — фәстәмә-фәстәмә-иу рацыд уынгмә.

Цард ног, советон уагыл араэст цәмәй әрцыдаид, ууыл тох кодтой коммунисттә, советтә, комфәсивәд, сылгоймәгты къордтә, ногдаутә. Әппәты сәрәй ләууыд парти, уынаффәтә цыдысты уәле дәләмә. Уәләмә дзурән нә уыди. Парчыры уәнгтә әмә-иу советтә әдзух кәрәдзи не 'мбәрстой, афтәмәй советы уәнгтән дәр сә фылдәр партионтә уыдысты. Колхозы әмә-иу хъәусоветы сәрдартән дзырдаг сси, хъәуы цәрджытыл сә чи куыд хъуамә ауда, уыцы фарст. Ахәм хатдзагмә дәр-иу әрцыдысты: хъәуы куы вәййынц, уәд сыл аудәд хъәуушицау, быдыры куы кусой, уәд та — колхозы сәрдар. Советтәм не 'взәрстой базаргәнджыты, әхца пайдайыл чи ләвәрдта, кәддәр полицәйы чи куыста, уыдәтты. Советтәм нә уагътой дины кусджыты, давджыты әмә базаргәнджыты. Драмон къордән дәр уынаффәгәнәг уыди партион.

Комфәсивәды уәнгтәм истой чызджыты дәр, Цәдисы уәнг чи сси, уыдон-иу хъуамә сә дзыккутә акъуырттаиккой. Комфәсивәдонтәй бәлвырд хъуыддәгтә домдтой. Сә иу әмбырды бауынаффә кодтой: «Зәнджиаты чызджы, комфәсивәдона, дәттәм патчыры уәнг Әлбегаты ләппуйән, цәмәй парти әмә комфәсивәды бастдзинәдтә фидарәр кәной». Уынаффә уыди әнәмәнг әххәстгәнинаг. Хабар ләппуйы фыды хъустыл әрцыди әмә сын алышыдтә фәкалдта.

Уыцы фәдистагъдай конд тыхмитә хистәртыл зәрдәнис әфтыдтой. Хистәры зондахаст ивын нал бакомы. Гыщца цы дзырдта, уый комкоммә, хионәй, хъәуккагәй — алкәмән дәр-иу

йæ аххос æргом загъта. Йæ уынг чи нæ марзта, йæ цæхæрадон ам цæф-уым цæф куыстытæ чи кодта, цола фос-иу кæй кæртæй рацыди — бауайдзæф сын-иу кодта. Йæ фырттæ, йæ чындзытæ-иу ын дзырдтой: «Нæ сæ сраст кæндзына, ныуудз сæ. Сæ удхæссæт дæ фендзысты». Гыцца сын-иу сæ ныхас фескъуыдта: «Ма кæнут уыцы ныхæстæ, готлектæ. Мæ фыргулы сыхбæстæ амæ хъæубæстæй ма æвзæрæй исты айхъуыса».

Кæддæр ын сыхаг устытæй иу йæ лæгæй рахъаст кодта: «Йæ удхæссæт мæ федта. Иу фæлмæн ныхас йæ дзыхæй никуы схауы. Галыйас хуы аргæвста амæ, цы ад кæны, уый нæ зонын». Гыцца йæм фæрæвдз ис: «Ривад куырой фестадтæ. Мауал дзур! Дæ лæг æхсæвæй-бонæй фыдæбон кæны, фæлладæй æрбацæуы амæ искуы фæрæвдз дæ, йæ разы ын хъарм хæринағ авæрдтай? Амæндтæ уарæг дæ куыннæ федта, уыцы лæджы аккаг сылыстæг нæ дæ».

Ног цардаразджытыл кæм амбæлд, уым-иу йæ мæстытæ скaldta, ирон хæдзæртты куы схъомыл стут, уæд уæ куыд тагъд ærbайрох сты, уæ хистæртæ уын цы зонд амыдтой, цы æгъдæуттыд хæст уыдысты, уыдæттæ? Уæхæдæт иблисы амæддаг фестут, фæлæ фæсивæды та цæмæн сафут?

Æнусты сæрты æрçыдысты адæймaggæнæт, Хуыцауы фарнæй райгуыргæ æгъдæуттæ. Уыцы æгъдæутты фарнæй хызт цардæнадгæнджытæн сæ ных чи къуырдта, уыдонæй уыди мæ Гыцца дæр. Кæддæр æй чидæр рахуыдта Енкывыды. Чи дзы стъæлфыди, сдзырдхъом ам чи нæ уыди, уыдонæй йыл исчи аныхæстайд уыцы ном. Уыцы ном райгуырди абреавиатурæ НКВД-йæ. Уæды рæстæджы Народный Комиссариат Внутренних Дел — Мидхъуыдæтты адæмон комиссарад. Ног цардæн цæлхдурæвæрджыты карзæй æфхæрæг оргæн. Мæ Гыццайыл Енкывыды ном сфидаидта — уый дæр карз уыди, кæй ных-иу бакъуырдта, уыдоны нымадæй. Гыццайы, стæй иннæ хистæртты зæрдæмæ куыд хъуамæ цыдаиккой, райдиан кълæсты ахуырдзазуты «Æнæхуыцæутты къордтæм» чи цæуын кодта, уыдон? Сывæллæттæй уыцы къордмæ чи нæ куымдта, уыдоны-иу скъолайæ рарвыстой.

* * *

Чызг йæ чындзы цæуыны кары бацæуы амæ йæ райгуырæн хæдзарæй йæ бындурон хæдзармæ афæндарастан кæннынц. Ный-йарджытæ-иу сæ чызджыты уæдмæ афтæ бацæттæ кодтой,

цәмәй сә ног хәдзәртты, әндәр мыггаджы әхсән сәхи равдисын базоной. Гыцца дәр йә дыууә чызджы уышы фәндагмә цәттәе кодта, фәлә мәм афтәе касти, цыма уый йә чызджыты раз, чи никуы уыди, ахәм домәнтәе дәр ма әвәрдта. Йә чызджытән хүүпнаг хәринаг, нуазинәгтәе бәрцәй ләвәрдта. Чызг, загъята, хъуамә нарәгастәу уа. Бадис-иу кодтон әнәфенд, әнахуыргонд үсән йә зәрдыл кәңдәй әрләууыд? 1945 азы Ставд-Дуртәй Черменыхъәумә куы алыгъыстыәм, уәд әз Гыццайы арәх нал уыдтон. Кәддәр институт каст фәдән, горәтат һәдән. Мә 'фсымәртәй иуы зәрдыл әрләууыдис нә фыды хистәр хо Сәна, тәмискъаг, Ботъоты чынды. Машинә акамал кодтой, базарыл нә фәндаг акодтам әмә Тәмисчыы баләууыдыстыәм. Сәнайы баййәфтам хәдзарәй сарамә әрхизән асиныл бадгә, тәбынцында бийән телтәе йә уырзты баудзый, скоммәгәс сты. Бадгәйә дәр бәрәгт уыди, асәй бәрзонд кәй у, кәй нәма фәгуубыр, уәлдай фыдымур ыл никуы әрхәңди. Йә чынды Сафирает нын фынг ацараЙта. Әртә кувинаг чырийә фынг сфиidyдта. Әрәвәрдта харбыз әмә неси кәрститәй, сәнәфсиры цупалтә, әндәр буц хәринәгтә. Сәна аәртә чырийы скүвітә әмә комдзаг кәнүны рад раләууыд. Мә фыды хо чырийы әстәм хай әрәвәрдта йә разы, йә къәрисырдыгәй дзы уырзтәй чысыл гәбәзтә скүүидта, хайы әмбис дәр нә бахордата. Харбыз әмә несийы әхсәст кәрститә ма ноджыдәр әркарстый, уыдонәй дәр нымад чысыл хәйттә схаста йә дзыхмә, сәнәфсиры цупаләй дәр нымад нәмгүйтә аууылдта әмә билтәсәрфән гәххәтт райста.

Мә зәрдыл әрбаләууыди, чызг хъуамә нарәг астәу уа, зәгъыг — Гыцца кәддәр йә чызджытәй афтәе кәй домдта. Йә мады ныхәстәе зондән райста Сәна, әмә йын әвдадзы хосау басгуыхысты йә дәргүвәтин царды бонты — фарсыл-хәңон, адджын бәрц комдзәгтәе кәнүн ын сси фәтк.

* * *

Мә фыд хохаг скъолайы ахуырәй фенәхай. Дыккаг скъола йын рауади змейкәйаг хъазахъаджы хәдзар. Ныры Ставд-Дурты зәххытә уәды рәстәг Змейкәйи станицәйи аргъуаны зәххытә уыдысты. Хохәгтән сә хаццоны (аренды) ләвәрдтой. Дә зәххәй цы тыллағ сисай, уымән йә кәңцидәр хай бадзырдмә гәсгә ләвәрд цыди аргъуанән. Мә фыдыфыд Цымырзә дәр

райста уыцы зәххытәй. Хохәй сәз зәххытә кусынмә уәрдәтты цыдысты быңырмә. Къутутә сбыдтой әмә-иу уалдзәгмә сә нартхорәй ныууагътой мыггаджы фаг әмә кусәг фосән хүмгәнәнты рәстәдҗы — нәмыг. Иннә нартхор-иу хохмә баластой. Къутуты нартхор-иу суанг уалдзәгмә фәләууыди. Хистәртә-иу загътой: «Къамбец йәк сыйкайә къутуйы уистә ма асәттәд, әндәр сәм әвналәг нә уыди». Чырыстон фарнәй хайджын адәмы уырныдта, давын стыр тәригъәд кәй у, уый, әмә тәригъәд ракәнинәй сәхи хызтой.

О, мә фыд-иу, змейкәйаг хәдзармә йәк әвзаг зонынмә куы радтой, уыцы рәстәг дәр әримысыди. Хохаг ахуырәй-иу хүшпаг хәринаг әмә дзулај йәхи афсәста. Уый фәстә ма-иу әнәмәнг әндәр хәринәгтә рахастой. Әмә уәд уый дәр хъәрмхүүппил афтә нал зыд кодта. Хохаг хәдзар кусәг-къух хъуаг айяфта әмә ма фыд уырыссагау дзурджыты ныхәстә әмбарын куыд байдыдта, афтә йә уырдыгәй акодтой. Нә фыд-иу фылдәр уыди әхсәвәддә куысты бәхрәгъаумә, хъомвосимә, йә фондз фырты әмә йә иунәг чызг әнә ахуырәй ма баззайой, зәгъгә, ие 'рагъәй йә фәстаг хәдон дәр раластаид әмә йә ауәй кодтаид. Фәдзәхста нын-иу, Җәмәй хорз ахуыр кәнәм әмә, уый цы фыдәбәттә бавзәрста, мах уыдан ма бавзарәм. Хәрз әрыгонәй йә хохы сә сыхаг Җәрәг хәдзармә фыййауу куыстмә радтой. Иу әмбал ма йын уыди. Хәринагәй-иу се 'фисис никуы базыдтой. Мычъыртанәй (кәттагәй) хуыд хәлаф әмә хәдоны цыди сәрдәй-зымагәй, комы әлхыскъыгәнаг уазал дымгәмә-иу куы йә фәсонтае сарәзта, куы-иу әм әргомыздәхтәй ләууыди.

Әз скъоламә куы баңыдтән, уәд хәдзары бинонтән ныф-фәдзәхста, Җәмәй мә мацәмәй къуылымпы кәной, суг дәр, дам, ын ма сәттын кәнүт.

Каникулты рәстәг мә-иу йемә хъәдмә суг ласынмә дәр ахуыдта, хос кәрдын мын амыйдта, Җәвәгимә, дам, дә гуыр әмьизмәлд хъуамә кәна. Нәрвәй нәмыныл мә фәцалх кодта. Йә фыд Җәрәнбонты фосимә әрвииста йә рәстәг әмә-иу дзы загътә: раст къәцәл самайын дәр нә зыдта.

Мә фыд бәстон куыст кодта әмә йәм-иу кәснытыл фәдән. Хырхайфадән әмгәрон никуы уыди, хъайвантә йә хъууди... Дыууә къодахыл тымбыл хъәд әрәвәрдта, йә иу кәроны йын зәгәл ныкъкъуырдта, зәгәллыл бабаста әвзалыдоны тылд тәбын

әндах, дзәбәх әй аивәэста хъәды иннәе кәрөнмәе әмәе мын загъя: «Күниңә фезмәла, афтәе йыл фидар хәң». Тәбын әндах-иу астәүәй сивәэста әмә-иу әй феуәгъдә кодта. Афтәе Җалдәр хатты. Хъәдым-иу сау фәд бazzади. Уыцы фәд куыд бazzайа, афтә-иу хъәды иу фарс цыргъ фәрәтәй кәрәй-кәрөнмәе самадта әмә-иу уыцы әмхузыон ләгъзәй йәхи рав-диста. Күү адынджыр уайн әмәе әз дәр ахәм куыстытә күү кәнин, уымә-иу бәллыйдән. Истытә куыстытә базонон, ууыл тынг нә архайдат мә фыд — мә ахуыры мә хъуамә мацы хъыгдардатаид.

Нә фыд куыстәй хәдзармә арәх не 'фтыди әмәе нын-иу арәх бафәдзәхста: «Давыны зонд уә макуы мачи райса!» Әз ме 'мбәлттимә сыхәгты дыргытә давынмә цыдтән, фәлә нә никуы ничи әрцахста, әмәе мә фыды хъустыл никуы ницы әрцыди.

Кәддәр та нә фыд нәхимә фәзынди, мә хәд кәстәр әфсымәры хәдзары не 'рбайяфта әмәе әнафонтәм фәбадти. Җалдәр чысыл харбызимә фәзынди ме 'фсымәр иу афон. Хуыты тәгәнайы йын сә ныккалта әмәе йәм карзәй бартхъирәнтә кодта. Уыйадыл нә давәггаг къәцәл дәр хәдзармәе никуал ничи баҳаста.

Нә фыдән йә царды фәстаг азты йә хабәрттә ныффыстон. Фыдыбәстәй Стыр хәсты рәстәг советон бәстәйи европәйаг хай немыц ахсын күү байдытой, уәд-иу не 'фсәддонтыл әххормаг рәстәджытә дәр скодта. Гъе, ахәм рәстәг уырыссаг хъәуы иу хәдзармә бауади, кәд мый исты хәринаг авәриккой, зәгъгә. Дзултә сәм уыди, фәлә бинонтәй хәдзары ничи разынди әмәе ницәмә бавнәлдата.

Гъе, нә хистәртә нә-иу хәрз чысылтәй кәй әфтыдтой алы куыстытыл дәр, уый нә хәсты уынгәдҗы заманы әрцардта — нә ныййардҗитимә быдыры куыстытәм цыдистәм. Нә звеноиы хицау Зәнджиаты Серафим мә-иу рувәнты рәстәг күү раппәльд, уәд мә-иу уромәг уромын нал фәрәзта, архайдтон, цәмәй-иу иннәты разәй цыдаин. Суг әккөйә куырис-бастәй хастам. Мә хәд кәстәр әфсымәр Әхсар мәнәй цып-пар азы кәстәр уыди, фәлә хәсты фәуынмә әвваҳс уый дәр мемә суг хәссынмә цәуын байдыдта. Мә фыды әфсымәр уәззау цәфтәй сыйздәхти хәдзармә, хәст ма цыди, уәд. Бригадир әй скодтой, донласәдҗы куист мый радта әмәе ма мә

хуызән ләг кәм уыди! Бәх сифтындынмә иу зивәг кодтон. Замманайы сабыр бәх мәм әрбафтың әмәе мын цыма тәригъәд кодта: ацы дәләмәдзың мәм әххәсгә дәр күйнә кәны, уәд мыл хамут күйд бафтаудзәни?! Уәлдай тәлфт дын ма скәна! Хамуты-иу йә сәр фәецавта, аз ыл уәләмә хәңцидтән, уый бынмә, къубалмә-иу бабырыд. Уәд-иу хайуан йә сәр хәрдмә систа, әмә-иу хамут йә бынаты абадти. Ләнкаумә-иу батылдтон уәрдон, Җәлхытә бәрzonдәр рәттү күйд бауайой, афтә, рәтәнагъыл-иу схәңцидтән, бәхы-иу ләнкауы фәстәрдәм бацәуын кодтон әмә-иу әрцардтән.

* * *

Черменыхъәуәй (хъәуккәгтә йә Базуркин хуыдтой) мә райгуырән хъәумә арах нал әфтыдтән. Фәдән педагогон институт. Никуы мын бантыст мә Гыщцайы цур фәбадын, фәныхъәстә кәнын. Чи зоны, уәззазу рәстәджы хәрәмтәйдзаг тәргай зәрдәйы хъынцъымтә әмә сагъәстәй мын истытә радзырдтаид. Пединституты фәстә баңыдтән Мәскуыйы Литературон институтмә. Уым куы ахуыр кодтон, уәд Гыщцайы уәләуыл Җардвәндаг аскъуыд.

Мә зәрдыл әрләууы Гыщца, әмә мәм ахәм хъуыды фәзыны: цымә, дуне йә цәстстыл цы хуызәнәй уади? Дунейы араентә йын кәйонгты әххәссисысты? Афтә мәм кости, цыма дунейы бындурон адәмым ирәттү нымадта. Кәсгәттә — нә сыхәгтә, кәрәдзи арах уыдтам. Ставд-дуртаг скъоладзаутә фәсхәст азты кәстгон хъәуы скъолайы ахуыр кодтой. Әххормаг заманы Ирыстонмә Уәрәсейә къәбәрагур чи схәңцә, уыци адәмәй нә хъәуы чидәртә цәргәйә бazzадысты, әнәхи-цау, хәтәнхуат сабиты кәңцидәр хәдзәрттә сәхи мыггәгтыл ныфғыстый әмә ирәттә систы.

Хъәуккәгтә уырыссаг әвзаг нә зыдтой, әмә-иу уырыссаг сабитә ионау дзурыныл тагъд фәцалх сты. Нә мә ферох абоны онг Бортников Адольфы иу ныхас: «Дзәду хуы йә кахай дуар бакота ама йа мукуйа сад бахордта». Дзәду сә сыхәгты ус уыди.

Александровсчы станицәйә уырыссаг ләг мә фыдән йә лымән уыди, арах нәм-иу фәзынди. Уынджы-иу цанәбәрәг афәстиат сты ныхәстә кәңгә мә фыдимә, әмә-иу Гыщца йә фыртмә адзырдта:

— Худинағ у, уынджы йә цы дарыс, мидәмә йә рахон!
Әвәццәгән ай уырныңта — ирон ағъдау чи нә зоны, ахәм адәймаг зәххыл нәй.

* * *

Мә фыд уыди 1914 азы хәсты архайәг дәр. Литературон институт каст күң фәдән, уәд баңымыңис, уәддәр, дам, дә сәйраг күист цы уыдзәни? Уый размә дәр-иу ын бамбарын кодтон, таурәгъты ахаст кәмән ис, ахәм кәсинаңтә кәй фыс-дзынаң. Гье, ахәм зәрдиаг нымаинаг фыдәбон рахонән ис, уый йәм тыңг нә хъардта. Уәддәр мәм йә хъус дардта. Хибар къуымы бадгәйә-иу ағәр бирә рәестәг әрвыистон, уый бафи-пайдта әмә мый иу хатт афтә зәгъы: «Адәмы әхсәнмә цу, адәм бирә цыдәртә зоныңц, адәм цы гәнәг сты, уый зонинаг у».

Фенынджын адәймагән әңшондәр әрән у, адәмь хъәр әм тағъддәр бахъары, мә фыд уый әмбәрста әмә йә фәндиди, йә мадән цардәй истытә күң фенин кодтаид, уый. Кәддәр ын уыцы фадат фәци әмә Гыщайы йә дыууә чындызимә (әмә ма сын сыхәгты чынды дәр фембал) Дзәуджыхъәумә ахуыдта. «Колхозоны хәдзар» — сә фысымуат. Гыщца горәты фыщ-цагдәр әуесыл ныддис кодта әмә йә дзыхәй цы ныхас схауди, уый әгас хъәуыл айхъуист уый фәстә. Горәты уынгты иучысыл күң ауадысты, уәд зәронд ус хъәрәй ныддис кодта:

— Нә гуырд, ацы адәммә сегасмә дәр спъравкәтә ис?

Нә гуырд мә фыды хуыдта.

— Цавәр спправкәты кой кәнис, Гыщца? — афарста йә йә фырт.

Уынгты адәм дыууәрдәм кодтои. Гыщца, кәмән бахәрам кәнинц, ахәмь хъәләсәй хъәрәй дзырдта:

— Даәлә нәм ләг иу бон быдыры күистмә күнә ацәуы, уәд ай прыцатыләй, бригадерәй күң фәецәйныхъурынц, цалынмә сын дохтыры спъравкә радты, уәдмә. Уәд адонәй әппин спъравкә агурәг нәй? Уыйбәрц әвдәлон адәм цы агурынц?

— Ахәм әвдәлон не сты, Гыщца, алчи дәр сә йә хъуыдаджы фәдыл раңыди йә хәдзарәй.

— Әмә хъәууон ләджы әппин ницы хъуыддаг вәййы әмә йә къасәрәй ракәсүн йә бон күнә у.

Сабыртә йәк кодтой чындытың дәр, ләгъстә йын кодтой: сабырдаң дзур, әнәхъән горәт нәем әрыхъуистой. Сә уайдзәфтә сын ницәмә дардта, уымән әмәз зәхкусәгән әгәр кәй хәрам кәныңц, уый та йәм тыңг бахъардта. Уый уыди әмәз дзиңдиздай сабиты ныйгарджыты дәр әд сывәлләттә әхсәвәддә күистмәе кодтой. Кауынкъул, хъәмпәй әмбәрзт станта — сә цәрән бынат. Сахъат сылгоймәгты авдәнгәстә скодтой. Мадәлтә-иу сә сабиты кәуынмәе станмәе әрбатын-дзыдтой. Гыщайән йәк кәстәр чынды хәстбойнонаң ақодтой быдыры күистмәе. Гыщца бригадирмә ләдзәгимә ләбурдта, фәләе йыл ныххәңдысты.

Аңыди уыцы бон дәр кәстәр чынды Магда нартхор тонынмәе. Сихормә бакуыста, уәд ын схойгә-рахойгә рис йе уәнгтә әрызгъәлдта әмәз сәрфәцәвән, фәнүгъулаң бынат агур атындызидта. Звенойы хища Бубуцка йәм әдзүх йәк хъус дардта. Иуахәмь Магдайыл йәк цәст нал әрхәңцид әмәз йәм хұыммәе йәк номәй ңасдаң фәхъәр кодта, уый фәстә хъәуырдәм азгъордта. Кәддәр ауыдта Магдайы. Сә размәе фәци донласаң. Раппәрстөй доны боцкъа, Магдайы сәргъәвтой уәрдонмәе әмәе — хъәумәе. Фәләе нал фәхъәңцид хъәумәе — йәк дыккаг фырт Виктор райгуырди гом арвы бын, быдыры. (Магда аңы сәрд аңыди йәк әнусон бынатмәе. Рухсаг уәд).

Гыщайы зондәй горәтмәе семә бирә хәринәгтә ахастой, Ома, уыцы мәтәй сәрибар уәм. Фәләе чындыты адажын дон анызын дәр фәндиди, адджинаңтә ахәрын дәр. Горәтәг хойраджы ад ма базоной әмәз афтәмәй хъәумәе аздәхой, уымән уәвән нә уыди, әмәз мәе фыд мә мады чындыты бар бакодта, йәхәдәг хәрәндонмәе аңыди, сә алкәмән дәр алңыдәр райста. Цәттә фынгмә арбауыдтой Гыщайы. Чындытың күиң бахъәлдәзг сты, уый уынгайә ницы сәзүрдта зәронд ус. Фынг адажын дәттә әмәз сәнни авгәй дәр сфиңдидта. Хәрд күи фесты, уәд Гыщца афарста:

— Нәе гуырд, дунейи хәринәгтә ма нәем күи ис, уәд адонали үйбәрц хәрдзтә?..

— Ницы сыл схардз кодтон, — фәрәвәдз әм ис йәк фырт. — Иу мә зонгә сабатизәры фынджыдзаг ам скодта, дәе адәмь дәр, дам-иу демә ракән.

Тыңг ай нәе бауырныдтой уыцы ныхәстә, фәләе ницыуал сферәзста дзурын зәронд ус.

* * *

Гыщца хәсты рәстәг ноджы әннувыддәрәй бавнәлдта күистәмә, әмәкхәсән әхәдзар әдзәллагмае ма 'р҆цәуа. Йә фырттә дыу-уәйә дәр — хәсты быдыры. Арахъхъ раугъта әмәй йә бафс-найдта — түргалән рәстәг алцәмә дәр әнхъәлмә кәс. Немың Ирыстоңмә нәма әрбахәстәг сты, уәд нә әмбәхсән әхгәдсәр ныккәндә арәзт уыдысты. Немыңи хәдтәхдҗытә-иу әваст фәзындысты, утә-иу мәләтты тасәй ауазал сты, арви цъәх риу тәғәлтә хауди, афтә ниугә-уыраугәйә-иу хъәуы сәртти сәхи нылләдҗыты әрбауагътой. Нә әмбәхсәны-иу нә сәртә фәцавтам.

Гыщца йә бынатәй уәлдай змәлд никуы бакодта. Мә фырттә, загъта, сәриутә судзгә нәмгуытәм дарыңц, әмә әз та мәхицән әмбәхсәнтә хъуамә агурон?! Цыдәр нығс мын ләвәрдта, Гыщ-цийи удаистәй кәй никуы федтон, уый әмә, тәрсын нә зоны, уый мәм диссаг күинәул касты, уәд мә-иу йә разы бazzайын фәндиди, фәлә мә йәхәдәг дәр нә уагъта.

Немың хъәу бацахстой. Уый размә нә хъәумә фәлыгъдысты Ирыстоны цалдәр хъәуәй. Махмә дәр лигъдәттә кәд әртә хәдзарәй фылдәр уыди. Не 'ртә уатәй нә немың иумә батардтой, әртә ләгәй бацахстой дыууә уаты. Иу уаты цәргә әрцыди, банимайән сын нә уыди, уал адәймагән. Хистәртә-иу къу-лыл бандой кәнгәйә афиңәй сты... Лиғъдәттә уайтагъд кәдәмдәрты сәхи айстой, сәхи хъәутәм дәр здәхтысты.

Немың әфсәст цардыл ахуыр уыдысты, хуытә мардтой, мәргүти ңагътой.

Иуахәмы, картофтә стыгътон, афтәмәм мә хъустыл ауадысты фрицты къәрци-ныхәстә әмә Гыщцийи знает хъәләс. Ра-уадтән мә гуымыфынәз кардимә. Хъәләбагәндҗытә уыдысты дыууә, сә дәләртты фәйнә дыууә хъазы. Сә иу, әвәццәгән, мә кард ауыдта, фәтъәлланг мыл ласта, йә хъәбәрбын цырыхъхъытә әртәеппүйтә кодта. Мә кард мә дзыппы атыштон.

— Водка, водка! — сә иу дзырдта Гыщкамә. Уый, къорд литры кәм цыди, ахәм дурынәй арахъхъ раугъта хуынхәссән графинмә. Кәд дзы исчи арахъхъ күирдта әмәй йә уымән ра-уагъта. Хъастыл цуангәндҗытә нә рәсты сәйцыдысты, ноз-ты тәф сә кәйдәр фындыл ауади әмә хәдзары фәмидәг сты. Сә иу арахъхъәй дзаг графин фелвәста. Гыщцийи уый

йæ зынаргъ хүйнхæссæн графин уыди, сæнæфиры цупал йæ фарсыл рæсугъд фидыцтада. Гыцца графин ацахста дыууæ къухæй, загъд кæнынмæ фæци:

— Емынæ уын фестæд, хъыпсы, цæмæй мауал сулæфат. Мæ графин мын сафдзыстут!

Æз дæр сын дæлæ-уæлæ уырыссаг ныхæстæй æмбарын код-тон Гыццайы курдиат. Немыцаг аскьюыдта графин Гыццайы къухтæй æмæ феддæдуар сты. Йæ графин дыууæ боны фæца-гырда тæйицтæй.

* * *

Нæ истребительтæ-иу кæддæрæй-кæддæрмæ нæ хъæуы сæрты хæрз ныллæджыты сæхи æрбайстой. Æхсæвигæтты та немыцы рæстæт æппæты арæхдæр тахти У-2. Тынг ныллæджыты-иу æрбатахти æмæ-иу бæрзонд гæдьбæлæстыл йæхи куыннæ ахафта, уый дæр диссаг уыди. Нæ истребительты сæ моторты уынæрæй алчицдæр иртæста. Уыцы хатт, бонæй ма бирæ уыди, уæд фæзындысты. Уатæй рауди немыцаг, пулемет — йæ къухты, нæ æмбæхсæн ныккæнды сæрмæ йæ бадавта, нæ истребительтæ æрбаввахс сты, фриц сæм пулеметы хæтæл сдардта. Гыцца йæм згъоргæ. Æхсын байдайа, зæгъгæ, афтæ йæ фесхуыста. Нæ хæдзары сæрты афардæт сты нæ хæдтæхджытæ. Немыцаг фестади æмæ Гыццайы фесхуыста. Зæронд ус зæххыл адæргъ ис. Фриц уайтагъд йæхи уырдыгæй айста. Гыццайы йæ чын-дзыйтæ йæ хуыссæнмæ бахуыдтой. Цалдæр боны нæ рабадти йæ хуыссæнæй, фæлæ та йæ къахыл слæууыд. Йæ хъæлæс та фæфи-дар, Хуыщауæй куырдта: «Тæрхонгæнæг сын фæу! Æназым адæмы цардæй зындон чи сарæста, уыцы фыдбоны гуырдтæ рæхджы сæ сай туджы куыд фæмæцой, сай сынтитæн холийаг куыд фæуой, ахæм тæрхон сын рахæс!» Кæй æлгъыста, уыдон дæр æй хъуыстой.

Гыццайы ныфс кæй нæ састи, уый нæ алкæмæн дæр ныфсы хос уыди.

* * *

Уыцы хæсты цас адæм фесæфт хæстонæй, зæрондæй, сабийæ, уыдоны нымæц аборн дæр нæма сбæрæг. Уыцы хæст цал паддзахады æркодта бонвыддæр æмæ судзаггаг раууаты уавæрмæ! Фæлæ, æвæццæгæн, хæсты стырдæр бæллæх у, Хуыщауы фарнæй

дзәбәхгәнинаг уdtæ кәй сафтид вәййынц. Max, хәсты азар байяфәг кәстәртә, цы хъуамә уыдаиккам, уый нал уыдыстәм. Хәңгәрз агурыныл систәм, хәстон карабинән бәмбәжджыны аууон әмбәхсән күйд уа, афтәй йә цыбыртә кодтам. Гранаты фарсыл-иу бәрәг дардта цәг, дә хъару цы амоны, уымәй гранат дард фехс, ләнкауы ахуисс, әмә-иу йә нәрын дәрдты күйд азәлыд, уый дәр нын-иу цины хос фестад.

Хәст ма дард кәмдәрты цыди, уәд скъоламә цәуын байдытам. Әмә нын чиниджы уынд хъуамә цины хос фестадаид, фәлә... Фәстаг уроктәй линдзыны хъуыды мә бирә әмбәлтәй фыццагдәр кәмә әрцыди, уый ныр нал рабәрәг уыдзән. Фыццаг урокты-иу фәбадтыстәм, кәрәдзий-иу цәстәнгасәй бамбәрстам әмә-иу скъолайә федде стәм. Нә фыдәлтә нырма хәсты быдрыы уыдысты, нә мадәлтә — колхозы күистытай — сә хъуырмә әмә нәхи бар аzzадыстәм. Нә рәстәг-иу арвыстам Әрәфы доны был, атагъайы хәстәг хъәды. Хәдзәртты нә ма бафхәрой, зәгъгә-иу сугты баст күристә схастам. Әмә нын хатыр кодтой. Мә фыды әфсымәр уәззау цәфтәй сыздәхти хәстәй әмә дзы уроктәй алидзын нал уәндытән.

* * *

Мә фыд, хәст куы бапнад, уыцы фәззәг фәзынәд хәдзармә. Нә кәртмә әрбахызт йә хәстон дараесты. Абон дәр ма мә цәстүтүл ауайы мә фыды уәды сурәт. Сыхәттә нәм уадысты. Хъәбыстә, цины цәссигтә. Мә цин нә кәрты, нә уынджы нал цыди, әмә мә куыд тынг фәндыди мә фыды хъәбысмә мәхи баппарын. Әз нә зыдтон, мә фыды хъәбыс цы ад кәнү, уый. Әхсәвәддә күистәй-иу стәм хатт фәзынди, хәдзары-иу цыбыр рәстәг афәстиат, никуы-иу баузәльд мәныл дәр, мә кәстәртыл дәр. Кәддәр базыдтон, фыд йә хистәрты цур йә цотыл цин кәна, уый йын цәстом нә кодта. Гъо, уый сабыр рәстәдҗы, фәлә ныр хәсты артәй раирвәэт. Әмә мә уырныдта: уыцы нәфәтчиаг арән ай нә бауromдзән, фелвасдзән мә йә хъәбысмә... Кәддәр куы февдәлондәр ис, уәд мәм иу дзәбәх каст әрбакодта әмә мыл раивылди уды ристә сурәг, ныфсадтәг рухс. Базгъорон әм, ууыл мә чи ацамидин кодтайд, иу ахәм къухы змәлд, цәсты рухс стъәлфән... Нагъ, ницы бафишпайдтон. Иуварсәй кәсгә бazzадтән мә фыдмә әмә,

йә pilotkae йын-иу мә сәрыл куы акәнөн, уәд цы цин әвзар-
дзынән, уый мә 'тас буарәй дәр әнкъардан.

Абон куыд ронбәгъд, фарнахыз систәм әмә ахъуыды
кәнның: фәлтау ма нә уыцы нафәтчиаг арән-уромәнтә куы
уаиккой!..

* * *

Хистәртәй-иу кәмәйдәрты фехъуыстон: «Уый чырыстон
ләг у!» Хорз адәймагәй-иу афтә дәр загътой. Уыцы хистәр-
ты ма әз дәр әрәййәфтон. Хуыцауы фарнәй — хайджын, йә
уд-иу уыйбәрц сыгъдәг уыди, әмә йә миднымәры дәр йәхимә
галиу хъуыды нә уагъта. Цәмән мын адджын уыдысты, уый не
'мбәрстон. Ныр әдзух мә цәстытыл уайынц, цәрынц сә
сурәттә, сә алы ми дәр фәрнәйдзаг уыди, тәригъәд ракәнны-
ны онг сәхи нә уагътой.

Алантае чырыстон дин райстон X-әм әнусы. Абайты Вассо
куыд зәгъы, афтәмә алантә, ирәттә мин азы дәргъы хәст
уыдысты чырыстон динил әмә сә зондахастыл, сә удыскон-
дыл ма фәзындаид, уымән уәвән нә уыди. Дыгургомы рагон
мәсгуыты топуадзәнтә дзуарәнгәс уыдысты. Уымы
цәрдҗытән пысылмон дин куы райсын кодтой, уыцы заманты
топуадзәнтә сәхгәдтой, уәддәр мәстүсты къултыл дзуары
фәә бәрәг дардта. Туркаг әмә персайнәгтә Цәгат Кавказы
әлдариуәг куы кодтой, уәд рагон чырыстон аргъуантә хәлд
әрцидысты. Фәстәдәр уыцы аргъуанты хәлдзәгтә систы
кувәндәттә, дзуәрттән табугәнән бынәттә.

Әз дәр ма йә әрәййәфтон: әңәг кувәг ләг-иу кувгәйә
цы фәндиәгтә загъта, уыдон царды әххәст кодта, хъәрны-
хас, уайдзәф-иу йә билалгъәй не ссыдаид.

Горәты уәладзыг хәдзары цәрдҗытә сә мысайнәгтә рам-
бырд кодтой әмә сә Хетәджы бон кувәндонмә арвыстой. Ләттадгәндҗытә кәрты уыдысты сә тәккә змәлгәйә.
Уалынмә ма хәдзары хистәртәй чидәртә әрхызытысты кәртмә,
мысайнәгтә кәй арвыстой, уый базыдтой әмә бамәстджын
сты. Хистәрты зонд алы хатт нал бахъәуы кәстәрты, сәхәдәг
ауынаффә кәннынц. Уалынмә раләууыди фынджы рад. Хистәр
йә тәккә кувгәйә уыди, иннәтә «оммен кодтой», афтә мы-
сайнагласдҗытә сә машинәйы фәзындысты, фынгмә сәхи
әрбайстой. Хистәр сәм дзәбәх фәзагъд кодта... әмә та йә

сыкъайыл схәцыди, куывта та, зәйтә, дауджытәй та куырдта алы хорзәхтә, амәндтә... Цымә, уыцы омменгәндҗытәй искәй зәрдә бамәгуыр, хистәры куывдтытә былалгъәй загъд къәрцү-ныхәстә йеддәмә кәй ницы сты, уый сә исчи бафип-пайдта?

Ахуырдзау сабиты «*Әнәхуыцәутты къордтәм*» чи әрвиста, уыдон, әвәццәгән, нә зыдтой, сә митә адәмы әнуд къуырц-дзәвәнмә кәй әркәндзысты, уый.

Фәзәгъынц: «Сталин цәмәй зыдта, бынәтты хицәуттәй чи цы ми кодта, уый?» Революцийы фәстә азты Советы паддзахады разамондҗытәй иу, Коллонтай Александрә фәсидти ком-фәсивәден әрыгон чызджытәм: «Комсомолка, переспи с ком-сомольцем, как стакан воды выпить!» Сронбәгъд, схәй-рәдҗдҗын сты адәм. Рәсүгъд сылгоймаг-иу, уынджы йә зәрдәмә цы нәлгоймаг фәцыди, уымә ЗАГСы смидағ, йә бинонты-иу әрбайрох кодта. Сталин дины скъолаты бакаст әмә әруырәдта уыцы бәстә сафәг эпидеми, фәлә аргъуантә халын уагъта. Н. Крупская дзырдта, фыста, домдта: нә сабиты сә хистәрты зондәй куынә атонәм, уәд сә коммунистон әхсәнад араздҗытә нә рауайдзән. Ставд-Дурты комфәсивәдонтән Зәнджиаты чызг әмә Әлбегаты ләппуый цард байу кәнүны тыххәй әнәмәнг әххәстгәниаг уынаффә рахәссыны бар Мәскүйә ләвәрд цыди.

Суанты Зәрай фәцарди 127 азы, йә царды фылдәр азтә ног дуджы агъоммә арвиста. Әгас Советон Цәдисы адәмтә иу бинонты цард куы кодтой, уәддәр Суанты Зәрайы хәдзары мыттагон цардарәэты фәтк нә фехәлди — 1944 азы дәр ма дыууиссәдзәй фылдәр уыдисты йә бинонтә, иу цары бын цардысты. Дәргъәй-дәргъымә фынджы уәлхъус-иу раздәр рападтысты нәлгоймәгтә, уыдон фәстә — сылгоймәгтә. Фәсахсәвәр-иу бинонты хистәр алкәмән дәр бамбарын кодта, райсом сә кәмә цы куист әнхъәлмә кәсси, уый. Сәумәрайсом-иу алчи йә куисты сәргъы баләууыди.

Гье, уыцы Зәрай Ставд-Дурты хистәртәй сарәзта звено. Кодтой нартхоры куист әмә сә кой әгас бәстәйил айхъуисти. Партийы Цәгат Кавказы крайкомы секретарь сәрмагондәй ссыди Ставд-Дуртәм Цәгат Кавказы фыццаг стахановон зәрәдты звенойы куист фененимә. Евдокимов, загътой, Зәрайы бафарста: «Цал азы дыл цәуы?» «17-әм азәй фәстәмә цы

рацардтән, уыңы азтә нымай», — дзуапп ын радта Зәрай. Уыдан ын быалгъәй загъд ныхастә уыдысты, уәд афтә дзурын хұуыди.

Хистәрты зондахаст нал аивта, фәлә фәстәдәры бирә фәлтәртә сафтид уdtә сты. 1917 аз сси, ивгъуыд рәстәджытәм хорз қәстәй акәсны бар кәй сәрты нал уыди, ахәм араң. Агитпроп әғъдәуттә фесафыныл афтә зәрдиагәй фәцархайдат, әмә ма абонмә әрхәецә әрмәст сә этнографион хәрв.

Иу үәлахизы боны куывды хистәры йә бынатәй куыд сыйстын кодтой, уйй ма хъәуккәттә ныр дәр әримысынц. Йә кармә гәсгә йын фынджы хистәры бынаты бадын әмбәлди әмә дзы йәхі әруагъта. Фәлә хәсты рәстәг немыңы полицәйы уыди. Хәсты ветерантәй йәм ничи ницы сдзырдта, кәстәртәй иуән бамбарын кодтой: «Зәгъ ын әмә йәхі уырдыгәй айсәд». Хистәры бынат ахсәт йә хәдзармә афардәг.

Әғъдау ма цыдәр куы мардта, уыңы рәстәгәй ма иу хабар. Иу хәдзары хистәр сәхимә әрцыди куывдәй әмә, йә фыртмә амонгәйә, йә бинойнагмә дзуры: «Не 'фсин, абонәй фәстәмә әз нал — нае фырт әүедзәни хуынды». Фыд кәм бадти, уыңы фынгыл кәронмә фәбадти фырт дәр. Абон әрвадәлтә, әфсымәртә хәрз әрғыгоны онг әмбадт әркәнның иу фынджы уәлхъус. Нозтәй ие 'фсис чи нал зоны, ахәм къупри хисты ныдззаг кәны йәхі әмә ма авдҗыдзаг йә дзыппы дәр авәры. Уының әй, фәлә йын йә ных ничи къуыры.

Зианы фынджы дыккаг хистәрән куыд әмбәлы, афтә сбадын кодтой әрқауәг адәмәй. Уйй әркасти хәрнәджы фынгмә әмә ләггадгәнджытәй бадомдта: «Суар ма рахәссут!» Рахастой йын «Бухар-дон». Йәхимә йә әрбайста, йәхәдәг йәхицән уагъта. Ничи йәм ницы сферәзта дзурын.

* * *

Ивгъуыд әнусы фәсхәсты азты дәр ма Ставд-Дурты уыди ахәм әғъдау. Әвдәлон рәстәг-иу сыйхы ләгтә куы иу хәдзары агадтысты, куы иннае хәдзары. Фынг сын-иу ацаралзта хәдзары әфсин — ирон арахъхъ, цы скомдзаг кәной, уыдәттә. Сидтәй сидты әхсән-иу әмбисәндә хастой. Кәд хъәубәсты әрәджыты зианы хабар нае уыди, уәд-иу зарғә дәр ақодтой. Исчи зәгъдән: әмә уым диссагәй цы ис, нозтыл ахуыр адәм кәрәдзи хәдзәрттәм кәд нае цыдысты? Йә диссаг уый мидәг

ис, әмә-иу алы хәдзары дәр фынгыл әрәвәрдтой арахъхъ рәстәмбис графини кондәй, нозт-иу әндәр нал баңгуыртой, уыцы графини нозтәй ма-иу әнәмәнг фәуагътой. Хъәуы хистәртәй иуәй фехъуыстон уыцы әгъдауы кой, баууәндидтән ыл, фәлә мәм диссагау фәкасти әмә та-иу иннае хистәрты дәр афарстон. Әмә йә иууылдәр иухуызон дзырдтой. Уырдыгыстәг сын-иу чи уыди, уыцы кәстәртәй дәр рох нае уыди уыцы әгъдау. Хистәрты ныхәстәм, дам-иу, цымыдисәй хъуыстам. Нозт йә уд, йә дзәецк кәмән сси, ахәм та мын афтәзагъта: «Бәгүйдәр, дыккаг графин-иу никуы баңгуыртой, ныр мәнән мәхицән четверть нал фаг кәнү».

Дзуары бынмә карз нозт күйнә хастой, уыцы рәстәджытә дәр афтәзагъ ради жы нае уыдысты — дзуарыләг-иу күывта бәгәненүйә. Уыцы рәстәг ма афтәзагъта: «Комдзаг скән». Ныр хистәртә дәр дзурынц: «Ахәр!»

Адаймаг аләуыл дәр сахуыр вәййы. Ныры кәстәртә цы уынынц, уыдон сын сты, цы әмбәлы, цы фидауы, ахәм әгъдәуттә. Джеуәргүйбайы фынгтәм сылгоймәгтә дәр цәуын байдыртой. Әнәгъдауән фиппаинаг кәй ничиуал кәнү, уый дәр фәтк сси. Фәлә мәм раздәры рәстәджыты дәр әмә абон дәр тынг аипп кәсеси омменгәнджыты кәстәрән йә былыл карз нозт кәй сдараәм, уый. Тагъд нын уый дәр бантисдзән әмә, кәстәртәй нае цуры куы ници фәуа, уәд-иу аходағгаг карз хуыпп авдәнү сабийән дәр авәрдзыстәм. Цәуылнә наем хъары: нозт сабийән куы фәаддҗын уа, уәд нозтәвәрәнтәм хъуызын кәй байдайдзән? Уыцы сагъәс мә рагәй агайы әмә, дзәвгар азтәз руад, уәд базыдтон: нае дардтой сабийы былыл карз нозт. Хистәр-иу скуывта, йә уырз-иу нозты атылдта әмә дзы сабийы ных фәхъәстә кодта.

Иунәг уыцы раздәры фәтк уал уәддәр куы сног кәникекам, науәд нае сәфты дуг әрхәстәг.

Нае пехуымпар ләг Абайты Вассойән йә райгуырды 90 азы бон Ирон театры фәарфәтә кодтой, йә наукон куыстытән ын стыр аргъ скодтой, ахәм рәстәджы куыд вәййы — әппәлән ныхәстүл нае баңгуырстор. Бирә наукон фолианттә сфәлдышта нае номдзыд ахуыргонд, зәгъгә, дзы ахәм ныхас зәгъәг дәр разынди. Мәнгәй ницы загътой — уыцы пехуымпар ләдҗы ныхәстә ссарынән әмә сә зәгъын базонынән дәр курдиат хъәуы.

Йәхицән дәр ын дзырды бар радтой. Йә ныхәстәй йын цыдәртә бахъуыды кодтон: «...Ам дзырдтой: наукон фолианттәе сфаәлдыстай. Цы зәгъән ис уый тыххәй? Мә дәргъвәтиң царды дәргъы мын цыдәртә бантысти, аәмә ме'гас фыдәбәттәе иумә бабирә сты. — Йә пиджаччы мидәггаг дзыппәй система чысыл тәнәг чиныг, равдыста йә залы баджытәм. — Мәнә ацы чиныг у бирә наукон кусджыты наукон фолиантты аргъ. Афтә райдайы: «В начале было Слово, и Слово у Бога, и Слово было Бог».

Библи чи бакости, Хуыщауы чиныг йә удаң кәмән фәаджын, уый базында: Вассо йә дзыппәй система Иоанны Сыгъдәг Евангели. Әмә син гурысхаюаг нал уыди, чырыстон фарнаң хайджын кәй у аәмә әнә нозтәй кәй кувы, уый. Уартә Рацараләзты фыццаг азы Фысджыты цәдисы йемә куы сәмбәлдыстәм, уәд та Вассо афтә загъта: «Диссаджы рәстәг раләууыд, утә сыгъдәггәнән рәстәг».

* * *

Гыцца әнәхуыцәутты митәй бафәлмәцыд, уәдәй йыл азтә дәр әрүәз кодтой. Зәронды хъарутә сысын куы байдайынц, йә ныхас куынал фәцәуы, уыцы рәстәджытәе йын райдытой аәмә рафәлмәцыди, тәргайцыд акодта Ставд-Дуртәй йә хистәр чызг Сәнамә, Тәмискъмә. Уым цасдәр фәци, афәлмәцыд уым дәр аәмә уәд йәхи акәенүн кодта йә хистәр фыртмә, мә фыдмә. Цыдысты нәм нә сыйхы хистәр сылгоймәгтә аәмә-иу йемә фәнөхәстәе кодтой. Ставд-Дурты хъәуы цәрджыты сабыйы онг алкәй дәр зыдта Гыцца. Чермены хъәумә адәм алы кәмттәй аәмә рәттәй фәлыгъдысты, цыппар стыр колхозы дзы. Нә рәэсты цәуәг — арах, аәмә та-иу афарста: «Чындз, уый чи у?» «Гыцца, горәты йас хъәу у, цәуджытәй фылдәр дзы цы ис...» — дзуашп ын-иу радта мә мад. Дыууә къуырийы бәрц бафәрәзтаид Гыцца аәмә иу бон афтә: «Чындз, алә, ам мә мауал дар. Цы 'нахъинәгон нәу адәймаг, куы амәлон, амы уәлмәрдтә мә куы бавәрат аәмә мыл мәхъхъәлы мәрдтә куы сдыгъал-мыгъул кәной... Фәхәеццә мә кән мә хъәубәстәм, мә адәммә...»

Мән тынг фәндыд Гыццаимә Ставд-Дуртәм фәцәуын, фәлә, дам, скъолайы дә уроктә куыд ныуудздзынә... Дзәуджыхъәүй Алагирмә цәуәг поезд Гыцца аәмә мә мады

ныххәцә кодта Даргъ-Къохмә. Уырдыгәй Ставд-Дуртәм цәуын хъуыди фистәгәй. Сә изәр ныххастой Змейкәмә. Зәронд ус бастади, сыйнәгыл йәхи әруагъта әмә уайтагъд афынәй.

Уый фәстәе бон фәецысты Ставд-Дуртәм. Хуымтәй ба-хызысты хъәугәроны хъомхизәнтәм, әмә хъәу әгасәй дәр цәстүты раз фегуырди.

Гыцца дыууә къаҳдзәфы фәстәдәр зади, афтәмәй мә мадимә ныхәстәгәнгә цыдысты. Мә мад дзырдата әмә йын иу рәстәг дзуапдәттәг күйнә уыди, уәд фәстәмә фәкасти.

Гыцца ләууыди йә уәрджытыл, йә цәнгтә фәйнәрдәм тындзәгау акодта, афтәмәй йә әермтә зәххыл әрәнцадысты, әмә цыма әгас зәххы къори йә хъәбисы бацыди — зәронды зәрдәйы арфәй сыххуысти:

— Әгъгъи, мәнә ма мә хъәумә әрцидтән!

Райгуырән бәстәе уарзыны койтә күы рацәуы, уәд мә Гыццайы ныхәстә азәлынц мә хъусты, мә цәстүтыл ауайы ӘГАС ЗӘХХЫ КЪОРИ йын хъәбисыңдаг йеддәмә кәй нал уыди.

ХЪАУЫРАТЫ Дауыр

НЫИВТАЕ, ЧЫСЫЛ РАДЗЫРДТАЕ

АЕХСЫНЦЪЙЫ ФЫХ

— **В**еркә! Уә, Веркә! Мамәйән йә зәрдә туаг агуры. **Ә**мә, дам, мын ахсынцъйы фых сдав далә Веркәйә, — йә ныхас йә разәй фәци сыхәгты гыщыл чызг Аксанәйән. Нана асагъәс кодта, стәй, ингәнмә хизәгату, зынтәй ныххызыти хәдзары бын уәрммә:

— Фәстәмә күы хизон, уәд мын-иу мә къухыл схәң! Хъусыс, мә къона?

— Хъусын, хъусын, — загъата Аксанә. Фәләй йәм нана ахсынцъйы банкә күы сләвәрдта, уәд уый атыффытт кодта сәхимә.

Нана ма уәрмы иучысыл афәстиат. Стәй, гъенир схизон, зәгъигә, афтә чызгмә сдардта йә къух. Фәлә ма цәй Аксанә ѡмә цәй әндәр... Афәлвәрдта йәхәдәг уәрмәй схизыныл, фәлә — ницы. **Ә**мә сагъасты аныгъуылди. «Кәеддәры Веркә нал дән, нал. Фароны хъару дәр мәм нал и. Уәдә, мә хәдзәрттә, базәронд дән. Афтәмәй та, къалиуыл цыма әрзадтән, ахәм чызг уыдтән. Уәддәр мә сәры зонд нәма бацыд. Иәхи ийн цәуылнә ныххизын кодтон Аксанәйән. Фәлә, зәгъын, аххәст уәрмы мә фәлләйттә фенон... **Ә**ркәсон сәм».

Ныр хәдзары та — ничи. Кәмә фәдзура аххуысмә? «Цәй, уәдмә нә

уәгъуырәг ләг исқәцәй зындағы» — әмә уал уәрмы дәлтүрүл әрбадти нана. Хъуыдты аныгъуылд. Уалынмә гомсәр уәрмы мынәг рухсмә ауыдта: дыууә уырыйы әваст кәңәйдәр фегуырдысты. Иу дзы тәрхәгил банкәйи сәрмәе стәпп кодта әмә бынмә йә къәдзил фәттыста. Ақас-ма, йә сықъайә сәр ын раздәр фәхұынкъ кодтой, әвәцәгән. Дыргығыхай ахуырстәй сласта йә къәдзил әмә йын әй иннае уыры ад-джынән сдәры. Стәй баивтой сә бынәттә.

Нана фырдиссагәй сагъдауәй бazzад. Йә уләфт баурәдта. Стәй сыл ныңғылахаст кодта:

— Мәнә мә уәрмы хәйрәджытә! Мә сәр мын хәрдзысты.

— Гъей, цы хабар у, усай? — йә уәлхъус аләууыди баба. — Цавәр хәйрәджытә сты уыдан, ды дәр ма кәмәй фәтарстә? Арвы талынгты куы лизды хәйрәг сылгоймагәй...

— Әрхиз-ма, әрхиз әмә фенай, цытә мын бакуыстор уырытә мә фәлләйттән! — әмә йын хабар рафәзмында.

— Уыдоны зонд дәр дә нәй, уыдоны! Әндәр дәхәдәг цәмән хызтә уәрммә? — худтис баба. Стәй нанайы уәрмәй сласта. Әмә ма бафтыда йә ныхасмә. — Усай, гъенир, федтай, уырытә дәр сә къәдзилты фәрцы аддыйн цард куыд зо-ныңц, уый? Уәдә адәмән дәр афтә у, гъе, сә хабар...

ХЪУЫРДУХӘН

Скъладгәс Кәрәфимә заводы хицау йәхимә фәдзырдта. Әмә йын цыдәр ахсджиаг хъуыддаг бафәдзәхста.

— Уиттыр Быттырович! Ды кәй зәгъяй, уый мәнән не' фсины ныхасау тынг зынаргъ у... Арыхъхы Дурдженбәрзондыстән!

— Фәлләуу-ма, фәлләуу, Кәрәфи! Әмә арыхъхыаг дә?..

— Уәлләй-билләй, сыгъдәг арыхъхыаг! Тагъд уыңы бәрzon-дыл иумә физонәг араудзыстәм... Тохъхыыл ахауын лас-дзыстәм, гъе, уыңы ран, хенцъо, зәгъгә, — къухәй йә хъуырлы ацамытта:

— Әмә уәд Сатцаты Бускайы наэ зондзынә?..

— Уиттыр Быттырович! Әмә уый та цы зәд, цы хәйрәг наэ зоны! Йәхи хуызән ног ләг Хуыцау скәнин нал сарәхсдзән...

— Уәлләгъи, иухатт мәм афтә фәхәрам ис, афтә! Афәдз мәм дзыхәй дәр нал сдзырдта.

— Акәс-ма ныр уыцы фыд-зыкъуырмә! Дәумә, зәды хузызән ләгмә, дзыхәй дәр нал сазыртада?.. Уәдәмә уый йә койы аккаг дәр наеу, аәмә йыл дә къух ауигъ!

— Нә устуры заман иу чызгыл сазыртам нә дыууә дәр...

— Хуыщау, мәнә цытә хъусын! Әмә ныр уымән дә разы цавәр чызг хъуамә бакуымтаид? Әхсәрдәс азы хъуг дәр куы нә уыди сә хәдзары... Стәй, уый фәстә, сә куызд сылыйә фәтарст аәмә — фәлидзәг! Даргә та йә цәмәй фәкодтаид Буска уәд де 'фсины?

— Дардта йә уәдә, дардта... Йе 'фсины дәр аәмә ме 'фсины дәр ма.

— Уыттыр Быттырович! Йе 'фсины аәмә де 'фсины дәр?

— О, о! Сә дыууәйи дәр. Мәнән не сразы уыцы чызг, фәлә Бускайән «разы дән» загъта. Әз дәр ын уәд йәхи хойы афардәг ластон Бускайән. Мәнә, уари карчы дзибайы куыд афардәг ласы, афтә!

— Уыттыр Быттырович! Ләджы ми бакодтай ацы хатт дәр та. Уәдә уәд мәнән дәр мә къабаз дә. Хәстәг мын айыафы Буска. Уый тыиххәй дын тохъхыл ахауын ласдзынән. Уәлләй-билләй, хәстәгдәр хуыщаубоны! — аәмә та къух йә хъуырыл адаудта, «хенцъо», зәгъгә.

— Әмә куыд аңхъәлыс, Кәрәфи? Афәдз мәм Буска дзыхәй дәр нал сазыртада. Ай, зәгъын, мәхицән каистә нә, фәлә туджәжынта куы скодтон. Әмә йын аәз дәр йә хойыл ахъәр ластон. Уәдә, зәгъын, къозо рауадз дә фыды уәларт!

— Тынг раст ын бакодтай, Уыттыр Быттырович. Уәлләгъи-билләгъи, ирон ләджы ми! Уый тыиххәй дын мәнмә — кусарт, — аәмә та йә къух йә хурхы уадындзтыл — хенцъо! — Фәлә цы бадә, цы уый фәстә?

— Цәлойты рәсугъды афардәг ластон. Хуымәлләгәй.

— Да цәрәнбон бирә! Мәнә дәм ардәм арәх куы 'рбауайы, гы? Зәды хуызән...

— С-с-с! — йә къух йә дзыхыл авәрдта хицау. — Ардәм чи 'рбауайы, уый кой дзы ницәмән хъәуы... Әгәртә зонаг ма у!

— Раст зәгъыс, раст, Уыттыр Быттырович! Фәлә дын уәддәр мәнәй — кусарт. Хенцъо, зәгъгә, — амоны та йә хурхмә.

Стәй, әппынфәстаг, рахызт Кәрәфи хицауы күсәнуатәй. Әдде хицаумә абонсарәй рады чи ләууыди, уыдон аәм ныккастыры, аәмә йын йә хурхыл бағиппайдой түгбадт сырх-сырхид

тәлм. Әмә афтә әнхъәл фесты: «Нә фыд-зыкъуыр хиңау та йә чемы нәй, әмә йын йә хурхыл бахәцыд Кәрәфийән». Әмә баңауын нал бауәндысты директормә...

БЫДТИ ӘМӘ ГЫБЫДТИ

Ирај дард Сыбырмә раджы
Аftyди дыууә сыхаджы:
Иу дзы — хистәр, уый — Быдти,
Иннае — ме 'фсымәр Гыбыдти...

Нанайән йә адджындәр хъәбул у Гыбыдти... Мәнә та цы
әнәзөнд ныхас загътон! Искуыдәр-ма мадән йә хъәбултәй иу
адджындәр вәййы, иннае та — нә? Ме 'гәрүл уон, әмә мын
афтә куы дзырдта йәхәдәг — иухатт дын әй куы бафәрсинг:

— Нана, цәра! Фылдәр нә кәй уарзыс дә хъәбултәй? Уый
мын рудзынгәй кәртмә ацамында:

— Далә дын әй мә цыиуджын карк зәгъдәни...

Кәңцифәнды дәр-ма йын рацахс йә дзибатәй, цымә дыл
бирәгъяу йәхи нә андзарид. Уәдә мады хабар, гъе, афтә у!

— Әмә иудадзыг Гыбыдтий куы фәмисыс. Уәд мах дә
хъәбултә не стәм?

— Мә къона акәнай, сымах ам мә разы вәййут әдзухәй.
Уый та, мә фәрстә йын айхәлой, дард Сыбыры... Афәдзгәйт-
ты йә нә уыны мә цәст.

Йәхидән та йын иухатт афтә зәгъы:

— Әз дә Сыбыры куы нә ныйтардтон, мә хъәбул, уәд нын
уазал Сыбырмә нә къонайы хъарм цы ахастай?

Гыбыдти пецы арт әндзәрста, әмә зынгмә фәләбурдта:

— Ацы зынгардыстән, нана, әз нәхимә раивдзынән Крас-
ноярскәй!

Ныр къонайы зынг дәр ахуыссыди. Йә зынг раджы ахуыс-
сыди нә мадән дәр... Фәлә ма уәддәр нә хистәр әфсымәр
Гыбыдти уазал Сыбыры йә къухтә тавы йә комы тәфәй. Әмә
йә араә афәрсү уым йә ләппү: «Баба! Дә рахиз къухыл та
сыгъды нос цәмән ис?»

Әмә та уәд Гыбыдти әрфәсмөн кәнү, нанайән зынгәй
ард кәй баҳордта, ууыл...

Уәд дын, нә фыды зианыл сау даргәйә, боцъотә куы раудзид.

Афтәмәй сыйираг хъәуы уынгты фәтындзы машинәйә. Иу ран тигъыл цъайы уәлхъус ләууыд бәхуәрдон-цыппәрдзәлхыг. Уәрдоны та — дынджыр боцкъа. Зәронд ләг ай дзаг кәнү донәй. Әмә та цъаймә куыд аргуыбыр кодта, афтә Гыбыдти йә уәлхъус аләууыд. Әмә йәм хъазәгау базарыди:

— Колодец, колодец,
Дай воды напиться!
Дай воды напиться —
Дай воды глоток!

Зәронд ләг ын цъайы къәртايы донмәй йә сурәт сүйдә. Әмә нылгыста сыгъдәг ирониау:

— Да мадыл дын сбада Хъауыр!.. Кәд уый наә дәй йә боцъотимә, — аәмә йәм йе уәхсчы сәрты скаст.

Сагъдауәй аzzад Гыбыдти:

— Ирон куы даә?.. Стәй Хъауыры та цәмәй зоныс?

Зәрондән доны къәртә йә къухтәй фәстәмә цъаймә ныххаудта. Әмә дәллозәй йә цәллахъ фәңцид. Йәхицән фырдисәй йә цәстытә раңайхаудтой. Сныхасмә нал арәхсти.

— Зәгъын, мә фыды мын цәмәй зоныс? — худы йәм Гыбыдти.

Донласәг уырдыг сыйстад аәмә ын йә цонгыл иуварсмә ахәцыди. Әрәджиау сфәрәзта:

— Хуыцауы хатырәй, чи даә?

— Мә мады мын кәмәй ралгыстай, уыцы Хъауыры фырт Заманхъуләй...

— Мәнә Хуыцауы диссәгтә! Хъауыры фырт дән, зәгъыс? Заманхъуләй? — аәмә ләгән йә зәрдә сүйнгәг. Дзурын нал фәрәзта.

— Даҳәдәг та чи даә, даҳәдәг?

— Әз та... арвы бын иу әнамонд. — Әмә ләгән йә сәр йә риуыл әрхауд. Стәй ныттыхсти Гыбыдтийыл. Күйдә хәккүүрцәй. Фәстагма сфәрәзта: — Әз дәр Заманхъуләй уыдтән, бәргә. Бидти мә хуыдтой Дзиуаты... Хорз-ма дын хъуыды кәнүн дә фыды. Цәрмыстыгъд ай бакодтай, раст! Йә боцъотимә...

— Әмә ацы сыйираг хъәумә та куыдай аәрәфтийтә?

Сәфтил дә куы баннымадтой наәхимә, хәсты фәстә.

— Хәсты тъыфылтә мә раппәрстой ардәм. Ди наәхимә сәфтис — Ирыстонмә?

— Уый та куыд нæ? Алы сәрд дәр.

— Даे бонәй уай! Аз та алы әхсәв дәр вәййын фыны нæхимæ... — әмæ та йæ зәрдæ әрбауынгæг.

— Бафәрсын дәр дæ нæ уæндын, — загъта зәронд әмæ йæм лæгъстæйаг цæстæнгасæй әрбакаст. Цымы дзы ныртæккæ йæхицæн удхос куры. — Исты сын зондзынæ нæ бинонтæн. Цъиутæхæг-ма дзы ис нæ хæдзары? Уæд мын фæлтау мацы схъæр кæн!

— Уæ бинонты тыххæй әнæмæт у. Дае кæстæр лæппу дәр ус æрхаста.

— Амæ арвы бын мæнæй әнамонддæр куы нæ ис. Уæд мæм ахæм амонд та кæцæй кasti? — әмæ лæгæн йæ цæссыгтæ фем-æхстысты. Фæлæ уыдон ныр цины цæссыгтæ уыдсты. Амæ сæ зәронд лæг сæрфгæ дәр нал кодта.

Цалдæр мæйи фæстæ дыууæ сыхаджы — Быдти әмæ Гыбыдти æрхызытысты хъæугæрон Заманхъулы. Амæ уал раздæр уæлмæрдтæм бæздæхтысты. Быдти система йæ худ әмæ фæлгæсы æрхæндæгæй: «Мæнæ цас баисты, мæнæ! Ави ам дæр тыгъды зæй уыд.. Ныр-ма дзы әгасæй та кæй байяфдзынæн, цымæ, мæ карæнтæй?» — фарста йæхи.

Цæссыг згъялгæ цыртытыл радыгай зилы. Удæгас адæймæгтимæ дзурæгау мæрдтæй куры хатыр. Стæй æрлæууыд сæ мыггаджы рæнхъыл иу әнæингæн цырты уæлхъус. Кæсы йын йæ фыстытыæ әмæ сагъдауæй бæззад. Ныххъæбыс æй кодта дыууæ къухæй:

— О-о, мæгуыр, Быдти! Удæгасæй дæ куы банаgæдтой! Ныр-ма цы цæсгомæй бацæуон хъæумæ? Мæрдтæйдæуæг мæ куы схондзысты... — лæг æрдиаг кодта йæхиуыл — йæхи цыртыл. Йæ цæстыты раз слæууыдысты йæ царды хъизæмæрттæ.

Дыуусæдз азы размæ Тохы быдымæ цыдис мæнæ ацы хъæугæрæтты. Архызыти бричкæйæ, әмæ уæд дæр мæнæ афтæ бæздæхти ацы уæлмæрдтæм. «Хæрзаудæн ныл кæнүт!» — йæхи сыл ныффæдзæхста. Йæ сай шарка йæ фæдыл цæуын ахуыр уыдис. Куыромæ æви-хъæдмæ, æдзуҳдæр йæ фæстæ. Амæ та ныр дæр суанг æфсæнвæндагмæ йæ фæдыл згъордта. Ам поезды сбадтысты әхсæз лæппулæгæй. Артæйæ дзы нал раздæхтысты... Цыппæрæмæн әнæбæрæгæй фесæфт йæ кой -йæ хъæр. Уый — йæхæдæг...

Амæ ныр поезд куы арасти, уæд-ма сай куыдз йæ фæдыл

ныййарц. Йæ хъиу-хъиу цыди, поезды нал æййæфта. Быдтийы зæрдæ йын тæригъæдæй хæлди æмæ йæм хъæр кодта вагоны гом дуарæй: «Тузик! Аздæх нæхимæ! Æз дæр тагъд зындзынæн. Хуыцауы фæрцы...» Стæй Уастырджийи зарæг систа. Уый йæ фæстаг зарæг уыдис. Уый фæстæ йæ зæрдæ зарын никуыуал æрцагуырдта. Никуы...

Йæ хæстон фæндæгтæ бæллиццаг нæ раудысты, ай-гъай! Уайтагъд сæ уацары айстой. Æмæ сæ балæууын кодтой Гитлермæ «уазæгуаты»... Фæлæ йæм Хуыцауы тæригъæдæй хæццæ кодта лæгмæ. Æмæ йын уæлион зындонæй алидзын бантыст. Фæсæмбисæхсæв, рухсы цыртт кæцæй калди, немыцаг хъæуы иу ахæм хæдзары рудзынг бакъуырцц-къуырцц кодта. «Готт веер?» ома,, чи дæ? — райхъуыст сылгоймаджы лæмæгъ хъæлæс. Къамбец, цыма, цымарарайæ ралæсыди цырагъы мынæг рухсмæ, лæг ахæм хуызæнæй зынди. Бигъола-тæрсæнгæнæн. Йæ уды къубал ивæста лæг — лæгъстæ кодта:

— Хуыцауы хатыраей, дуар мын бакæнут! Баудзут мæ... Хосдзауæн чи фæбæззыди, иу ахæм æрыгон лæппу йæм рацыди йæ мадимæ. Уый йæ ахуыдта хибар уатмæ. Рахаста йын сæрдасæн æмæ, хъæддаг сырды хуызæн чи схъуынджын, уыцы ирон уацайраг, тых-тухитæй ныддаста йæхи. Йæхи йын ныннайын кодта лæппу. Стæй йын рахаста йæ фыды дæрдджын уæллæдарæс. Æмæ лæг лæджыхуызæн раци... Уæд æй бауырныдта Быдтийи: немыцæгтæ дæр се 'ппæт фашисттæ не сты...

Райсомы та федта: хæдзары бинонтæ уыдышты фосдарæг-зæхкусджытæ. Сæ фыд хæсты тьыфылы уацары бахауд уыдонæн дæр. Уæдæй дзы ниццуал бæрæг райхъуыст. Æмæ мад æмæ фырт Дунесфæлдисæгмæ сæ тæригъæд хъардтой — Адольф Гитлеры æлгъыстой.

Быдти æвæджиауы æххуыстæ кодта йæ фысымтæн. Хосы цынина-иу афтæ рæсугъд æрцамадта, æмæ-иу уымæ скæстgæйæ немыцаг лæппуйæн йæ къепкæ ахауд. Усы зæрдæ дзы-иу барухс: «Гут, Иван, гут!» Æмæ йын-иу нæлхæ байсæрста дзулы карстыл. Стæй йын Уæрæсемæ алидзынæн дæр баххуыс кодтой...

Сыбыры хъæдмæ æрбафтыд Быдти — Уастырджи разындис ие 'мбал. Рафтыд йæ хъару фæндæгтыл хъизæмæрттæй — баруади лæг. Æмæ хъæды тар фынæй баци. Йæ куыдзимæ зокъодзуан чи рацыди, ахæм уырыссаг ус ыл уым бамбæлди. Куыдз

рәйынәй систа бәстәй йә сәрыл. Йә хиңауы размә әрбазгъорда, стәй фынәй ләджырдаәм размә аппары йәхі. Дзыхәй сдзурынмәй йә бирә нал хъуыд. Фәдис кәнны — амоны усән: «Рацу, уәртә дын ләг ссардтон!»

Быдти райхъал. Хүйссәгхъәлдзәгәй аууәрста йә цәстытә. Сау къәбылайән йәхі сау шарка әнхъәл фәзи. Әмәе күйдзмәе дзурый:

— Мәнәе диссаг! Тузик, ардәм кәңәй әрхәццә дә?

Уырыссаг ус та уыдис, йә ләг хәстү цәхәрү фыщаг тәрахәй кәмән фәмард, ахәм идәдз. Әмәе Быдтийы ахуыдта йә хәдзармәе. Иумәе баззадаисты цәргәйә...

Быдти уым колхозы күиста донласәгәй. Йәхі схъәр кәннын нал бауәндиди. Әмбәрста: похцийы къәбәләй йын йә ных бакъуырттаиккой...

Ныр, әвәццәгән, ләгты бардуаг Арыхъұзы рагъәй фәлгәссыди. Фәтәригъәд кодта, йә фыдәлты бәстәй чи фәхаяди, уыцы әнамонд ләгән...

Быдти, йә райгуырән хъәуы уәлмәрдтыл фәлгәсгәйә, хъуыды кодта: «Әңгәлон уәлмәрд у зындон... Фыдәлты уәлмәрд, уый та дзәнәт...» Уыцы хъуыдыйә йә зәрдәмәе дыдзы хур әрбакости. Хуры тын ингәнмә ныккәсәгау...

УӘЛМӘРДТАЕ

Марды йә уазал ингәнны куы ауагътой, уәд ын адәм йә хъарм хәдзармә ахәлоф кодтой хист хәрынма...

Бәхы, дам, йә хъустәй бацәуы уазал, адәймаджы та — йә къәхтәй. Әмәе абонсарай дәр йә уд әрдуйә нарағдәр сси Зураппән. Къәхтә ныссалдысты әмәе сә зәххыл радыгай хоста. Уәдәе уыл хъарм къахыдарәс дәр бәргәе уыди, фәләе — ницы. Кәд-ма сә артыл сәвәра суджы къуыдыртау...

Заууат әрбауой хәстарыд азтә! Зәрондыздәм ыл әртәфстысты. Ләгдзоныгъәй-иу сфердәг и хъәдмә хәңгүил дзабырты. Йә бәлләх афтид дзоныгъ сласын уыди уалә къохмә. Уый үеддәмә-иу әй исты къәңгъәлтәй байдзаг кодта, уырдыгмә та дзоныгъ йәхәдәг ңығытгъуытт кодта. Гъе, әрмәест әй уромын фәраз — ма дә ахәссәд йә разәй! Уәвгәе, иухатт афтә дәр раудад: йә мәлләг ңәнгтә йә нал баурәдтой Зураппән, әмәе

сүджы дзоныгъ йæ разæй далæ хъæумæ стырындз и... Дæппаты сærмæ акъаци бæласы къуындаизыхыл ныццахгæрмæ. Æмæ йыл раст уыцы тækкæ ран сæ хъæдгæс Хæчъассæ æрбамбæлди.

Æмæ куыд æнхъæл стут? Дзоныгъ бабаста йæ бæхуæрдоны фæстæ æмæ йæ æрбалæууын кодта сæ кæрты. Зурапп йæ фæдыл æргъæфстæй æрбахæцçæ. Быруйы сærты лæгъстæйаг хъæлæсæй дзуры лæгмæ:

— Нанайы хатыр бакæн, Хæчъассæ!.. Рынчынæй йæ ныуугътон йæ хуыссæны. Нæ хæдзар æрмæст комы тæфæй ба-хъарм вæййы...

— Гъеныр мын ды мæ сабиты баппа ласыс сæ хъуырæй! Хъæдгæсы куыстæй мæ куыд фæсурой!..

Æмæ гъеныр чысыл уазалæй дæр йæ къæхтæ сигæ фæкæнинц Зураппæн, фæлæ зианы æфсæрмæй быхсыдта. Ныр ма йæ мады ингæн абæрæг кæндзæн уалæ уæлмæрдты уæллаг кæрон, йæ цыртыл ын ныттыхсæзени, кæддæр-иу мадæн йæхиуыл куыд ныттыхсæти, афтæ. Стæй мæрдджынты хæдзары иу хъарм арахъхæй зæгъдзæн «рухсаг» æмæ кæд иучысыл стæфсиid йæ туг...

Йæ мады ингæны уæлхъус сæйяфта зæронд хъæдгæс Хæчъассæйы... Уый ын йæ мады цыртыл ныттыхсти æмæ куыдта хæккуырцæй. Зурапп хорзау нал уыд. Æруагъта йæ къухтæ. Æмæ, иуварсæй бакæсгæйæ, афтæ зынди, цыма хъæдгæс Хæчъассæ йæхи мардyl кæуы, Зурапп та ын кæнны тæфæрфæс...

— Рухсаг у, нана, нæ иумæяг мады хай! — уынгæг хъæлæсæй дзырдта Хæчъассæ. Ацы хъæдын цырт дын дурæй раивын мæ зæрды ис... Бирæ цæхх æмæ кæрдзын баҳордтон æз дæ къухæй...

— Ракаст фæстæрдæм æмæ йæхи афтæ бадиссагхуыз кодта, цыма нырма ныр уыны Зураппы. — Сызгъæрин сылгоймаг уыд дæ мад, æцæг зæд...

— Бузныг, Хæчъассæ! Мæхи зæрды дæр уыдис, бæргæ! Фæлæ...

— Цæй, фæндагыл ныхæстæ кæндзыистæм, — иуварс ракъах-дзæф кодта Хæчъа. Зурапп дæр уæд баҳхæссыди йæ мады зæппадзмæ. Цыртыл æнцадгай æруагъта йæ къух. «Рухсаг у, нана», — загъта, æмæ Хæчъассæимæ мæрддзыго адæмы фæдыл атындаизытой.

— Куыд стут уæхимæ та? — иуахæмы йæ фæрсы Зурапп.

— Хуыщауæй разы! Нæ кæстæр лæппу а сærды скъюла фæуыздæни... Æмæ, куыд зæгъы, уый куы зонис: уæлæ, дам, Зурапп

кәм кусы, уыңы институтмә дәйтүн әрмәстдәр мә гәххәттүтә! Хүимәтәджы хъал у дәуәй! Хұуамә, дам, Зураппы хуызән ләг суон — пърафесыр. Нә фәлә ма нә тәkkә хәдзармә цом ныртәккә! Кәд дә фәнды — рахон де 'мбәлтты дәр! Уым уазалы бадыны бәсты... Уәлләгъи-билләгъи, мәхицәй дыл тынгдәр бацин кәндзысты нә бинонтә! Ахәм нәл тогызтә нәм ис, ахәм!

— Хуыщау дын бирә радтәд! — раарфәйин кодта Зурапп.

— О, хәдәгай, дә Джөоргүйбайы кусарт дәр дыл йә тәkkә цәфыл әмбәлдзәни! Хъәуәй сой куы нә хәңцә кәна горәтаг хәдзармә, уәд чыри йә быныл судзгә кәны... Уәлләгъи, тынг фәфылдуыз дә...

— Зымәг зымәджы дәргъы горәтырынчындоны фәсадтән әмә... Мәрдтә мә сәхимә нәма бауагътой, әндәр...

— Уәууа, әмә куы ницы базыдтам! — ныккәрзыдта Хәчъассә.

— Рагбонты фыдтухитә мыл әртәфстысты... Мә куист дәр ныуугътон институты.

— Ныуугътай-йа? — фестъәлфыд Хәчъа.

— О, Хәчъа, о... Фарон мын куы загътаис дә курдиат, уәд ма, чи зоны, исты сәнтыдтаин. Иуы дзыхәй дәр сә ныхас нал хауд. Стәй мәрдажынты тигъмә куы 'рхәңцә сты, уәд дыууә ләдҗы мәрддзыго дзылләйи ажсән фәйнәрдәм аңыдысты...

ГОДЖЫЦИАН-ЧЕЛДЫТЫ Надя

ЦАРДЫ ГУЫЛФӘНТЫ

ТАЕРККЪАВДА ХӘХТЫ

Үәларв уәйгуытә дон къәртайә калынц,
Нәртон зәххимә бацайдагъ сә тох.
Цыргъ фәттәй йыл әнәвгъяуәй ызгъалынц —
Куы ам, куы уым ныззыр-зыр кәнен хох.

Гыбар-гыбур. Кәс, арвы дуар дәр фегом —
Болат Батрадз уәйыгдзәгъдән кәнен.
Ныззылынта зынгцәхәр фатән йе 'ндон,
Фәстаг риуыгъд — сә фәздәг ма кәлни.

Батрадзы хо та — Хуры чызг — әрвәрдүн
Нә хәд сәрмә, мәй, хуртә дзы кәсенинц.
Сә гумасәгтыл фәскъәвда Терк, әхсәрдзән
Нәртон ләджы уәлахизән цәгъдынц.

* * *

Нә царды гуылфәнты уәхсчыты онг ләгәрдәм,
Йә хъулон уыләнты цынә диссәгтә ис!
Аңусон денджызән йә фаллаг фарс әрләууәм,
Уәddәр ныл йе 'наесгәрст әрфән әфтауы дис.

Тәхынц афсургъ-бәхтау әнәрүнцойә бонтә,
Фәтулынц хурты хурән йе 'ксидгә зынг цалх,
Уәнт дын әвдадзы хос сә уынд әмә сә кондәй,
Дә уд сын фестын кән сыгъдәг сәууон әртак.

Арттивгә стъалытәм куы уай әдзух цымыдис,
Куы нә уа мидуне мәнгүд быдыргъяу тутт, —
Дә зәрдәйи әвәрд цы уа әмә цы уыдис,
Хәрдзән зәрыйбонты сә хәрзад дыргъ дә уд.

2008.05. Күйттаты ком

* * *

Цард, дæ рувасы къæдзил хæрзаг
 Цал æвæлтæрд сыгъдæг удæй хъазыд?
 Хин, кæлæнæй дæ дзækъул уыд дзаг, —
 Иу кæлæныл дæн абон дæр разы.

Цас рæсугъд фынтæй хъал уыдтæн, цас!
 Уæд мæ зæрдæйы тæлфт дæр æндæр уыд.
 Иу сæумæйырдæм бонвæрноңдзаст
 Сау рæхснæг лæшпу сæннтыл æндæзыд.

Даргъ мæйрухс æхсæв бæнхъæлдтон æз
 Иу уысмы дæргъæн аргъауы хуызæн.
 А мæ зæрдæ-иу ардта фæрæз
 Арф, сыгъдæг монпты тæнтыл пæгъдинæн.

Уарзт у хуры рæутынтай фæндыр,
 Мæн æвзиست мæймæ сайдтой йæ зæлтæ.
 Цард, цы фæци дæ хин рувас ныр?
 Иунæг хатт ма æруайæд мæ рæзты...

ДЖУСОЙТЫ Майә

ДЫУУӘ ӘЕМДЗӘЕВГӘЙЫ

ДӘ НЫХАСӘЙ

Дә ныхасәй
 Ныппискъуылтә мә зәрдә.
 Әмә ма ныр
 Цы зәйтәм кувон аэ?
 Куы тәрсын, оххай,
 Хур бон дәр әрвиәрдәй,
 Цырагы рухс та мәм
 Фәкәсси тар.

Дә ныхасәй
 Ныгәлиртә мә зәрдә
 Әмә ма ныр
 Цы бәллицмә тырнон?
 Уыдтон аэ дәу
 Мә ныфсыты цәджындәй...
 Әмә дәм риүәй
 Цины таг ысзынд.

Дә ныхасәй
 Ныңдзәгъәлтә мә зәрдә
 Әмә мын цинмә
 Нал ары фәндаг.
 Дәуән та циу?
 Ыссардтай, дам, «хъәздыджы»
 Әмә дә «уаргъ»...
 Куылдәртәй, дам, хәссыс.

Дә ныхасәй
 Нызгъәләнтә мә зәрдә

*Амæ ма йæ
Ныр чи 'ркæндзæн æмбырд?
Ыскодтай ды
Кæйдær æвзагæй «уадындз»...
Амæ йæм хъус
Зæриагæй, мæ хур.*

КУВДЗЫНæН ХЪÆРÆЙ

Мæ тыхст фынты дæ ирд сурæт фæуынын,
Цыма дæм уады базыртыл тæхын.
Дæ рухс номæй æз сай тыхты фæсурын,
Зæрин хурау æрмæстдæр дæу уынын.

Нæ фæрныг зæхмæ стъалытæ куы 'ркæсынц,
Куы 'ртæхынц балцæй мæргтæ дæр рæнхъæй,
Уæд цæссыгтæ мæ хъарм рустыл æркæлынц;
Цæмæн кæсис дæ фидæнмæ зынæй?

Нæ зонын æз... Цы mast дæ бацыд уагæр,
Цы бæсты дæ, цы тухиты, зæгъ-ма?
Фæцæуин дæм... Фæрог кæнин дæ уавæр,
Ныфсы таг риуы н' аскъуыди нырма.

*Амæ та ног ыссудзdzынæн цыраегтæ,
Хуыцаумæ, зæдтæм кувдзынæн хъæрæй.
Кæд байгом кæниккой дæ рухс фæндаегтæ —
Амæ дæ къæсисл сæмбæлис фæрнæй.*

2008

ЦАРДЫ НЫИВТАЕ

МАДЫ АЕЛГЫСТ

*My
С*

нæ хæстæг усæн уыдис æхсæз лæппуїы. Лæппутæ күистой, сæ иу иннæйы къух рогдæр кодта, æмæ сæ къæбицмæ бæркæдтæ ивылдысты. Иу улæфты бон хистæр æфсымæр йе 'мбаљтты сæхимæ бахуыдта, улæфты бон у, æмæ иумæ абадæм, зæгъгæ. Уазджытæ цалынмæ сæ къухтæ æхсадтой, уæдмæ мад къæбицы дуар гуыдырæй ахгæдтæ æмæ фæтары. Күи æрбадтысты фынджы уæлхъус, уæд мады агурынц, фæлæ уый фæсæфти. Чидæр æй федта, æмæ, дам, уæлæсыхырдæм сивгъуыдта. Уæд хистæр æфсымæр фæрæт раскъæфта æмæ къæбицы дуар æрпýрх кодта, раҳаста дзы хæрд, нозт æмæ хорз фæминас кодтой.

Къуыри раңыди, дыууæ къуырийы раңыди, уæддæр къæбицы дуар аразæг нæй. Иу бон мад йæ лæппутæм дзуры, исчи ма уæ уыпцы къæбицы дуар саразæд, зæгъгæ. Äмæ йæ чи ныптырх кодта, уый йæ аразын райдыдта. Иу цалдæр фæйнæджы күи æрхоста, уæд æм кæстæр æфсымæр дзуры, фидар æй ма сараз, уæддæр та йæ пырх кæнын хъæудзæни, зæгъгæ. Мад лæппумæ фæлæбурдта, йæ мастыл ма йын цæхх кæй акодта, уый тыххæй æмæ йæ æлгъиты, дæ бур рондз фæкал, дæ мæрдæй мæ уæлæ саутæ күйд скæнон. Äмæ æцæгæй дæр афтæ рауади: лæппу хæсты быдырæй нал сыздæхт...

РÆВДАУÆН

Фыдыбæстæй Стыр хæст куы райдыдта, уæд ацы нæ хæстæг усæн йæ лæппуты иуæй фæстæмæ хæстмæ акодтой. Сæрды мæйтæ-иу ус йæ фысты къорд махмæ æрыскъæрдта, æмæ иу сæ мæ фыд нæхионтимæ хызта. Уæд фæззæг æрцыди, æмæ усæн мæ фыд загъта, кæвдæс афон у, æмæ дæ фыстæ уæхимæ аскъæр, ме скъæт мæхионты фаг йеддæмæ нæу.

Æмæ-иу райсом æхсæвы цъæхæй æрхæццæ. Равзæрста йæ фыстæ, фæлæ иын тæрын нæ куымдтой — мах фосимæ сахуыр сты. Уæд сæ фæстæмæ баиу кодтой. Æмæ сæ иумæ аскъæрдта. Мæн дæр уæдмæ систын кодта мæ фыд, ома, дам, фæстæмæ нæхи фысты æртæрдзынае.

Æз фысты разæй скъæрын, адон фæсте ныхæстæгæнгæ цæ-уынц. Уалынмæ бахæццæ стæм усы кæртыдуармæ, ус мæ фыдмæ дзуры фækæс, дам, мæм мæ фыстæ фæхицæн кæнынмæ. Мæ фыд та, колхозы цыдæр æмбырд уыдис æмæ уырдæм тагъд кодта, æмæ йæ фæндагыл фæрасти. Иу гыщыл куы ауади, уæд ма усмæ фæстæмæ радзырдта, уыцы сывæллонæн-иу исты ахæрын кæн, зæгъгæ.

Уыл йæхи сцагъта, сывæллоны арæвдауын кæй хъæуы, уый мын дæу амонинаг нæу, зæгъгæ. Фысты мидæмæ бауагътам, æз дæр æм фækастæн, æмæ йæ фыстæ равзæрста. Хæдзармæ бауади, фæстæмæ рауади, йæ дыууæ къухæй йæ фæрстæ ныхы æмæ дзуры, ныр, дам, ацы сывæллоны цæмæй арæвдауон. Уалынмæ йæ ныхасмæ æндæр агъуистæй иу сылгоймаг рауади, чи уыдис, уый абор дæр нæ зонын, æмæ йæ афарста, цы кæнис, цæуыл, дам, тыхыс.

— Мæнæ, зæгъын, ацы сывæллоны цæмæй арæвдауон^{2..}

Уыцы ус рапаста иу стыр цъæх къусы дзаг фых картæфтæ. Мæ хæдоны уæллаг æгънæджытæ мын сæфтауын кодта æмæ мын сæ фæткъуыты хуызæн мæ роны ныккалдта. Мæ роцъомæ схæццæ сты, уæддæр дзы нæ бацыдысты. Чи ма дзы бæззади, уыдон та мын ме 'фæтготырдыгæй мæ фæсонтыл ауагъта. Ам дæлæмæ, дам, хæргæ цу...

Цæуын. Скъæрын фысты æмæ хæрын æнæ цæххæй. Мæ фыстæй иу æрмахуыр уыдис æмæ-иу мæм æрбауадис рæстæгæй-рæстæгмæ, æмæ иу ын авæрдтон картоф. Афтæмæй, цалынмæ нæхимæ хæццæ кодтам, уæдмæ нын дыууæйæ картæфтæ хæрд фесты.

Нәхимә куы әрхәецә дән, иу чысыл куы абадтән, уәд мә зәрдә схаста әмә, къуырийы размә кәй баҳордтон, уыдан дәр скалдтон.

АРАНДЕЛИ

Парсиаты Арандели комы фистәгәй фәцәйцыди. Уалынджы уәрдондышыны байиәфта әмә кәрәдзийән салам радтой. Уәрдоны хицау Аранделийы уәрдоны сбадын кодта. Уәрдоны хицауән йә рагфыдәлтыл уыдис зарәг әмә йә Арандели систа. Уәд ын уәрдоны хицау афтә:

— Арандели, кәнә уәрдонәй ахиз, кәнә уыңы зарәг ма кән.

Уәд ын Арандели афтә:

— Арәби, афтә куы фәзәгъынц, кәй уәрдоны бадай, уый зарәг кән.

ЗӘДТЫ ЗАРӘГ

Гъей, әмә, дам, уәларвы зәйтә әмә дауджытә, уәдә, гъей! Сә сызгъәрин базыртә куы базмәлын кодтой,

Цом, дәлә зәххон адәмы цард бабәрәг кәнәм.

Гъей, әмә, дам, уыдан куы әрәнцадысты уәлә Хъәриуы, уәдә, гъей!

Иу рәсүгъд фәзы, сә разы тымбыл фынг, алы хәрд, алы нозт, загъта.

Әмә уырдыгәй балытә кәнын куы байдытой.

Гъей, әмә уәд, дам, зәгъы сә иу афтә куы зәгъы, ой!

Ныр, дам, нае бәхтән наемыт куы уайд, загъта.

Уәд, дам, зәгъы, уәларвон Хор Уацилла куы раасты, уәдә,

Цон, ссарон нае бәхтән иу хоры кәфой.

Гъей, әмә, уый, дам, куы ныфтардәг и Күйрттаты уәд коммә, ой!

Найгәндҗытәм баңыди, арфә сын ракодта, дзаг мусуат, дзаг!

Дард фәндаггон стәм, нае бәхтән нын иу хоры кәфой.

— Гъей, әмә чи дә, џавәр дә, дәхи нын бацамон, уәдә, уой!

Әз, дән Уәларвон Хоры Уацилла.

— Гъей, әмә, дам, ды зәйтән сә тәккә мәнгардәр куы дәе, ой!

Кәмән, дам, йә бирә хуымтә тугыл аскъуыйын кәныс,

Кәмән та йә чысыл гәбаз лыскъ әфсир фәкәныс.

Гъей, әмә йәм кәри сыгъдәттән сәттән куы фелвәстә, уәдәе, ой!

Уый, дам, йе 'мбәлттәм уәнтәхъил, сәргуыбырәй куы сфардәг ис, ой!

Уәд, дам, зәгъы, Уастырджи йә мидбылты баҳудти.

Гъей, әмә уәд та, дам, сә кусәрттаг дәр баҳуыди, кусәрттаг, ой!

Уәд, дам, зәгъы уәларвон фосы Фәлвәра куы раасты, уәдәе,

Цон, ссарон ме 'мбәлттән иу кусәрттаг!

Гъей, әмә уый, дам, куы ныффардәг ис Уәлладжыры уәд коммә, гъей!

Мәнә иу фыйяу йә фос аздахын нал фәразы.

Арфә йын ракодта, дә фос бирә уа, хорз фыйяу, зәгъгә, Дард фәндаггон стәм әмә нын иу кусәрттаг.

Гъей, әмә чи дә, ңавәр дә, дәхи нын баңамон, уәдәе, гъей!

Әз, дам, уәларвон фосы Фәлвәра!

Гъей, әмә ды зәйтән сә тәккә мәнгардәр куы дә, ой,

Кәмән, дам, йә бирә фосән дыгәйттә нызайын кәныс,

Кәмән та йә иунәг сәгъ хуыскъ фәкәныс.

Гъей, әмә йәм фысаҳсән къәдз ләдзәг куы фелвәста, уәдәе, ой!

Уый, дам, йе мбәлттәм уәнтәхъил, сәргуыбырәй куы сфардәг и, уәдәе, ой!

Уәд, дам, зәгъы, Уастырджи йә мидбылты баҳудти,

Гъей, әмә уәд, зәгъы, Уастырджи йәхәдәт куы рааст и, уәдәе, ой!

Цон, ссарон ме 'мбәлттән иу кусәрттаг, ой!

Гъей, әмә мәнә иу хъәуы кәрон иу мәгуыр ләг иу уәрыкк

Әмә иу сәныкк куы хизы, загъта, ой!

Арфә йын ракодта, дә фос бирә уа, хорз фыйяу,

Дард фәндаггон стәм әмә нын иу кусәрттаг.

Гъей, әмә уәд, дам, зәгъы, мәгуыр ләг куы ныккатай кодта, ой!

Ныр, дам, уәрыкк дәттон, әмә мын сәныкк лидзгә кәндзәни,

Сәнныкк дәттон, әмәе мын уәрүкк лидзгә кәндзәни...
 Гъей, әмәе, дам, зәгъы Уастырджийы арфәе
 Мәгүыр ләгтыл куы әрцыди, уәдәе, ой!
 Йә алыварс фосәй куы байдзаг и, уәдәе, ой!
 Гъей, әмәе, дам, уәд Уастырджийы разәй
 Бурәхъус нәлфыс куы арасты, уәдәе, гъей!
 Әмәе ма абор дәр кусәг-кувәг адәмәен тәрхәттә куы кәнинц,
 Табутә сын әрбаяу әмәе уә сә хорзәх уа!

Ацы зарәг-иу Күырттаты комы зарыдысты, Дзывгъуисы дзуары бонты, Хуыцауы дзуары бон, Дзирийы дзуары бон, Тхосты дзуары бон әмәе Хоры бәрәгбонты.

КҮҮД РАВЗӘРДИС ХЪАХЪӘДУР

Цәвигиттон, Тәга әмәе Күыртта куы цардысты, уәдәй ахәм ныхас баззади: сәе хъәрццыгъатәе, дам, фәхыл сты әмәе, дам, Күырттайы хъәрццыгъа Тәгайы хъәрццыгъайыл фәуәлахиз. Уйядыл Тәга фәтәргай әмәе әндәр коммә алыгъди. О, алыгъди Тәга, фәләе уый размә цуан кодтой Күырттаймә әмәе сагты рәгъауы фәдил афтыдысты, ныртәккә Хохы Хъахъәдур кәм ис, уырдаем.

Хохы Хъахъәдуры астәу ис иу стыр дур. Цуанәттә уыцы стыр дуры сәрмә схызтысты, уәдәе ма кәд сагты рәгъау фениккам, зәгъгәе, фәләе никуы әмәе ницы. Тәга әмәе Күыртта дуры сәрәй сәе ңастан ахастой комыл әмәе дзы сәе ңастан нал әмәе нал истой. Сихор баҳордтой дуры сәр, афтәмәй сыл ныхас аңайдагъ, ацы комән дзәгъял уадзән нал ис, зәгъгәе.

Раздәхтысты сәхимә, сәе фәндагыл сәе амәддагыл сәмбәлдисты әмәе афтид армәй не 'рыздәхтысты хәдзармә. Хәдзармә куы әрцыдысты, уәд банихас кодтой әмәе уәдәй фәстәмә уыцы дуры разәй хъахъәнәни байдыдтой ком. Уәдәй фәстәмә йә хонын райдыдтой «Хъахъәнән дур».

Бонтә ңыдысты, уәдәе ңы уыдаид. Иуахәмы Тәгайы рад әрцид әмәе хъахъәнән дуры раз уыдис. Күыртта та хъәдмә аңыд суг ласынмә. Иннае бинонтә дәр кәмдәрты уыдысты, хәдзары баззад әрмәстдәр уайсадағ чында. Уый кәртәй кәссы әмәе ңыдәр адәмьы къорд аивгъуыдта. Ныры Дәргъәвсгомырдаем. Җас рәстәг раңыдаид, уалынмә Күыртта дәр йә суджы уәрдонимә

ссәуы. Уайсадағ чындық бәхыл сарғы авәрдта, күйсі къуымәләй айдзаг кодта әмә Күйрттайы размә әруади, дзуры Күйрттамә:

— Уайсадынәй ницыуал ис, ахәм әмә ахәм адәмы къорд аивгұыздотай уыңырдәм, — къухәй азамыдта чындыз.

Күйртта къуымәлы күйсі анызта, бәхыл абадти әмә аивгұыдта, чынды та галтә акодта. Күйртта ңауы, ңауы, йә бәхыл нә ауәрдгәйә, тәхы размә. Уалынмә бахәццә хъахъхъәнән дуры размә. Уыңы адәм Тәгайимә ныхас кодтой, сә хистәр йә уәрджытыл ләууыди, афтәмәй сә байяфта Күйртта. Тәга сә фәстәмә здәхта, уыдон та ләгъстә кодтой, ңәмәй сә фәстәмә ма арвитой. Күйртта сәм күй баңыди, уәд кәрәдзийән бон хорз загътой, Күйртта хистәры дәр йә уәрджытыл ләууынәй сыйстын кодта әмә сә бафарста, ңавәр адәм стут, стәй қәңәй стут, зәгъгә. Сә хистәр күйд радзырдта, афтәмәй қәимәдәр фәтуджджынта сты әмә афтәмәй ралыгъдысты. Тәга әмә Күйртта лидзәг адәмәй фефсәрмә сты әмә сә нал арвыстой, афтәмәй сә акодтой хъахъхъәнән дурәй абоны Джимарайырдәм. Иу дзәвгар күй баудысты, уәд суадоны раз әрләууыдысты, фәйнәрдәм ақастытә кодтой, әмә лидзәг адәмәи хистәр загъта:

— Мәнә нә ацы суадоны раз ныуудзут, — әмә уәд Тәга әмә Күйртта дәр ницыуал загътой уәлдай.

Уыңы ран ис абор дәр хәдзары хәлддзәгтә әмә, күйд дзурынц, афтәмәй, дам, дзы ңардысты Дзантиатә. Гъе, афтәмәй хъахъхъәнән дурәй фәстагмә адәмән әңциондәр дзурыны тыххәй рауади Хъахъхъәдур. Ахәм нәмиттә ма Ирыстоны бирә ис. Күйрттаты комы, Дәллагхъәуәй хохы Дзуарыхъәуы әхсән ис ком әмә уыңы комы фыццаг заманы хүйдтой Ханы ком. Ныртәккә та йә әңциондәр дзурыны тыххәй хонынц Хәнныгом.

Үәлладжыры ком та, дам, фыццаг заманы хүйдтой үәллагчыыр амад, әмә йә күйд фәстәмә адәмән әңциондәр дзурыны тыххәй хонын райдытой Үәлладжыры ком.

ХЪАЗАГ ГАЗАКК

Газакк әмә Гәбусгә иумә күйстөй биралылжытәй Джимарайы әфцәгыл. Фәскүист сә фәндаг уыдис зәронд Дзуарыхъәуыл. Иу әхсәв уырдәм күй 'рхәццә сты, уәд сә

зәрдә әрцагуырда фәткүйтә хәрын. Чъерджиаты дыргъ-
донмә багәпшытә ластой, бәласмә схызтысты. Газакк йә дзып-
шытә айдзаг кодта әмәй йә фәндагыл араст. Гәбусгә цалынмә
йә рәттә, йә дзыппытә дзаг кодта, уәдмә афәстиат ис. Иу
афон Гәбусгә дәр әрхызы бәласәй әмәй Газакмә хъәр кәны,
ци фәдә, зәгъгә. Газакк дәр әм әндәр хъәләсү уагай дзу-
ры, рацу мәнә дән, зәгъгә. Уалынмә Гәбусгә Газакмә күү
'рхәстәгдәр ис, уәд Газакк фәндагәй иуварс ацыди әмәй
әрбадти. Гәбусгә Газаччы комкоммә күү әрхәццә, уәд әм
Газакк дзуры, йә ныхасыхъәд аивгәй: «Әрхәццә дә, әз
дәумә рагәй әнхъәлмә күү кәсын?»

— Хуыщауы тыххәй, кәдәм рафардәг дә, Газакк?

— Чи дын у Газакк, — дзуры Газакк! — Әз хәйрәг дән!

— О, схәйрәг мын ис Газакк!?

— Кәм дә, уый наэ зоныс? Хәныггомы дә! Хәныггомы
хәйрәджытә та рагәй дәр әмбисондән бazzадысты комы
мидәг. Әз дәу рагәй күү агурын, мәнә ма кәс, мә хид мә
дзаумәттәй әddәмә күүд рахъардта, уымә, — Газакк күү
раңаңыди, уәд Богъяты әрхы суадоны йә хуылызд къухтәй
йә дзаумәттә суымәл кодта әмәй Гәбусгәйи къүх йә дзаум-
әттүүл әрсәрфта, әмәй уәд Гәбусгә фәкуыддәр и, ай әңгәй
дәр хәйрәг у, зәгъгә. Газакк дзуры Гәбусгәмә:

— Әз дын күүд зәгъюн, афтә күнәй кәнай, уәд дә хъуыд-
даг хорз наэ уыдзәни. Гъеныр араст у мә разәй.

Иу чысыл фәндагыл ауадысты, стәй, къултырдәм цы къах-
вәндаг җәуы, уырдәм ын амоны, ууылты ацу, зәгъгә. Гәбусгә
дәр арасти. Иу цасдәр та күү ауадысты, уәд стыр фәндагмә
әрхызытысты. Афтәмәй күү къултыл, күү фәндагыл Дәллаг-
хъәумә әрхәццә сты. Хъәуы кәрон Газакк хъуамә сәхимә
баздахтаид, фәлә Гәбусгә фәстәмә ракаст, әмәй Газакк йә
фәстә җәуы. Әмә та уәд йә зәрдә бинтондәр нырхәндәг. Иу
цасдәр ма бауди Газакк Гәбусгәйи фәстә, стәй әрләу-
уыди. Гәбусгә дәр та аивәй фәстәмә ракасти әмәй, Газакк
йә фәстә күнәуал зынди, уәд цыппәрвадыгәй сәхимә
лидзгә. Гәбусгә йә цырыхъытә дәр наэ раласта, йә дзаум-
әттә дәр, афтәмәй йә цыифәйдзаг дарәсү йә хуиссәни
ныбырыди.

Райсомәй бинонтә Гәбусгәйи әд чызи дзаумәттә хуисгә
куы федтой, уәд фыдгул бакәсәд уыцы хуиссәнтәм, уыцы

чъизи дарәсмә. Гәбусгәйы бафарстой, әд чъизи дзаумәттә ңәмән схуыссыдтә, зәгъгә. Әмә, дам, мә Газакк хәйрәджы хуызы ардәм әрбахәцәк кодта.

Газакмә кәйдәр арвыстой. Іәрбацыди сәм әмә, Гәбусгәйы уыңы хуызәнәй хуысгә күң федта, үәд худәгәй бакъәцәл. Бинонтә йыл сбустә кодтой: «Уый дәуән худәг у, фәлә ма уыңы хуыссәнтәм бакәс!»

Газаккимә мах хәрзыхәгтә уыдыштәм. Ног азы әхсәв дын нә мад сәттә кодта гогыз, арахъхь, бәгәны, чыритә, стәй цәхдҗынта. Скуывта әмә нә әрбадын кодта. Хъуамә, дам, нә Ног аз дзаг фынджы уәлхъус бадгәйә әрбайяфа. Хәрәм, нуазәм, уалынмә нын чидәр нә дуар әрбахоста. Мә хистәр әфсымәр әм хъәрәй адзырдта: «Чидәриидәр дә — Ног азы хорзәх дә үәд! Мидәмә!» Фәлә мидәмә цәүәг нәй. Ног та әрбахоста. Ме 'фсымәр дәр та йәм ахъәр кодта, мидәмә, зәгъгә. Нәй та мидәмә цәүәг. Үәд мын ме 'фсымәр афтә зәгъы, акәс, дам, ма чи у.

Акастән, әмә тыргыы иу әнахуыр ләг уәлгоммә хуыссы. Йә дыууә уәхсчы рәбынәй рүхс кәлы, йә гуыбынәй рүхс кәлы, йә дыууә уәрагәй рүхс кәлы, йә дзаумәтты мидәгәй — мынәгтомай рүхс. Йә сәрыл хъуынджын худ, йә цәсгомыл сау цармәй цәсгом, йә уәлә быйзгыуыр дзаумәттә, йә къәхтыл әрчытә. Йә дзаумәтты мидәгәй дзыппы даргә фанартә бакодта, әмә уырдыгәй мәнг рүхс кодтой. Уал фанары аргә та кәм скодта?!

Мә хотәй дәр иу мә фәдил рауди әмә йә күң федта, үәд дзы фәтарсти әмә фәстәмә балыгъд. Үәд бинонтә иууылдәр базмәлыдысты, чи у, цы у, зәгъгә. Дуарәй йәм кәрәдзий сәрты кастысты.

Ме 'фсымәр тыргымә рахызти әмә загъта, ай Газакк йеддәмә начи у, зәгъгә. Газакк дәр йә худын нал баурәдта, ныппыррыкк ласта әмә сыйстади — йә хид йә къәхты бынәй акалди.

Газакк иу суткә кусгә кодта, дыууә суткәйы та хәдзары уыди. Йә фыдымад хорз зәронд ус, райсомәй-иу күң сыйстадис, йәхи-иу күң цәхсадта, үәд ын-иу Газакк бахәрын кодта, чысыл дәр ын-иу адардта, әмә та-иу мәгүүр ус фәстәмә афынәй. Күң та-иу райхъал, үәд та ын-иу Газакк афтә: «Цас хуыссыс, цас, сыйст әмә исты бахәр».

Афтә-иу ын Газакк бон изәрмә йәхи фондз хатты цыдәр

цәхсын кодта әмә-иу ын бахәрын кодта... Стәй Газакк астәүк-
каг Азимә афтыд әмә уым цәргәйә бazzад.

МӘЕГҮҮР ЛӘДЖЫ УС ӘМӘ САУДЖЫН

Иу мәгүүр ләджы рәсугъд усмә сауджыны җәсты фиутә тадысты. Ус-иу донмә цыдаид, куыроймә цыдаид — сауджын дуармә бады. Ус йә размә әрхәецә, зәгъгә, уәд та-иу сауджын афтә: «Ми-гъи-гъи». Алы хатт алы хатт усән йә бөн куынәуал уыди уыңы ми-гъи-гъийә, уәд йә ләгән рахъаст кодта.

Уәд ләг усән афтә:

— Ацы хатт ма дын куы зәгъя ми-гъи-гъи, уәд-иу ын ды дәр зәгъ ми-гъи-гъи.

Мәнә та ус донмә әрцәуы, сауджын дуармә бады. Ус йә размә куы әрхәецә, уәд та сауджын нымми-гъи-гъи кодта. Ус дәр ай бафәзмыдта.

Ус дон система, ссәуы, әмә сауджын йә размә әрләууыди әмә ыйн алы хорздзинәйтәй зәрдәтә әвәры: хойраджы дзәбәхәй, нозты дзәбәхәй, дзаумайы дзәбәхәй. Ус әнцад ләууы әмә йәм хъусы, ницы йәм дзуры. Сауджын йә хорздзинәйтә нымад куы фәцис, уәд ус ацыди, ахаста йә доны къәртатә. Сәхимә сауджыны ныхастә йә ләгән рафәзмыдта. Уәд ләг усән афтә, донмә та, дам, куы фәцәйцәуай, уәд-иу сауджынән зәгъ, райсом мә ләг балцы Җәуы әмә дә хъару әмә дәхәдәг, зәгъгә.

Ләг йәхәдәг кәмдәр бамбәхсти әмә сауджыны хъахъәнүү. Уалынмә мәнә сауджын әрбацәуы. Цы фәразы, уйй әрбахәссы хәрдәй, нозтәй. Гъя ныр дзаджджын фынг әрәвәрой, зәгъгә, афтә ләг йәхи әдде загъдәнәг скодта, мә балц нә фәрәстмә, мә бөн дәр, дам, ма фесәфти. Уәд ус уыңы тарст хъәләсәй ныхъхъәр кодта:

— Элләх, мә ләг әрбацәуы, марадз искуы амбәхс!

— Әмә кәм амбәхсон?

— Уәртә голджыты фәстә амбәхс!..

Уәд ләг йә усмә дзуры:

— Марадз хәрәдҗы әрбакән, мә бөн бынтон дзәгъәлы ма фесәфа, куыроймә уәддәр ацәуон, — йәхәдәг, голджытә

кәм уыдысты, уырдәм бацыди әмә, сауджыны уым күү федта, уәд йә усмә хәэр кәнү:

— Mayal аңу, хәрәгтә мәнә ам ис!..

Мәгуыр ләг сауджыны әккөй бур голлаг сәвәрдта әмәйин ай күүроймә ныххәссын кодта.

Иу ىалдаң боны фәстәе мәгуыр ләдҗы ус донмә фәңәуы, сауджын дуармә бады. Ус йә размә күү ныххәццә, уәд әм бами-гъи-гъи кодта.

Уәд ын сауджын афтә:

— Ныр та уе ссад күүройә хәдзармә хәссинаг у?

МӘГҮҮР ЛӘГ ӘМӘ ХӘЙРӘГ

Иу мәгуыр ләг хъәды нартхор ныссагъта. Рувынмә йәм әрәгмә бацыди әмә нартхор кәрдәдҗы бын фәци, схәмпәл и. Иу чысыл дзы арывта, йә рувән аппәрста әмә загъта: «Гъя, хәйрәг дә бахәрәд!» — йәхәдәгәт сәхимә аңыд. Хәйрәг әрбацыди, нартхор барывта күүд әмбәлди афтә, базылди цәхәрадонмә. Уалынмә фәззәг әрцыди әмә ләг загъта, цон мә нартхор бабәрәг кәнөн. Бацыди әмә хәйрәг нартхор тоны.

— Цы кусыс!

— Мәнә нартхор тонын.

— Әмә йә әз күү ныссагътон.

— Әмә йә рувгә та әз бакодтон, — әмә кәрәдзийи ратон-батон кәнүнц. Сә иу дәр зәгъы мән у, иннә дәр. Уәд хәйрәг загъта:

— Уәдә әз цәуын әмә цәуыл бадгә әрбацәйцәуон, уй кәд базонай, уәд нартхор дәу фәүәд. — Хәйрәг аңыд әмә иу хъуынджынсәр цәукъайыл бадгә 'рбацәуы, әмә ләгмә дзуры — цәуыл бадын?

— Дә разы цәукъайыл бадыс.

— Базыдтай йә!

Мәгуыр ләг дәр аңыди әмә йә усән йә дзыккутә размә раппарын кодта, йә усән та ахәм даргъ дзыккутә уыдис, әмә сә размә күү раппәрста, уәд йә къәхты уәлфәйтәм хәеццә кодтой әмә афтәмәй йә усы әккөйи сбадти әмә хәйрәдҗы рәзсты фәңәуы.

— Цәуыл бадын? — фәрсү мәгуыр ләг хәйрәдҗы.

Хәйрәг цыппар ҇аестәй кәсү. Мәгуыр ләг әртә зылды әркодта хәйрәджы алыварс әмәй йә нә базыдта, ләг ҇ауыл бады, уый. Әмә афтә нартхор мәгуыр ләдҗы бацис.

КЪОДАХ

Цавәрдәр къодах ләппуләг заманхъуйлаг абадгә чызджы ракуырдта. Уәд иу райсом йә къухылхәңгәр бәхуәрдонәй сә уынджы ссауы, чындз дуәрттә мәрзы. Къухылхәңгәр йә хойыл цинтә кәнны, фәрсү йә, куыд у йә цард, уымәй.

Уәд ын чындз афтә:

— Хъус-ма, ме 'фсымәр, кәңгәй мә әрбаластай, раст мә уырдәм фәстәмә алас! Ахәм къодәхтә Заманхъулы хъәды дәр бирә!

ОРКЕСТР

Дыууынәм азты фәскомцәдисонтае адәмы тынг разәнгард кодтой ног цардмә.

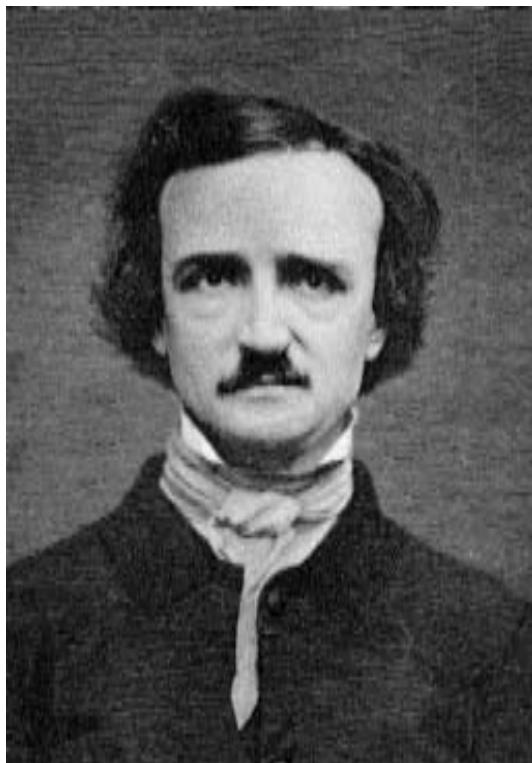
Уәд иуахәмә сә иу әмбал — майраемыхъәуккаг, бинонты хъуыдаг бакодта. Горәтәй йемә耶 'мбәлтты әрхуыдта. Сә хиңау сын семә оркестр дәр арвыста, ҇аемәй адәмы ног цардмә хуыздәр разәнгард кәной.

Райсомәй хъәуы ҇аердҗытә сә фос куы скъәрдтой, афтә фәскомцәдисонтае стыр фәндагәй хъәуырдәм әрбазылдысты әмә оркестрәй әрцагътой. Фос уыңы хъәрәй фәтарстысты әмә дзы чи фәстәмә хәдзармә алыгъди, чи — хъәдмә, чи та дзы быдырты ныдздағъәлтә...

Иу хәдзармә та ахәм хъәхъяг куыдз уыдис, әмә сә дуәртты аңауын ничи уәндыди. Оркестр сә рәэты ҇аңгъдә куы сивгүүдта, уәд куыдз фәтарсти әмә йә хуынчы бабырыди, әмә уәдәй фәстәмә уырдыгәй әддәмә нал цыди. Хәринаң ын бахәсс, йә рәхысәй йә ралас әмә йыл хәң, цалынмае хәра, уәдмә. Куыддәр-иу феуәгъд, афтә та-иу йә бынаты смидәг.

ЭДГАР ПО: 200 АЗЫ

Edgar A Poe

Америкаг поэтты номдзыддәр Эдгар Аллан По райгүйрди 1809 азы Бостоны сахары. Хәрз сабийә баззади сидзәрәй. Схъомыл ай кодта бонджын къупең Джон Аллан. Эдгар ахуыр кодта Лондоны, стәй та Виргинийи университеты (АИШ). Йә царды уәззау уавәртә, низтә әмә 1849 азы дыууссәздзыддәй амарди Балтиморы сахары.

Эдгар По канд поэтикон уацмыстә нә фыста. Уыди разагъды новеллист дәр. Йә радзырдты хуыздәртә ләууынц дунеон классикәйи ахъаззагдәр уацмысты жәмрәнхъ. Йә поэзийи тыххәй йын Валери Брюсов афтәз загъта: «Эдгар Пойы лирикә у дунейы поэзийи диссагдәртәй иу. Уый у, әмбал кәмән нәй, ахәм хәдхуыз, ис дзы, дунеон дзырдаивады әппәтты тых-джендәртыл башымаинаг чи у, ахәм уацмыстә. Уыциу рәстәг уый сси фәстәдәры литератураһы бирә скъолаты гуырән. Йә поэмәты цы идеяжетә ис, уыдон стәй йә бирә поэтикон фәрәзтә парахаттәй иртасын райдыдтой әмә сә спайда кодтой XIX әнусы поэттә — англ исәгтә, францәгтә, немыщәгтә, уырыссәгтә әмә әндәртә. Уыдоны уацмыстән раст аргынанән нәй, сә сәйрагдәр гуырән сын дзәбәх күү нә зонай, уәд» (Эдгар Аллан По. Собрание сочинений в четырех томах. Т. I. М. «Пресса», 1993, 121 ф.).

Эдгар ПО

К * * *

Дә бахудт, де сныхас мә удән —
Цъаҳ уалдзәг, урс дыргъдон, дзәнәт.
Бәллын: дә конд әмә дә уындән
Куыннае уа мин азы мәләт.

Мә уды сау арвәй цырәгътау
Кәсынц дә цәстытә әңцад.
Дә рухс цы фәрныг у, цы рәдау,
Дә рухсәй сфиыйда мә цард!

О, цард әмбойны фестад аргъау.
 Аэз — маргъ, уәлдунеты тәхын.
 Кәнин ләгъстә. «Мә амонд, ма ’рхай», —
 Фыртәссәй хинымәр зәгъын.

КАТАЙЫ ДАЕЛВАЗ

Сабыр уыд а бәсты, әңпәд,
 Ағуышпәг, адәм дзы нә цард, —
 Кәддәр сә бабын кодта хәст.
 Аңусы ивта-иу әнус.
 Амә ма стъалытә әрмәст
 Аұрыстой а фәэмә сә рухс.
 Ашпәрста хурзәрин йә тын,
 Уый кости дидинджытәм фын.
 Аерцид ныр уыдәттән кәрон —
 Куы ’рбафты а бәстәм бәлпцион,
 Уәд фены: нал дзы и дәенәт —
 Аәрмәст ма катай әмә мәт.
 Рәудымгә не ’рвиты салам
 Рәвдаугә тулдз бәләстән — ам
 Уәйгуытау чи ләууы әңпәд.
 Нә суры тар әврәгъты уад.
 Уәддәр әнәрынцой у рындз —
 Кәдәмдәр знәт мигътә бырынц.
 Уәддәр нәры, ызмәлү къох,
 Ашпары дур-фәзгъәртә хох.
 Дзыгъуыртә, хъуләттә у фәз,
 Кәнни фиалкәтәй бәз-бәз...
 Къайтә, зәронд ингәнтә — рох,
 Кәддәры сау бонтә, фыдох.
 Ам калы иу хъошпәг цәссыг,
 Аәмә цәшпүзыртәй йә хъыг
 Ыссудзы наууыл, цыма зынг.
 Ам фестынц маст әмә фыдәх
 Аңусон сау цәссыг — артәх.

ФРЕНСИС ОСКУДМÆ

Фæнды дæ, уарзой дæ æцæг? —
 Цы уыдтæ, ахæмæй-иу цæр,
 Кæнгæ ми аппар, ма у мæнг,
 Дæ ныв дын афтæ скарста æрдз.

Зæдау дæ фидыщтæ — æрвон.
 Мæн дæр дæ бæрzonд арфмæ сис.
 Дæуæй æнæппæлгæ куыд уон,
 Дæуæн æнауаrзgæ куыд ис!

ГИМН

Ахсæв уа, бон уа — фехъус мын мæ дзырд,
 О Мадымайрæм, арфæ дын, табу дын.
 Мæ цины сахат, йе куы 'рæяуа фыд, —
 О, курын дæ, ныфсæнцой у мæ удæн.
 Мæ арв куы нæ уыд асæстæй æхгæд,
 Нæ дуне хур куы рæвдыдта йæ тынтæй,
 Дæ дзæбæхтæй-иу хайджын уыдтæн уæд —
 Хызтай-иу мæ фыдбылызæй, рæдыдæй.
 Ныр та — фыдбон, йæ додойтæ, йæ сар
 Мæ амондмæ. Нæ, нал быхсын йæ митæн.
 О, саккаг мын кæ тых æмæ æхсар,
 Йæ сау азарæй бахизон мæ фидæн.

ЕЛЕНÆМÆ

(Еленæ Уитменmæ)

Дæу федтон иу хатт, иунæг хатт æрмæст.
 Уæдæй нырмæ цæйбæрц рацыдис азтæ —
 Хуыцау йæ зхонæг. Афтæ бирæ не сты.
 Уыд сусæны мæй, ирд æхсæв, æнафон.
 Аэрвон тыгъды цæлхыдзаг мæй тылди
 Дæ зæрдæйау дзæгъæлтæгæнгæ падæг.
 Уыд афтæ райдзаст, афтæ сабыр æрдз, —
 Цыд уддзæф дæр йæ къахы æлгътыл хъавгæ.

Үәләемә систой дидинджытә буңай
 Сә сатәг былтә — уромын сә уарзт
 Нә фәрәэстәй, кәләнгөндәу дә уындај
 Ерратә кодтой, мардысты фырмонцәй.
 Ерхәндәгдзастәй, аргъаутты ахсинәг,
 Фиалкәты 'хсән урс фәлысты бадтә.
 Йә тынта зәрста буңзәрдәйә мәй
 Дә цәсгом аәмә дидинджыты хаутыл.
 Хъысмәты къах (әндәр номәй та — Хъыг)
 Мән уыңы 'хсәв дә дыргъдонмә аерхаста,
 Ерурәдта мә дидинджыты карз тәф,
 Дзыхъләуд фәкодтон, сагъдауәй ләууытән.
 Нә мәңг дуне арбадәлдзәх аәваст,
 Енаенхъәләджы фегуышпәг и, федзәм.
 Дыууә уды ма бazzадис армәст:
 «Ез аәмә ды. Цы диссаджы мыртә сты
 «Ез аәмә ды! Дыууә цырен цырагъы!
 О Стыр Хуыңау! Мә зәрдә сәрра риуы,
 Еддәмә тоны, й' ахстанәй ләбуры.
 Ысчынди хинтә дыргъдонән — ныхъхъус,
 Ердз агоби, сырхмәтәгджын дзәнәт дәр
 Аәд хәрзәдәф атад, дзаг мәйы дзындзәрттывд
 Ербатары, къәдз-мәдзы фәндаг айсәфт,
 Уәйыг бәләстәй нал хъуысти сым дәр.
 Ердуз уа, къутаэр — уddзәфы хъәбысы
 Цәстныкъуылдмә арбаисты дзыхъмард.
 О, иу исдугмә не стыр дуне сафтид,
 Евиппайды мын байдзаг и дәуај,
 Дә уд аәмә дә цәстты тәмәнәй,
 Уыдтон ма уыдон, уыдон ма уыдтон,
 Дыууә цәсты — мә арв аәмә мә дуне.
 Сә цырен рухсма кастән аәмә кастән.
 Уәдмә архуыссыд мәйдзырагъ сындағгай.

Дә цәсттытә... Цы фыст уыди сә арфы,
 Цы 'мбисәндтә, нәртон диссағтә, катай,
 Ервон агууәнк, уәздан тынта, бәллиц!
 Цы сау архәндәг, уаз фынта, зәрин рухс,
 Ерра уарзты сәрыстыр ныфс, әхсар!

Уәдмә уәздан, зәлдагдзыкку Дианә
 Йәхі әруагъта сау мигъыл, әрныгъуылд.
 Амә ды дәр фынәй бәләстү 'хәнты
 Аңдәргау хъавгә ацыдтә. Аәрмәст
 Аәрвон Җәестытә бazzадысты, кодтой
 Мә фәндаг рухс әмбисәхсәв. Ныр дәр
 Мә сәрмә судзынц иудадзыг. Аәнусмә
 Уыдзәенис афтә. Дардзысты цыраегътә
 Мә хәтәнтәм. Куы мә бырса хәрам —
 Мә тыхыл тых әфтаудысты, сә тавсәй
 Аәз ирвәздзынән — ницы у сәе бон
 Фыд тымыгътән. Дыууә Җәестән сәе фидыц
 Мә монц, мә сәнттә базырджын кәндзәни.
 У фидыц Ныфс, әмдзәхгәр тигътылрындзмә
 Мән хондзәни, нә мә уадзәзән кәлын.
 Дыууә Җәестән әнәхүиссәг әхсәвты
 Фәкувын аәз, фәкәнин сын табу.
 Дыууә Җәесты — дыууә Боброны — судзынц,
 Амә сә рухсән ницыхътом у хур дәр!

Ирон әвзагмә Инәрыхъойы тәлмацтә.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

Ацәмәзы фәдон. Скульптор Гадаты Лазәр.

*Нә равдысты —
ирон музыкалон күлтурәимә баст әрмәг.*

Зәйләстүты агургайэ. Фрагмент.
Ныргенәг Түгъанты М.

Кадәггәнәг
Сланты Гәхә.

Кадæггæнæг Цопанаты Арсæмæг.

Кадæггæнæг Дзусаты Рæмон.

Ерыс-кафт. Ныргәнәг Тугъанты М.

Хъазты тәмәны. Ныргәнәг Тугъанты М.

Фәндүр куыд фәзынди. Нывгәнәг Тугъанты М.

Сырдон Ныхасы. Нывгәнәг Тугъанты М.

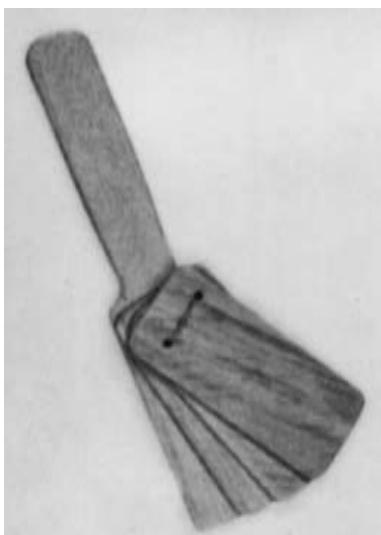
Фәндүртәаразәг Магкоты Афанас.

Магкоты Афанасы аржэт хырынәг-фәндүр әмәж дала-фәндүр.

Ирон адәмон уадынгәрзтә
(Галаты Барисы коллекцийә).

Къәрігәнәнтә.

Абайты Т. далаимә.

Хыбылты Е. далаимә.

Ирон уадынгәртә. 1,2 — къәрцгәнәнтә; 3 — барабан,
4 — хъандзал-фәндыр; 5 —далафәндыр; 6 — уадынз; 7 — хъисфәндыр.

УИДІЕГТІЕ

ҰЫРНӘНТӘЕ АӘМӘЕ МӘЕНГҮҰРНӘНТӘЕ

* * *

Чындызы қауағет чызг иу уавәрәй иннәмә хизы, аәмә йәм фыдғанджытә уәлдай гәппәввонг сты. Уымә гәсгә сә чында-хәсджытә тәрсын кәнынц топпы гәрәхтәй.

* * *

Чындызы цард қәмәй хуыздәр аңауа, уый тыххәй ног хәдзармә куы фәңғауы, уәд хъуамә дуары тарвазыл ма бандзәва.

* * *

Чындызы куы бакәнүнц йә уатмә, уәд баңархайын хъәуы, қәмәй кәм ләудзән, уым мачи сләууа чындаій раздәр.

* * *

Чынды ног хәдзары къәсәрыл куы бахизы, уәд бинонтай исчи аивәй гом гуыдыр сәхгәны аәмә йын йә дәгъәл дард фехсы. Адәм куы ахәлиу вәййынц, уәд та ахәссы гуыдыр аәмә йә доны баппараты.

* * *

Чындахсәвү гыцыл сывәлләттә цас фылдәр вәййы, уыйбәрц хуыздәрыл нымад вәййы хъуыддаг. Уыдан әнәтәригъәд сты, фарнхәссәг.

* * *

Чындызы йә ног хәдзармә куы әрбаҳоной, уәд ын хъахъхъенүн хъәуы йә ләууән бынат, қәмәй йын дзы, йә ләгәй хицән чи у, ахәм кәнәе идәдз сыйгоймаг ма аләууа, кәннод уыдоны хал ахәрдзән.

* * *

Цәмәй ног чындзән ләппу райгуырдаид, уый тыххәй йә хъуыд, цы мыггагмә әрцид, уыдонәй иу ләппуйән сәрәй әркувын.

* * *

Цәмәй ног чындз әмәй йә ләг кәрәдзимә әмуд ма 'рцә-уой, уый тыххәй сын фыд адәм, хәләггәнджытә фыщаг әхсәв сә хуыссәны бакәнынц гәды әмәй күйдзы хъуынтае әмхәңцәйә.

* * *

Цәмәй ног чындз әмәй йә ләг уарzon цард ма кәной, фәлә хылтә, чи зоны әмәй хицән дәр руой, уый тыххәй сыл хәрам адәм бакалынц дон. Уышы доны раздәр ныннайынц күйдзы әмәй гәды.

* * *

Чызджы йәриу күй фәхәры, уәд, дам, ай йә уарzon мысы.

* * *

Ногбоны арты сәрты хәтаг чызгән гәлл кәнини бар нае уыд, уый хәдзарән әвзәрырдәм зылд.

* * *

Чындзән йә ног хәдзармә хизгәйә хъуамә йә къах ма андзәва къәсәрыл — хиза йә сәрты рахиз къахәй.

* * *

Кәнгә мад хъуамә уа йә ләгимә хорз чи цәры, цот кәмән ис, ахәм сылгоймаг.

* * *

Чызг чындзы күй ацәуы, уәд ай йә цәгаты Бынатыхицау раздәрау нал фәхъахъхъәни, уымән әмәй йыл ныр әндәр Бынатыхицау фәауды.

* * *

Дыккаг хатт чи мой кәны, уымән нае кәнинц чындзы гуыл.

* * *

Чындызәхсәвы гуыл нысан кәның цардәфсис, бәркаджын, фәрнәджын цард.

* * *

Цыдәриддәр конд ңауа чындыхасты хъуыдаджы, уыдон хъуамә кәной, царды аххәстәр әмәе әнтыстджындәр чи уыд, хорз бинонтә кәмән ис, уыдон. Алчи дәр архайы әнәбинонтә, идәдз,рынчын, фыдбылызхәссәг адәймаг (түгхәстәг куы уа, уәддәр) йәх хъуыддагмә нә бауадзыныл. Ома, йәх царды ахс-джааг хъуыддагмә цы әрыгон ңауы, уый дәр уыцы әвзәрдинәдтәй куыд нае фәхайджын уа.

* * *

«Дудутә мидәмә, гыххатә әддәмә», — афтә дзурынц, чындызәхсәвы фәдил арынджы уәлхъус цы әфсина тә баләу-уынц, уыдон.

* * *

Кәд, чындызәхсәвән цы къәбәр кәной, уыдон рәсугъд уа-йой, уәд әрыгәтты цард рәсугъд уыдзән.

* * *

Цәмәй чызг ләппуыы йәхиуыл бабәтта, уый тыххәй-иу аивәй ләппуыы фәхъәстә кодта йәх чызи бонты түгәй.

* * *

Чындыциңәуәг чызг йәх сәр куы нылләгъз кәны, уәд хъуа-мә йәх дзыккутә ма акала — исчи йын сыл хинтә скәндзән.

* * *

Чындызы йә цәгатәй куы ракәнынц, уәд ын аивәй йәх фәстә сыгъдәг доны къус ракалынц.

* * *

Чындызыл йә разгәмтә куы скәнынц әмәе йын ңауыны бар куы раттынц, уәд йәх разәй рааст вәййы, амондджын къах кәмән ис, ахәм, әмәе цалынмә йәх цәгатәй нае рахицән уа, уәдмә уый ңауы йәх разәй.

* * *

Чындыз йæ бынаты куы слæууы, уæд, йемæ аивæй цы сækæры тæпп райсы, уый ærкалы æмæ фæзæгъы: «Ацы сækæр адæмæн куыд адджын у, æз дæр ацы бынаты, хæдзары, сыхы адæмæн афтæ адджын куыд уон!»!

* * *

Сæ цард чи байу кодта, уыдон-иу хибар агъуистмæ куы ба-цыдысты, уæд сын сæ хуыссæны раз æвæрдтой æхсаргард кæнæ топп, цæмæй сын фыдгæнæг тыхтæ мацы фыдбылыз саразой, уый тыххæй.

* * *

Чындызы-иу хæдзармæ куы баҳуыдтой, уæд æй хъуамæ къо-найы алфамбылай æртæ зылды ærкæнин кодтаиккой, къухæй Сафайы рæхысыл бамбæлдаид, къухылхæцæг та æхсаргардæй рæхыс ныццавтаид. Уыйадыл чындыз фæдзæхст цыд Бынатыхи-цау æмæ уæларв Сафайыл.

* * *

Цалдæр хатты мойгонд чи уыд, ахæм чындызы хъуыддæгтæм гæнæн-амалæй нæ уадзынц — цæмæй, кæмæн архайа, уый йæ хал ма ахæра.

* * *

Чындызы хæдзармæ кæнæн бон хыссæйæ фыхтой хæдзарон фосы сурæттæ, сылгоймаджы сурæт саби йæ хъæбæсы, афтæмæй. Уыцы басылтæ ахъаз уыдисты, цæмæй чындызæн тагъддæр цот рацæуа.

* * *

Раджы заманы чындызæн кодтой тырыса йæ цæгаты. Уый хъуамæ сæмбæлдаид йæ ног хæдзарыл. Уым чындызыл уыд аудæг, ома дзы уыд магион тых æмæ-иу ыл йæ байсыныл дæр тох цыд. Тырыса хъуамæ искæй цæстытæй уыдаид фæсвæд ран æфснайд. Цасдæр рæстæджы фæстæ-иу чындыз цæмæй æнцондæрæй артайд, ноггуырд та уыдаид æнæниздæр, уый тыххæй-иу æй уыцы тырысайæ бамбæрзтой. Йæ уæларвон тых сын уыд ахъаз.

* * *

Сәрзыңды тырыса вәййы урс хъуымаңаң, йәе кәрәтты йын аласынц сирх кәнәе сирхмәтәгхүз цыллаң уаццағ, стәмдәр хатт әрвхуыз уаццағ — чызг сыйғадәгдәсгом кәй у, уымән әвдисән.

* * *

Чындызы хыз къухәй сисын нае фәетчы: хъуамә йәе сисой цыргъаг (хъама, қәвәг) кәнәе Сәрзыңды тырысайы хъәдәй.

* * *

Фыссән әхсәв чызг йәе фыны йәе уарзоны куы фена әмә куы систа, уәд хъуамә әнәдзургәйә исты мигәнән дәлгоммә фәкәна.

* * *

Чызг йәе къухмәрзәныл куы ныттутә кәна әмә исқәцы ләппу уыңы къухмәрзәнмә куы бавнала, уәд, дам, уыңы ләппу чызджы бауарздзән.

* * *

Йәе усы цы ләг нал уарзы, ахәмән йәе хәдоны аивәй хуыдтой, мәрд кәуыл хәңцид, ахәм сойын цырагъы мур, әмә-иу уәд йәе бинойнагыл ногәй әрәнүүвид.

* * *

Цәмәй уарзәттә бапиу уой, уый тыххәй куывтой Ныхыдзуарән, әмә син иумәйаг царды уый хорз амонд ләвәрдта.

* * *

Мойгәнәг чызг искуыңаң хъуамә афтид мигәнән ма хәсса, фәләе йәе мидәг исты уа.

* * *

Әнә мойә чи баззад кәнәе әнәе усәй, уыдан мәрдтү бәстү иннәе мәрдтимә нае вәййынц, фәләе хицәнәй әмә иудадзыг сыйнад әмә пысыраты быдыртә къухәй тонынц.

* * *

Йæ зæнæджы уд барвæндонæй цы мад аскъуыны, уый мæрдты бæсты цæуы, йæ къæхтыл хъадамантæ, афтæмæй, æмæ йын хæйрæг йæ рагъ рæхысæй хойы.

* * *

Сылгоймаг хъуамæй йæ чъизийы бонты уæлмæрдмæ ма цæуа.

* * *

Сылгоймаг хъуамæй йæ чъизийы бонты арынгмæ ма 'внала — тæригъæд у.

* * *

Сылгоймаг хъуамæй йæ чъизийы бонты кувинæгтæ ма кæна, кæннод йæ сывæллоны буар уыдырныйæ фехæлдзæн.

* * *

Сылгоймагæн йæ чъизийы бонты нæй хуымтæ кæнæн.

* * *

Сылгоймагæн йæ чъизийы бонты не 'мбæлы хоры голджытыл бадын.

* * *

Сылгоймаг йæ чъизийы рæстæг хъуамæ ма кæна цæхджынтæ.

* * *

Йæ лæг кæмæн амард, уый дыккаг хатт куы мой кæна, уæд хъуамæй йæ чындзæхсæвы ма уой (æнæмойгонд) чындзæзон чызджытæ.

* * *

Чызг кæркдоны дуар куы бакæна æмæ дзы уасæг куы рацæуа, уæд кæны мой лæппумæ уыцы аз, кæд карк рацæуа, уæд ус кæмæн уыд, ахæммæ, æцæг тагъд нæ.

* * *

Чызг дыууæ дзыккүйи куы сбийа, æмæ рахиз дзыкку ставддæр куы уа, уæд æй курдзæн лæппу, кæд галиу, уæд та цæудзæн дыккаг усмæ.

* * *

Мәрдты бәсты ләг аәмә ус, уәләуыл қуыд цардысты, афтә
цәрынц, дыккаг ус кәнә дыккаг ләг та хицәнәй, ома алчи
дәр йә фыңдаг амондимә вәййы, иннаә та, кәд ын ничи уыд,
уәд иунәгәй.

* * *

Мойғәнәг чызг марды нә найы, кәннод ын үт нал ра-
цәудзән.

* * *

Мой цы чызг не скәна, кәнә әнә усәй цы ләппу базәронд
уа, уыдон нә уадзынц бәрәгбоны хәлц кәннымә.

* * *

Әнәкъай хъуамә ма бада къәсәрыл, йә цәстом кәртмә,
афтәмәй.

* * *

Майрәмбоны не 'мбәлы әнәмойән къуымбили куыст кә-
нын, аәхсын, мәрзын, хуыйын, афтид мигәнән искуыцәй
хәссын.

Ныффыста сә ТМЕНАТЫ Дзерассә.

АХУЫРГЕНӘГӘН ӘХХУЫСӘН

МЗОКТЫ Асләнбег

ФАКУЛЬТАТИВОН АХУЫРТАË «НАРТЫ КАДДЖЫТАЙ»*

(Кадджытæ Сосланы тыххæй)

8 ахуырдзау

ДЖЫИККАЙТЫ Шамил

АЦЫРУХСЫ ХЪАРÆГ

Амард Сослан, әмә Нарты гæлхуыртæ
Бадынц сæ устыты фарсмæ әнцад.
Систы фæныкгуызтæ махæн нæ фырттæ,
Уйдонæй ферох и стær әмæ кад.

Амард Сослан, әмә фестæм дывыдон,
Хизынц нæ хүимты сæ хъомтæ агуыр,
Скодтой хынджылæгдон Зилахар уйдон,
Хъазынц уæлбæхæй нæ фæныкыл ныр.

Амард Сослан, әмә Нартæ сæ зондæй
Нал кæнынц саусæр уæйгуытæн дæр тых.
Фидæм нæ хæрæмтæ абор фыдбонтæй,
Уымæн у не знаг нæ разы къæйных.

Амард Сослан, фæлæ хаты мæ зæрдæ:
Хъазы мæ гыццыл тиу арвыл кæмдæр.
Ма йæ фæсайæнт сæ рæвдыдæй зæдтæ,
О Хуыцау, фехъуысæд уымæ нæ хъæр.

Амард Сослан, фæлæ сай арв ныннæры, —
Систа мæ куывдмæ йæ хотыхтæ Нарт.
Додой, фыдгултæ! — уый рацæуы стæры,
Калы цæхæртæ сырх зынгæй йæ кард.

(Мыхуыргонд цæуы журналæй: Max дуг, 1991, №10, 6 ф.)

* Дарддæр. Райдайæн «Мах дуджы» фароны 7-æм, 11-æм әмæ 12-æм номырты.

Дзырдуат әмдзәвгәмә:

Гәлхуыр — әвзәр, ницәйаг.

Стәр — хәстон балық къордәй.

Дывыдон фестын, уәвын — бәлләхы баҳауын.

Хотыхтә — хәңгәрзтә.

Фәенүкүзыз — иудадзыг хәдзары чи бады, адәмы хъәр чи не 'мбary, ахәм.

Агуыр — Нарты каджыты адәмыхатты ном; агуыры фос, агуыры әфсад.

Үәлбәхәй — бәхыл бадгәйә.

Фәрстытә әмә хәсләвәрдтә әмдзәвгәмә:

1. Чи уыд Ацырухс? Цәмән хъарәг кәны Нарты Сосланы амарды?

2. Кәңдәй әмә цы әрхәссын кодтой Сосланән авд уәйиджы ираеди иу хәсән?

3. Кәм фембәлд фыңцаг хатт Сослан Ацырухсыл — Хуры чызғы? Радзурут-ма, кадәджы ныхәстәй пайда кәңгәйә, куыд арцыд уыцы фембәлд?

4. Цавәр ираед әрдомдтой авд уәйиджы Ацырухсы тыххәй Нарты Сосланәй?

5. Кәй руаджы бағыста ираед Сослан авд уәйигән?

6. Уә зәрдәмә фәңцид Шамилы әмдзәвгә? Цәмәй? Цавәр хъуыдитә әмә әнкъарәнтә уәм равзәрын кодта?

7. Баңеттә кәнүт цыбыр радзырд ахәм темәйыл: «Мә хъуыдитә Джыккайты Шамилы әмдзәвгә «Ацырухсы хъарәг»-ы фәдил».

8. Цәуыл у йә хъарәг Ацырухсән?

9. Цәмән зәгъы Ацырухс Нарты фәдонтәй афтә:

«Систы фәенүкүзытә махән нағ фырттә,

Уыдонәй ферох и стәр әмә кад?

10. Шамил йә әмдзәвгәйи алы цыппаррәнхъон дәр байдайы ахәм ныхәстәй: «Амард Сослан...». Фыңцаг әртә цыппаррәнхъоны — афтә: «Амард Сослан, әмә...». Цыппәрәм әмә фәндәм цыппаррәнхъоны та афтә — «Амард Сослан, фәлә...». Куыд хуыйны ахәм поэтикон мадзал? Цәмән дзы пайда кәни Шамил? Цавәр мидис әмбәхст ис ацы дыууә ныхасы 'хсән — «әмә» әмә «фәлә»-йы? Ләмбынәг әркәсүт әмдзәвгәйи текстмә әмә бамбардзыстут ацы дзырдты мидис.

11. Афтид Сосланыл у Ацырухсы хъарәг? Цәмән «скодтой

агуыр хынджыләгдон Зилахар», Җәмән хъазынц уәлбәхәй Нарты фәеныхыл уыдан ныр?

12. Цы у хъарәг? Җәмән фәкәнынц хъарәг аңәргә әмә зәронд устытә? Җавәр бынат ахсы нырыккон ирон җарды хъарәг?

13. Зәгъут-ма, әмдзәвгәйи ныхастан пайда кәнгәйә, бынтондәр фесәфт Сосланы амардимә нәртон кад әмә әхсар? Әппиндәр нәй Ацырухс хъарәджы иунәг ныфсы ныхас дәр?

14. Кәй хоны Ацырухс «мә гыщыл тиу»? Цы куры Хуыца-үәй кәуәг, хъарәггәнәг ус? Кәимә бәтты Нарты ныфс поэт?

15. Куыд кәсгә сты Шамилы әмдзәвгәйи фыццаг әртә цыппаррәнхъоны әмә фәстаг дыууә цыппаррәнхъоны? Җавәр чемү?

16. Әмдзәвгәйи кәцы рәнхъытә фәңдишты дә зәрдәмә тынгәр?

9 ахуырдау. Реферат «Авд уәйиджы хъан».

Ацырухс — Хуры чызг. Авд уәйиджы хъан. Нәрәмөн Сосланы әртиккаг әмә фәстаг ус. Авд уәйиджы йын әрхәссын кодтой Мәрдты бәстәйи Дзәнәтү бәлас — Аза бәласы сыйфә ирәди иу хәсән. Кадәт «Сослан Мәрдты бәстү»-йыл фембәлү цуан кәнгәйә, Урызмәг ын саг кәм бацамыдта, уым. Саджы хуызы та бацыд Ацырухс, әмә Хур куыддаәр скаст, афтәйәм сарәзта йә тынта. Хуры тынта сагәй фәстәмә зәхтысты лыстәг хәрдгә 'ндахтәй әмә цәститә къахтой. Сослан, гъа, ныр әй фехсон, куыд загъта, афтә кәсы әмә йә фәттә фәптих сты — иу дәр дзы йә фатдоны нал аzzад. Саг йә бынатәй дәр нә фезмәльид. Цирхимәй йәм куы баләбурдта, уәд уыңы-иу гәпп фәласты әмә йә ных Cay хохмә сарәзта әмә иу ләгәтү фәмидәг. Сослан дәр — йә фәдыл. Әмә уыны авд әddатуәлә галуан. Ам Ацырухс авд уәйигмә цәрү хъанәй. Зондҗын у әмә зоны, йә мойаг Сослан кәй у, уый. Уәйигүйтә йын куы загътой, иу уазәг нәм әрбафтый әмә йәхи Нарты Сослан хоны, уәд сын афтә: «Сосланән йә дыууә уәны астәу ис әрдзәй рахәсгә сай стъәлф. Сбәгънәг әй кәнүт, әмә кәд ахәм стъәлф уа йә дыууә уәны астәу, уәд уый әңәгәй дәр мә мойаг Нарты Сослан у».

Уәйигүйтә Сосланәй Ацырухсән ираәд әрдомдтой: дәндҗызыбыл әфсәйнагәй сай галуан, йә цыппар фисыны Аза бәласы сыйфәтә сагъд куыд уа, афтәмәй, стәй әртәсәдә сырды —

уыдонәй иусәдә сагтә күйд уой, иусәдә дзәбидыртә, иусәдә та — алымыггаг әндәр сырдта.

Сослан ирәд бафыста Сатанайы, йә мард ус Бедухайы аәмә Әфсатийы уадынды руаджы. Авд уайыджы күй федтой сә ирәд, уәд радтой Ацырухсы Сосланән. Әрхаста Сослан Хуры чызг Ацырухсы йәхицән усән. Цәрыйнта, хәрыйнтарай дайдой, бонтә, азтә сыл ивгъуытой.

10 ахуырдзау

ХЪОДЗАТЫ Әхсар

АЛӘГАТЫ ТОТРАДЗЫ МӘЛӘТ

Дуар бакән, Аминон! Әрцыди мә рад:
дыңзыхур әрләеси цъәх цъитиы русыл,
мә хъарм туджы 'ртәхтә әрттивынц йә рухсыл.
Дә рахиз уәрагыл мын удәнцой ратт,
о мәрдты Барастыр.
Хәрамы дәр сраст кәныс, сраст кәныс расты.

Әз дзидзидай саби, әнахъом уыдтән.
Нә хәдзары чи уыд мә разәй нәлыстәг —
фәңцыди сыл сайдәй Сосланы әлгъыстаг;
йә күхәй фәңцысты авдәй мәрдтәм.

Мән авдәнмә басыгъта мады цәссиг,
мән авдәнәй раргъәвтой масти аәмә хъыг:
йә сау мыггаг сыскъуынон, загътон, мәнгардән.
Фәрчытәй фәйнәрдәм фәтахти мә авдән.

Әз тохмә фәраст дән әд фаттә, әд уарт.
Фыдгул мәм ләбуры. Әвзарәм әрцитәй.
Нә бәхтү хуыррыттәй, нә тохы къәрццыттәй
кәрәдзи фәстәты аәмбәхстысты Нарт.

Фыдгулы бәх бастад. Йә барәг әрхауд,
зәронд худы фаркау. Мә арцил әй систем.
Уәлбәхәй йә рахастон. Хъазын дзы систем.
Фәци уәд ләгъстәтәм, уәд баҳордта ард.
Фәхъязытән бирә фыдгулән йә удај,
ыстәй йә ныуугътон — къуырийы аәмгъуыдәй.

Кәм әвзарынц Нартә Хәрам әмә Раст,
үым райстаин хъуамә Сосланәй мә масть, —
әргом хәстәй азылд, йә ныфс әй нах хаста.
Мәнгардәй мыл рацыд, фәсте мә әрбахста...

Дуар бакән, Аминон! Әрцыди мә рад.
Мәңг дунемә рантыстән растәй цәрынмә, —
мә авдәнәй бахытән марды чырынмә.
Дә рахиз уәрагыл мын удәңцой ратт,
о мәрдты Барастыр.
Хәрамы дәр сраст кәныс, сраст кәныс расты.

(Мыхуыргонд Ҙәуы чиныгай: Хъодзаты Ә. Зынджы бардуаг. Дзәуджыхъәу, Ир, 2003, 182-185 фф.).

Дзырдуат әмдзәвгәмә:

Арц — рагон рәхойән хәцәнгарз.
Барастыр — ирон мифологийы — Мәрдты бәсты хицау.

Нәлыштәг — нәлгоймаг.

Фәрчытә — хәйттә, гәбәзтә.

Зәронд худы фаркау — зәронд худы хай.

Дыдзыхур — Мәрдты бәсты хур.

Ард хәрын — дзырд дәттын.

Фәрстытә әмә хәсләвәртә әмдзәвгәмә:

1. Цавәр наerton кадәгмә гәсгә ныффииста йә әмдзәвгә Хъодзаты Әхсар? (Кадәг «Тотрадз әмә Сослан»).

2. Бакәсүт кадәг «Әлбегаты чысыл Тотрадз» (кәс: чиниг «Ирон адәмон сഫәлдыстад. Сарәзта йә Саләгаты Зойә. Дзәуджыхъәу, 1961. 285—299 фф.) Дзуапп радтут фәрстытән:

а) Цәмәен ацыдысты Нарт Әмхицхәрән бәрәг обаумә?

ә) Чи ацыд Нартимә уырдәм Әлбегаты хәдзарәй? Ҙәуылнә стад обауы фарсәй Сырдон, цы загъта уый Нартән?

б) Цәмәен хъарәг кодта Әлбегаты саударәг чынды? Цәуыл уыд йә хъарәг? Цәмәен хоны уый йә ноггуырд ләппуйы «фыдмыггаджы гуырд»?

в) Цы бацагуырдта ләппу йә мадәй, цәмәй ацәуа Нартмә Әмхицхәрән бәрәг обаумә?

г) Кәмәй базыдтой Нарт Әлбегаты ләппуйы ном?

гъ) Цы загъта Сослан Тотрадзән? Цы рауад Сослан әмә Аләгаты Тотрадзы 'хсән?

д) Куыд рацыд хинәй Сослан Тотрадзыл? Куыд ай амардта?

3. Бацәттә кәнүт радзырд ахәм темәйыл: «Аләгаты Тотрадзы мәләт». Пайда кәнүт кадәджы ныхәстәй әмә Әхсары әмдзәвгәйә.

4. Әмдзәвгәйы Тотрадз ныхас кәны Мәрдты дуаргәс Аминонимә, дзуры йын йә царды әмә мәләтты хабәрттә. Мах, кәсдҗытә, хъусәм Тотрадзы монологмә. Цы у монолог? Цәмән равзәрста йә әмдзәвгәйән Әхсар ахәм поэтикон мадзал?

5. Әмдзәвгәйы фыщаг әмә фәстаг строфатә сты әемхуызон. Цәмән? Цавәр аивадон мадзәлттәй спайда кодта поэт ацы строфаты?

6. Куыд әвдисы поэт Тотрадзы әмә Нарты Сосланы фәлгонңтә? Ацы геройтәй кәңзылы фәлгонңәй зәгъән ис әвәрпәцәг кәнә та әппәрпәцәг?

7. Куыд әмбарут әмдзәвгәйы ацы рәнхъытә:

«Дә рахиз уәрагыл мын удәнцой ратт,
О мәрдты Барастыр.

Хәрамы дәр сраст кәныс, сраст кәныс расты»?

8. Сбәрәг кәнүт әмдзәвгәйы сәйраг хъуыды.

9. Уә зәрдәмә фәцыди әмдзәвгә? Цәмәй? Цы зонд дзы райстат уәхицән?

10. Раргом кәнүт дзырдтә «Хәрам» әмә «Раст»-ы символон, философон мидис.

11 ахуырдзау

ТОКАТЫ Алихан

ЦЫКУРАЙЫ ФӘРДЫГ

Сонет

Мәнмә цыкурайы фәрдыг ныр ис,
Әдзух вәййы мәнмә әппәт, цы курон.
Уый нау зәххон, уәларвонтәй у — хурон,
Дзәбәх кәны фыдниз, уый зоны рис.
Нә радта уый мәнән ыстыр дзуар Дзывгъис,
Нәдәр та Сафа, Уацилла, Әртхурон.

Аз калмәй байстон уый — уыди фыдхъулон,
Цәхәртә калгә сау маргәй сыгъдис.

Фәндөнәй аз фәтәхдзынән уәларвмә,
Әркалдзынән нә зәхмә Рухсәй тын.
Мә аууон бәстыл райдайдзән хәтын.

Дәлдзәхән та ныккәсдзынән йә арфмә,
Дунетыл таудзынән ресугъдәр фын.
Аз талынгән архаудзынән йә тарфмә.

(Мыхуыргонд җәуу журнала: *Мах дуг, 2003, № 12, 134 ф.*).

Дзырдуат әмдзәвгәмә:

Сафа — бардуаг ирон мифологийи — къонайы рәхыс саразәг әмәй йә бардуаг. Къонайы рәхыс нымад җәуы әппәтү ахсджиагдәр әмәй уәлфәдзәхстәр дзаумайыл; артձәстү, уәлларт рәхысы, цыргъаджы әмәй бинонты царды бардуаг.

Уацилла — дыгуронау Елиа — ирон мифологийи у адәмы уарзондәр дзуәрттәй иу, әрвнаәрды бардуаг, хоры зايәгхалтә әмәй тылләгыл аудәг дзуар.

Әртхурон — ирон мифологийи — зынджы, арты бардуаг.

Дзывгъисы дзуар — Уастырджийи номыл әппәтү каджындәр кувәндәттәй иу Күйрттаты комы. Дзывгъисы дзуар кәддәр уыдис Дзывгъисы хъәубәстү бардуаг.

Фәрстытә әмәй хәсләвәртә әмдзәвгәмә:

1. Уә зәрдәмә фәңдиц Алиханы әмдзәвгә? Цәмәй?
2. Сосланы тыххәй Нарты каджыты циклы кәсәт арәх фембәлү цыкурайы фәрдигимә. Ранымайут-ма, Нарты каджытәй кәңбыты бакастыстут цыкурайы фәрдиджы кәләнгәнәг тыхы тыххәй.
3. Цавәр ахадындинад ис цыкурайы фәрдигән? Цәмән афтә хуыйны? (Цыкурайы фәрдиг, ома, цы курай, уый дәттәг).
4. Цы равдыста Алихан йә әмдзәвгәйи цыкурайы фәрдиджы хуызы?
5. Күйд бафтыд йә къухы поэтән цыкурайы фәрдиг?
6. Цавәр у цыкурайы фәрдиг? Әрфыссут-ма иын йә фәлгонц, пайда кәнүт әмдзәвгәйи әмәй каджыты ныхәстәй.
7. Цы у йә бәллиц Алиханы лирикон геройән? Уыцы рәнхъытә ссарут әмдзәвгәйи әмәй сә аив бакәсүт.

8. Цәмән зәгъы поэт: «Æз талынгән әрхаудзынән йә тарфмә»? Цы уыздән уәд?

9. Алиханы әмдзәвгәйән ис символон нысаниуәг, цыкурайы фәрдыг та у символон фәлгонц. Цавәр аивадон мадзәлттәй пайда кодта поэт, уыңы фәлгонц фәлдисгәйә?

10. Куыд бафтың Сосланы къухы цыкурайы фәрдыг? Радзурут-ма кадәг «Сослан Бедухәйы куыд әрхаста». Куыд базыдта Сослан, цыкурайы фәрдыг марды кәй райгас кәнене, уый?

11. Цавәр лирикон әмдзәвгәйы хуыз у сонет? Кәм ныффыстәуыд әппәтты фыщаг сонет? Чи уыд поэттәй сонеттә фысынмә тәккә дәсныдәр? (Данте Алигьери, Франческо Петрапәкә, Пьер Ронкар, Вильям Шекспир).

12. Цәмәй хицән кәнене сонет хуымәтәджы әмдзәвгәйә? Куыд арәст вәййы сонет? Куыд хуийның сонеты дыууә цыппаррәнхъоны әмә дыууә әртәрәнхъоны?

13. Сонет ахсы аккаг бынат ирон поэзийе дәр. Чи уыд фыщаг ирон сонеты автор? Куыд хуинди уыңы сонет әмә цавәр уыд?

14. Ранымайут-ма, уәлдай зәрдәмәдзәугәдәр сонеттә чи ныффыста, уыңы ирон поэтты (Чехойты Сәрәби, Цәруқъаты Алыксандр, Джусойты Нафи, Джыккайты Шамил, Малиты Васо, Хъодзаты Æхсар, Ходы Камал, Кокайты Тотраз, Къадзаты Станислав).

15. Цәмән равзәрста Алихан йә әмдзәвгәйән сонеты хуыз? Цы равдыста йә сонеты Алихан символикон аегъдауәй? (Йә бәллицтә әмә тырнындзинәдтә).

12 ахуырдзау

ХЪОДЗАТЫ Æхсар

ХӘЕХХОН ЛӘГ

Æз — дурәйтуырд, нәртон Сосланы 'фсымәр,
Сатанайы әнәнүййаргә фырт.

Куы рантыстән зәххон дунемә, — дуртә
әвгъәдгәстәу ләууыдысты мә уәлхъус.

Уыди мын дур фынг дәр әмә къәсәр дәр.

Уыдис әртхос: æхсонәй цагътон зынг.

Мә цәрәнуат, мә уарт әмә мә марәг...

Мә чиниг... сартәй сау къәйттыл фыстон...

Мән ацы дуртә сау ныккәнди дардтой —

Иры дзыхъхъяй мæ уынгæг зард нæ хъуыст.
Дзырдауыд мын: цæй дæргъæн у дæ хуыссæн,
дæ къæхтæ уыйбærц адаргъ кæ.

Нæ, нæ!

Нæй зæрдæйæн къуындæг джиппы æвæрæн.
Нæу зарæгæн æрдзыфæткæй лæвæрд
æндзыг уæвын. Урсдуры фырт Сосланau
æнæсæрыдæй баззайдзæн йæ уæраг.

Гуыргуыргæнгæ кæмдæр фæсвæдты тулы
Балсæджы цалх.

(Мыхууыргонд цæуы чиныгæй: *Хъодзаты Ахсарап. Рухс. Орджоникидзе, Ир, 1987, 45 ф.*).

Дзырдуат æмдзæвгæмæ:

Уарт — фыццаг рæстæджы карды цæфæй хи хъахъхъæнын стыр чъирингæс хæстон дзаума, цонгыл кæнгæ.

Ныккæнд — зæххы бын цæрæн бынат, фосы бынат, хæзна дзаумæттæ æвæрæн бынат.

Æнае сæрыдæй, сæрын — æфсæйнаг, ændon хъæбæрдæр кæнын. Сослан йæхи байсæрын кодта бирæгъы æхсыры.

Æвгъæдгæс — арæг сылгоймагмæ кæсджытæ.

Сарт — хъæд кæнæ дур къахæн ændon цыргъаг.

Джиппы æвæрын — агъуды æвæрын.

Фæрстытæ æмæ хæслæвæрдтæ æмдзæвгæмæ:

1. Уæ зæрдæмæ фæцыди Нарты кадджыты эпосмæ гæсгæ фыст æмдзæвгæ? Цæмæй? Цавæр философон хъуыды æвæрд ис ацы уацмысы?

2. Радзурут-ма, цæуыл æмæ цæмæн дзуры кæсджытæн лирикон герой зæрдæрыстæй йæ царды хабæрттæ? Цæуыл тыхсы æмæ катай кæны «нæртон Сосланы 'фымæр»?

3. Цавæр ирон æмбисæндтæй пайды кæны поэт йæ æмдзæвгæй? Ссарут сæ тексты, раиртасут сын сæ хъуыды.

4. Цы хуызы уыны йæ фидæн, йæ хъысмæт поэт?

5. Куыд æмбарут ацы рæнхъытæ:

«Нæй зæрдæйæн къуындæг джиппы æвæрæн.
Нæу зарæгæн æрдзыфæткæй лæвæрд
æндзыг уæвын»?

6. Цавæр поэтикон мадзалы (фæрæзы) руаджы баст цæуынц æмдзæвгæй хæйттæ?

7. Ләмбынәг бакәсүт әмдзәвгәйы 1, 2, 3 хәйттә. Хъуыди ма әмдзәвгәйы әртыккаг хай? Цәмән? Цавәр философон хъуыды әвәрд ис фәстаг хайы:

«Гүргүргәнгә кәмдәр фәсвәдты тулы

Балсәджы цалх»?

Цәмән — «кәмдәр»?

8. Әмдзәвгәйи поэт пайда кәнны алыхуыз он поэтикон фәрәзтәй (абарстытәй, олищетворенитәй, метафорәтәй). Ссарут сәе әмә зәгъут, цәмән пайда кәнны Әхсар ацы аивадон фәрәзтәй?

9. Уәеддәр цәй тыххәй у Хъодзаты Әхсары әмдзәвгә: Нарты каджыты хъайтарты әви поэты зын царды тыххәй? Цавәр хъуыдитә әмә әнкъарәнтә уәм равзәрдисты ацы әмдзәвгә бакәсүни фәстә?

10. Цәмән схуыдта Әхсар йә әмдзәвгә «Хәххон ләг»? Разы стут ахәм номимә? Ды та йә куыд схонис?

13 ахуырдзау

ДЗАБОЛАТЫ Хазби

АЛАСА

Уый уыд рәсугъд.

Йә цъәх егъау цәстыйтә

Зәрдәбын тәмән калдой,

Әүүәнчы суадәттау.

Йә зәлдаг барц, хәххон чызджы дзыккуяу,

Бәрзонд къубалыл дымгәмә фәйлыдта,

Йә ләгъз тәрныхыл амонды нысанаяу,

Дзыхъынног мәйау, урс зыгъар әрбадти...

Ләг загътаид: уый рухс хъысмәтән равзәрд,

Хәрдзән сыйджы, нәрдзән йә намыс дугъты!

Фәләй үәзицау — бинондар күистхәрд ләг —

Уыдта әрмәстәрд байрагән йә уәнгдых

Әмәй ийин, хъавгә, стъалыты мәңт рухсмә

Хуийәндагәй дәрзәг хамут рәхсадта...

Әмәй дзы рауд аласа. Суг ласта.

Йә ләгъз рәсугъд рагъ әфтаугәйә схаудта,

Әлвәст ныхыл дыууә суадоны астәу

Ныджджих цәуылдәр хидхъулон әрдәг мәй...

(Мынхуыргонд цәуы чинигәй: Дзаболаты Х.Д. Уацамонгә. Орджоникидзе, Ир, 1974, 269 ф.).

Дзырдуат әмдзәвгәмә:

Аласа — чысыл уәвгәйә, тынг домбай чи у, ахәм бәхы мылгаг.

Барц — бәхы кәнә әндәр цәрәгойы бәрзәйыл хъуынтә, хъистә.

Зыгъар — йә ныхыл урс стъәлф, тәпп кәмән ис, ахәм.

Сысджы — хъәууонхәдзарадон культур.

Хуийәндаг — ставд әндах хамут рәхсынмә.

Фәрстытә әмә хәсләвәрдтә әмдзәвгәмә:

1. Цы бынат ахста рагон заманты баһ ирон ләдҗы царды?

Абон та?

2. Уә зәрдәмә фәңцыд Хазбийы әмдзәвгә? Цәмәй?

3. Цавәр әнкъарәнтимә бакастытут уацмыс?

4. Ссарут дзы аивадон аәрфыст — байраджы фәлгонц. Цавәр поэтикон мадзәлттәй пайда кодта Хазби, раздәр байраджы, уый фәстә та аласайы сурәттә күы равдыста, уәд? Ссарут сә тексты.

5. Әмдзәвгәйы әртә хатты әмбәләм бирәстъәлфытыл. Цәй нысан у уацмысы бирәстъәлфыг? Цы нын зәгъы Хазби ацы поэтикон фәрәзы руаджы?

6. Ссарут әмдзәвгәйы антитезә. Уый фәрцы автор арфдәр әмә ирдәрәй әргом кәны йә хъуыды. (Байраг — аласа; байраг — бинондар ләг; ләгъз тәрных — әлвәст ных; рухс хъысмәт — стъалыты мәнг рухс; дзыхъхъынног мәйау — хидхъулон әрдәг мәй...).

7. Ссарут әмдзәвгәйы абарстытә. Күйд пайда кәны абарстытәй поэт?

8. Цәмән схуыдта йә уацмыс автор «Аласа»? Хуыздәр нә уыдаид, «Байраг» әй күы схуыдтаид, уәд? Разы дә поэтимә? Цәмән?

9. Цавәр у әмдзәвгәйы сәйраг хъуыды? Зәгъ дә хъуыдитә дискуссийы урочы.

14 ахуырдзау

Реферат «Сосланы фәлгонц Тугъанты Махарбеджы сഫәлдистады».

1949 азы журнал «Мах дуджы» (№7, 39—42 фф.) Махарбег разагъта йә мысинәгтә «Күйд күистон Нарты каджыты нывтыл». Адәмон таурағъитимә фидәны нывгәнәг базонгә ис йә сабион

бонтæй фæстæмæ. «Мæ зæрдыл æрæфты ахæм ныв. Дыгур. Дур-Дуры хъæу. Рагон даргъ уазæгдоны бадынц уæздæттæ. Арты фарсмæ сты хистæрты къорд, къулгæрон фæсивæд куыд-хистæрæй лæууынц, уыдонæн бар нæ уыди хистæрты ныхасмæ дзырд æппарын, фæлæ-иу æрмæст æнæдзургæйæ хъуыстаик-кай хистæры ныхасмæ. Къултыл тыбар-тыбур кæнынц сызгъæ-риндоны æмæ æвзицтоды тылд хæцæнгæрзтæ. Æнцадбадæг зæронд лæгты æмæ æнæзмæлгæ лæууæг фæсивæды сызгъæрин æмæ æвзицтæр бæрçытæ, хъаматæ, дамбацатæ æрттивынц уазæгдоны...»

Зæронд лæг йæ фæндыр сифтынды, фидар æмæ æууæнк-джын хъæлæсæй хъырнын райдайы йæ фæндырæй. Фæндыры цагъд хъуысы сабыр æмæ фæлмæнæй.

Кадæггæнæг цы арф хъуыдитæ фæзæгъы, уым, уый райдайы афтæ: «Фæхъæр, зæгъы, кодта Нарты Сослан æртæ Нартмæ: «Абон майрæмбон, иннае майрæмбонмæ Уазайы Хохмæ, Хъазæн фæзмæ чи нæ рацæуа, уымæн тыххæй йæ хæдзарæй рахæс-дзыстæм йæ къаннæгдæр лæппуйы...»

Уыцы таураєгъ («Тотрадз æмæ Сослан». — М.А.) мын ме 'взонг зæрдæ афтæ сызмæлын кодта, æмæ-иу мæ алыхатт хæхтæм æмæ хъæдтæм кæсгæйæ фæндыди къаннæг Тотрадзы авдæны пырхыты стыр хæйттæ фенын. Мæн афтæ тынг уыр-ныдта, цыма Нарт адæмон фантазийы не сты, фæлæ цыма æцæг цардышты æмæ цæрынц».

1926 азы Махарбег ныффыста йæ сæйраг ныв — «Нарты куывд». Фæкуыста йыл дзæвгар рæстæг. Цавæр хъуамæ уыда-ид нывы Сослан, ныvgæнæджы хъуыдымæ гæсгæ? Махарбег фыссы: «Нарты Сослан уыд фæтæнуæнгтæ æмæ нарæгастæу. Зæххыл-иу куы хуыссыди, уæд-иу тæрхъус алыгъди зæххæй йе уæнгты 'хæн».

Дæсгай азты дæргы агуырдта ныvgæнæг дзуапп иу фарстæн: цы хуызы равдиса Нарты Сосланы.

Хохы Дыгурлы Мæхческмæ хæстæг, Мацутæйы Махарбегæн бацамыдтой Нарты Сосланы зæппадз. Уыцы ран уыд æвæджиау стыр стæг. Бынæттон цæрджытæ йæ хуыдтой Нарты Сосланы стæг. Махарбег, уымæ гæсгæ, Сосланы ныв кодта егъяу нæртон лæгæй, уый фæстæ сахуыр кодта рагон скифты-сæрмæтты æмæ аланты уæлæдарæс æмæ хæцæнгарз, рагон заманы æрхуы æмæ æндæр дзаумæттæ.

«Мә ныв «Нарты куывд»-ы Сосланы кафт Нарты таурәгъты мидәг әвдисы, Сослан әмә Челәхсәртәг быңау кафт кәем кәнинц, раздәр фынгыл, стәй та кәхцыл, уыңы бынат. Мәнән фадат фәци мәхи ҇әститәй фенин ахәм быңау кафт, иуән йә сәрыл бәгәнйә дзаг кәхц, әмә-иу дзы уый кағгә-кағын иунәг әртах дәр нә акалдта, кәнә та-иу сгәпп кодта фынгмә, уымән та-иу йә сәрыл уыдысты хъәдин кәхцытә нә, фәлә бәгәнйы әвгтә, стәй тагъд фынгәй зәхмә рагәпп кодта, иунәг авг дәр дзы нә ахаудаид. Ахәм хәрзарәхст кәфтигә-иу кәддәридәр уыд Ирыстоны фәсивәдмә. Уыдон-иу уыңы кәфтигә сәрмагондәй нә ахуыр кодтой. Гъеуыңы ирон фәсивәдү әвзыгъд кәфтигә фенгәйә, мә зәрдыл әрәфтиди «Нарты куывд»-ы сюжет радтын, уымән әмә уый Нарты таурәгъты текстмә хәрз әввахс ләууыди сә куывдтәм гәсгә. Цас бәстондәр зонгә кодтон Нарты таурәгътимә, цас фылдәр биндуронәй ахуыр кәнин райдыдтон зәронаң цард әмә йе 'гъдәуттә әмә Ирыстоны ныры цардыуаг, уыйлас мә сәры зонды арф ныххызтис уыңы зондахаст, зәгтәг, Нарты эпос у ирон адәмән сәхи сәрмагонд сферлдыстад, кәңйыл ләмбынәгәй әвдист әрциди сә ивгъуыд истори» («Мах дуг, 1949, № 7, 42 ф.).

Факультативон ахуыртә (каджытә Сосланы тыххәй) фәвәййинц әмә ахуыргәнәг радты ахуырдаутән хәдзармә ахәм күист:

1. Урочы цы әмдзәвгәтыл дзырдтой скъоладзаутә, уыдонәй сәхи фәндөнмә гәстә равзарын иу кәнә дыууә әмә сә әнә кәсгәйә сахуыр кәнин әмә аив кәссын;

2. Джыккайты Шамилы уац «Нарты каджытә — ирон адәмә эпос» бакәссын әмә йын пълан саразын (кәс фарс 4—10 чиниджы: Ирон литература. Хрестомати, 8 кълас. Дзәуджыхъәу, Ир, 2004);

3. «Сослан Мәрдты бәстү» — ацы кадәгмә сарәзтой нывтә Тугъанты Махарбег, Дзанайты Азанбег, Хетәгкаты Хъазыбег, Хъаныхъуаты Умар. Кәңүын нывгәнәджы ныв уә зәрдәмә тынгдәр фәңци? ҇әмәй? Ныффысс цыбыр нывәц нывы тыххәй әмә йә бакәс къласы иннә факультативон ахуырты.

Факультативон ахуыртәм җәттә кәнгәйә пайды кодтам алыхуызон наукон монографитәй, уацтәй, газеттәй әмә журнналтәй, аивадон альбомты нывтәй.

БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Нарты каджытæ. Дзæуджыхъæу. Ир, 1975, 360 ф.
2. Нарты каджытæ. Фыццаг чиныг. Каджыты иугонд текст сарæзта Гуытъиаты Хъазыбет. Дзæуджыхъæу. Ир, 1989.
3. Нарты каджытæ. Каджыты иугонд текст сарæзта Гуытъиаты Хъазыбет. Іәртыккаг чиныг. Мах дуг, 2005, №№ 2-12.
4. Нарты каджытæ. Дзæуджыхъæу. Аланыстон, Цæгат Ирыстоны гуманитарон иртасæнты институт, 1995, 344 ф.
5. Абайты Вассо. Нартовский эпос. Известия Сев. Осет. научно-исслед. института. т. XI, Вып. 1. Дзæуджыхъæу, 1945, 110—116 фф.
6. Абаев В.И. Избранные труды: Религия, фольклор, литература. Владикавказ. Ир, 1990, 243—260 фф.
7. Абайты Вассо. Ирон æвзаджы историон-этимологион дзырдуат.
8. Баликъоти С. Нарти Сослани мæлæт Ойони Цалхæй. Рæстдзинад, 2000, 4 июль.
9. Гуыриаты Т. Нарты Сослан æмæ историон Сослан. Мах дуг, 1972, № 6, 104—109 фф.
10. Дзадзиты А.Б., Дзуццаты Х.В., Хъараты С.М. Ирон адæмы этнографи æмæ мифологии. Дзæуджыхъæу, 1994, 284 ф.
11. Дзанайты Иван. Нарты каджытæ, Нарты каджыты бærзонд аивдзинады сæйраг бæræггæнæнтæ. Нарты каджытæ. Дзæуджыхъæу, Ир, 1975, 7—22 фф.
12. Дзиццойты Ю. Сослан æмæ Колаксай. Мах дуг, 1999, № 6, 133ф.
13. Джыккайты Шамил. Ныхасы фарн: Зонадон уацтæ æмæ эссе. Дзæуджыхъæу, Ир, 1996, 55—107 фф.
14. Калоев Б.А. Уæрхæг/Сырдон/Уырызмæг/Сослан. Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х т. М.: Российская энциклопедия, 1997.
15. Тугланты Махарбет. Күыд күистон Нарты каджыты нывтыл. Мах дуг, 1949, № 7, 39—42 фф.
16. Тъехты Ф. Нæмттæ Сослан æмæ Созырыхъойы равзæрд Нарты эпосы æмæ ирон æвзаджы. Фидиуæг, 1985, № 2, 88—92 фф.
17. Цагараев В. Золотая яблоня нартов. Владикавказ, 2000, 300 ф.
18. Цгъойты Х. Сослан/Созырыхъо/Агуындæ-рæсугъд /Ацырухс. Рæстдзинад, 2000, 4 марта, 22 июль.
19. Цгъойты Х. Цыкурайы фæрдыг. Рæстдзинад, 1988, 31 июль.
20. Цгъойты Х. Бедуха/Аминон. Рæстдзинад, 1999, 11 декабрь, 18декабрь.

АРВИСТОН

ЦИТАТАЕТА

* * *

Хуссар Ирыстон әмә Абхазииимә Уәрәсе йә ахастидинәдтә араздзән әххәст программәмә гәсгә, әдасәй цәмәй цәрой, уый тыххәй дзы на хәстон базәтә дәр уыдзысты, афтәмәй. Мах хынцәм, дыууә бәстәйи дәр әңгәт хәдбар кәй сты әмә немә хәларәй кәй цәрдзысты, уый, стәй, цы йә сүсәг кәнәм, сә цард тынг аразгә уыдзәни махәй. Ам бирә ис, Уәрәсейы әмбәстәгтыл нымад чи у, ахәм адәм. Жәмә уый хъуыдыйаг у... Ноджы сын әххуыс кәндзыистәм бизнесы фарстаты. Хуссар Ирыстоны әмә Абхазийы хәдбардзинад нырма бирәтә кәй на банымадтой, уый дәр тыхстаг хабар нау. Ләгъстәтә никәмән кәндзыистәм. Ахәм уынаффә чи рахәсса, уый арфәгөнд уәд. Фәлә ныртәккә дәр се статусән фәкъахырәй тас нау. Рәстәт алцы дәр йә гаччы сбадын кәндзәни.

Дмитри Медведев

* * *

Адәм сты, әнәх хорз фәхәцәгәй әвзәр чи рәзы, ахәм зайдәйгәйты әңгәс: мәгуыр адәмтән сә мыггаг ныггәмхett вәййы, хатгай та бынтон сыскъуыйы.

Шарль Монтескье

* * *

Мәнән гуырысхойат нау: Уәрәсе Хуссар Ирыстонмә кәй бабырста, уымән ис бындуру — Гуырдзыистон ацы бәстәмә кәй бабырста, уый. Уәрәсе раст кәй бакодта, уый тыххәй ахъаззаг әфсәнтә ссарин.

Ныгуыләйнаг бәстәтә Бушы разамындәй Уәрәсейы нымайынц аххосджыныл, хәдбар паддзахадмә, дам, баләбурдта. Уый у политикон җәстмәмиты тәккә әдзәсгомдәр хуыз.

Тәригъәддаг әмә худәджы уавәры сәвәрдтой, әвәдза, сәхи. Зәххыл цы адәм и, уыдонәй, әнхъәлдән, әрмәстдәр Бушәй ферох, йәхәдәг 2003 азы Иракмәкәй баләбурдта әмә дзы милуанәй фылдәр адәм кәй фәмард, уый. Әмә Буш Уәрәсейән уайдзәфтә кәй кәны, хәдбар паддзахадмә баләбурдта, зәгъгә, уымәй әфсармы әппәт араенты сәрты дәр ахызт.

Гарольд Пинтер, английсаг драматург әмә сценарист, Нобелы премийы лауреат, фәстаг сәәдз азы дәргызы АИШ әмә Англияны политикә әнауәрдонәй критикәгәнәг.

* * *

Бизнесы әмә рекламәйы хъомысәй нын хүйдҗытә амонанын райдыдтой, хъуыды кәнын куыд хъәуы, уый. Йә буарәй базаргәнәг хъахбайтә та — цәрын куыд хъәуы, уый. Экономикон кризисы руаджы дәр бирә цыдәртә базыдтам. Рабәрәг: суанг бәльвырд фәтк әмә фидар традицитә кәм ис, уыцы бәстәты дәр финансон структурәтә фәлитой митыл хәст сты. Афтәмәй дзы нывыларәзт финансон структурәтә кусынц. Уәд ма мах бәстәйә цы домдәуя, уыцы фәндагыл нырма ныр куы'рләууыдистәм әмә раздәры дугты галиу митыл хъылма на буары иннардәм куы ахъардта, уәд.

Лев Додин, Санкт-Петербургдың Чысылы драмон театры сәйраг режиссер.

..

ХЪУЛАЭТТАЕ ДУНЕ СÆРЫМÆГЪЗТЫ РЕЙТИНГ

Адэймагæн йæ сæрымагъзы уæз у 1350 граммы, ома йæ буары уæзы 2—2,5 проценты. Уæдæ нæм цæрæгойтæй та кæй сæрымагъз цас æввахсдæр у?

1. Шимпанзе. Йæ сæрымагъзы уæз — 800 г., йæ буары уæзы 0,75—0,8%.
2. Уыры. Йæ сæрымагъзы уæз — 1,6—2 г., йæ буары уæзы 0,36%.
3. Дельфин. Йæ сæрымагъзы уæз — 1700 г., йæ буары уæзы 0,34%.
4. Пыл. Йæ сæрымагъзы уæз — 4800 г., йæ буары уæзы 0,27%.
5. Куызд. Йæ сæрымагъзы уæз — 100 г., йæ буары уæзы 0,22%.
6. Кашалот. Йæ сæрымагъзы уæз — 800 г., йæ буары уæзы 0,11%.

ХУЫЗДÆРТЫ ХУЫЗДÆР — УЫРЫССАГ ÆРВХУЫЗ ГÆДЫ

Нью-Йорчы уыди рæсугъдзинады конкурс. Сылгоймæгты рæсугъдзинадыл нæ цæуы ныхас, фæлæ гæдитыл. Амæ дзы фæуæлахиз «уырыссаг æрвхуыз» (ис ахæм гæдыйы мыггат), цæргæ та кæны Цæгат Каролинæйы штаты. Йæ ном дæр æнахуыр — «Карды комыл згъорæг».

ХЪАЛ ЦЫ НÆ КÆНЫ

Уæрæсейаг бизнесмен Роман Абрамович йæ цардæмбал Дарья Жуковайæн балхæдта хай... Мæйæ. Ныр сылгоймаджы исбоныл нымад сты Мæйы фæзуатæй 40 гектары. Уыдон хыгъдмæ Абрамович компани The Lunar Embassy-йæн бафыста мин доллæры.

ЗӘРДӘ — ГУЫБЫНЫЛ

Китайаг цыппараздық ләппу Чангән йæ зәрдә ис йæ гуыбыныл, буары цармæй ахсæны ахсæн. Күйд гуыпп-гуыпп кæны, уый цармы тæнæгæй әddæmæ дзæбæх зыны. Дохтыртæ бацархайдзысты сабиішті операци скæннылыл — хъуамæ йын йæ зәрдæ сæвæрой йæ риугуыдыры. Лæппуыл йæ ныйгарджытæ скæнныңц ңалдæр дзаумайы әddæгуæлæ, стæй йæ иннæ сабитимæ хъазын нæ уадзынц — тæссаг у, йæ зәрдæ хъыгдард куы байяфа, уымæй, ноджы йын арах фæриссы.

ФЫДЫИНДТАЕ — АВСТРАЛИМÆ!

Иу 40 азы размæ Цæгæраты Гиго ныффыста зарæг «Фыдындтæцы фæуой уæд?» Әмæ мæнæ әраеджы, цыма ирон поэты фарстæн дзуапп лæвæрдта, уйайа, иу австралиаг горæты мэр Джон Молони фæсидти дунейи æппæт фыдындтæм, цæмæй цæуой сæ горæтмæ — ам, дам, сылгоймаг дефицит у: цæры дзы 21421 адæймаджы, 21—24-аздзық сылгоймæттæ та дзы ис æрмæст 819. Гъемæ, дам, дзы цыфæнды фыдынð сылгоймаг дæр бæстырæсугъды бæркад атæрдзæни.

В. Черномырдин. Уæрæсейы минæвар Украинаїы: «Әмæ та, дам, Кремлы къух. Уыцы къухтæ нал ныуудаздæзисты, әви! Цы сыл ныйичиы сты! Мах никæмæ нициавæр къухтæ даргъ кæнæм, әрмæст не 'ххуысы къух бадаргъ кæнæм, әндæр!»

АиФ: «Бурбынсырх коалици» Киевы йæ къæхтæ кæй адартъ кодта, уый дæр та «Мæскуыйы къухы» аххос у? Стæй кæй къæхтæ сты уыдон — Юлия Тимошенкойы әви Виктор Ющенкойы?»

ПЕРСАЙНАГ ӘЕМБИСӘНДТАӘ

1. Денджызы донәй ләвәрттә кәны.
2. Дон доныл куы сәмбәлы, уәд йә тыхыл әфты.
3. Күтәрмә зынг куы бахауа, уәд әй, хус дә әви хуылыздә, зәгъгә, нал бафәрсдзәни.
4. Арт артәй нә хуыссынчындәуы.
5. Хәдзарән дыууә әфсины уыд, әмәй йә чъизи уәрджытәм схәпцә.
6. Уәлзәх дзы цас и, дәлзәх та — дыууә ахәмы.
7. Куынцомаәй әфсәйнаг әфсәйнагәй истәуы.
8. Уырдыгәй йә сурғә ракодтой, ардәм та әрәджы бакодта.
9. Бәхәй әрхызт әмәх хәрәгыл сбадт.
10. Пылы фындузәй әрхауд. (Фәзәгъынц, йәхиуыл чи фервәссүйд, ахәм схъәл адәймәгтәй).
11. Ам тәхгә къогъойыл цәфхәдтә ныссадззысты. (Ома ам фәтк, әгъдау нәй, хаос дзы әлдариуәг кәны).
12. — Джитри ставд у? — О.
- Лыстәг у? — О. (Цәстмәхъусты, козбауләгты тыххәй).
13. Бирәгъимә дымает хәры, фыййаумә та — кәугә кәны.
14. Сәгүйтән «лидзгә!» фәзәгъы, куыдзән та — «әрцахс ай!»
15. Хәрәгмә не 'ххәссүйд әмәе саргъ надта.
16. Теуайы бафарстой, дә къубал, дам, зылын цәмән у. Уый дзуапп радта: «Әмә мәм растәй та цы уынут?»
17. Уымән йә хъәләсәй туджы тәф цәуы. (Фыдгәнджыты, ләгмарты тыххәй).
18. Хәйрәгән дзабыртә хуыйы. (Ома хин әмә кәлән у).
19. Уый йә мады дзиңдзийыл дәндагәй фәхәцыд.
20. Хъәдынди дәр йәхі дыргъ хоны.
21. Зәронд ус чылаумә не 'ххәссүйд әмәе афтә: «Туәгтә мын хәрән нәй».
22. Куылдәр, әз цагъайраг дән, зәгъгә, зәгъай, афтә дә ауәй кәндзысты.
23. — Магуса, аууонмә ацу.
- Аууон йәхәдәг әрбацәудзән.
24. Ма тыхс — дәу мә ингәны не 'вәрынц.
25. Йә дзыппы йын хәлуарағ тын сбыдта.
26. Кард йә фистоны нә лыг кәны.
27. Гәдыйы цырагъ рухс нә кәны.

28. Хуыцау дын куы дæтта, уæд дæ чидæйæ нæ фæрсдзæни.
29. Алкæмæн лымæн чи у, уый иуæн дæр нæу лымæн.
30. Дыууæ калмы иу хуынкъæй куы сбыроï, уæд дзы иу туркагау нæ зардзæн, иннæ та — персайнагау.
31. Аг агæн афтæ загъта: «Ды сау дæ».
32. Къулы мыстытæ ис, мыстытæн та — хъустæ. (Ома къулæн дæр хъустæ ис).
33. Йе 'рфгуытæм базилинаг уыд æмæ йæ цæст сæппæрста.
34. Зæхх аскъуыд æмæ дзы хæрæджы сæр разынц (Фæзæгъынц æй, æцæгæлон адæймаг хъуыддæгты йæхи куы фæтъыссы, уæд).
35. Йæ сæрмæ цы стъалы ис, уый дæр йе 'нæуынон у. (Хæлæтгæнаг, фыд-зæрдæ адæймæгты тыххæй).
36. Сохъхъырты сахармæ куы цæуай, уæд дæхæдæг дæр сохъхъыр су.
37. Кусгæ хæрæг кæны, хæргæ та — бæх.
38. Бæлас чи хæры, уыцы зулкъ бæласæн йæхи мидæг схъомыл.
39. Ай сырдонцъиуы сæр баҳордта. (Ома дзæнгæдацæгъдæг, дзæгъæлдзых у).
40. Куырмы цырагъ нæ хъæуы.
41. Жæвзæр калм æвзæр лымæнæй — хуыздæр.
42. Бæллæх у, контрабандист илциисæг куы суа, уæд.
43. Дымгæ 'рбахаста, дымгæ ахаста.
44. Тeyайæн цæфхæдтæ сагътой, æмæ æхсæнкъ дæр йæ къах схъил кодта: «Мæнæн дæр ныссадзут цæфхæдтæ!»
45. Иу къухæй æмдзæгъдгæнæн нæй.
46. Дæ иу хъусæй дуар сараз, иннæмæй — кулдуар. (Ома лæмбынæг хъус).
47. Йæ иу был зæхх мæрзы, иннæ та — арв. (Тынг мæсты адæймагæй).
48. Уымæн йæ хæдзары цавæрфæнды куыдз дæр егарæй агæпп ласдзæн.
- Чынды хъæуыхицау зæхкусджытæй иуæн бафæдзæхста, егар, дам мын самал кæн. Дыккаг бон ын зæхкусæг кæртгæс куыдз æрбакодта. Хъæуыхицау æй куы ауыдта, уæд фæрсы зæхкусæджы: «Æз дын егар куы загътон, уæд мын кæртгæс куыдз цы 'рбакодтай?» Зæхкусæг ын афтæ: «Тыхсгæ ма кæн, ацы куыдз дæ кæрты цалдæр боны куы фæуа, уæд фыр æххор-магæй егарæй агæпп ласдзæн».
49. Уынаффæ кæсдзысты?

Гәды рувасы зәрды әрәфтыди цәхәрадонмә баирвәзын әмә дзы йәхи хорз фенен. Халифы номәй җавәрдәр уынаффә ацъапп ласта әмә йә йә ныхыл банихәста. Стәй йе'мбәлттәм бадзырдта әмә сын йә фәнд схъәр кодта, ома нәм халифы уынаффә куы уа, уәд нә ничи бахъыгдардзән. Йе'мбәлттә цинәй амардысты. Гәды рувас сә цәхәрадонмә йә разәй баугъта. Күйдәр мидәмә бахызтысты, афтә сә гәс хъила-дзагъдәй сурын байдыдта. Уәдмә гәды рувас цәхәрадоны иннә кәрәтты мидәмә бахыз әмә хорз фәминас кодта. Әддәмә куы рахылд, уәд ын йе'мбәлттә йә фәндаг әрәхгәдтой әмә йә байардтой, халифы уынаффә, дам, равдис цәхәрадонгәсмә, Җәмәй нын баңауыны бар радта. Уәд сын гәды рувас афтә: «Омә уынаффә қәсдзысты?»

50. Ды йә пехуымпарәй хуыздәр зоныс?

Иу зәронд усы йә фырт әрбакодта пехуымпармә. Пехуымпар усмә әркәсттытә кодта әмә хъазгәйә загъта: «Чындызы йә арвит». Ләппу бадис кодта әмә пехуымпары фәрсү, ахәм зәронд усы, дам, чындызы күйд арвитон. Ус дын уый айхъуыста, цы — фыр мәстәй уыцыни хъәр фәласта: «Омә йә ды пехуымпарәй хуыздәр зоныс?»

ГЕОРЫ «ТРОФЕЙТА»

Хъайтыхъты Геор-иу кәдәм бафтың, уырдыгәй әнә «трофейтәй» никүы здәхти. Ручкә, кърандас, сыгъдәг гәххәтт, чиниг, журнал-иу кәнәе йә дзышпы аттыста, кәнәе-иу ай йә папкәйы фәңавта. Иуахәмы та мә кусәнуатмә әрбаңыд (уәд Фысджыты цәдисы сәрдары хәдивәг уыдтән). Ме стъолыл уыд «Иностранный литература»-йы ног номыр, әмә әз телефонәй дзурыныл куы фәдән, уәд ай Геор цыдәр әгъдауәй йәхирдыгәй фәкодта әмә тыргымә рахызти.

Журнал йә бынаты кәй нал ис, уый уайсахат бафиппайдтон әмә «къәрныхы» расырдтон. Дзурын әм:

— Геор, мә «Иностранный литература» мын рамохци ластай әмә мын ай әри.

Уый йә мидбылты худы, журнал йә ронәй сласта әмә афтә:

— Канд дә «Иностранный литература» куы рахастаин — Цырыхаты Михалы «Новый мир» дәр мәнә ам ис, — әмә, йә галиу къухы цы морә папкә уыд, уымә азамыдта.

КЪУЫРИЙЫ ЛӘГ

Газет «Бәгүыләгдзинад» цәуы хатиаг әвзагыл. У хәдбар, адәм он газет. 199... азы тәргәйтты мәйи 13-әм боны йәкәсджытәм арвыста анкетә ахәм фарстимә: «Сымахмә гәстә, Республикае Хатиыйы а къуыри хуыздәр ләг чи уыди?»

Газеткәсджытән сә 99,9 проценты радтой ахәм дзуапп: «А къуыри Республикае Хатиыйы әппәтәй хуыздәр ләгәй йәхи равдыста Дзыппойты Хуындәг».

Агентад «Дзинкъуыр-Иблис-Упли-пресс»-ы хъусынгәнинаң

...Ацы әнәнхъәләджы хабар әрыгон цәрдхуыз-әртхуыз-хәрдхуыз поэт Бәппудзийы сцырындәг кодта ахәм әмдзәвгә ныффыссынмә.

Фәцард әстай азы Хуындәг,

Ныр мәрдтәм февваҳсадәр и цәрдтәй.

Нәү рох йә адәмәй, йә бәстәй:

Уыдис әнәхъән къуыри ләг.

ЭЗОПЫ АӘМБИСӘНДТАӘ

1. ЦӘРГӘС АӘМӘ РУВАС

Цәргәс аәмә рувасы зәрды әраeftыд кәрәдзийә әрдхәрдтә зәгъын аәмә бауынаффә кодтой сыхәгтәй цәрын. Цәргәс йәхицән ахстон скодта бәрzonд bәласыл, рувас та бынай, къудзиты рәбын, ләппынтае раугъята. Фәлә иуахәмы рувас холыагур ацыди. Цәргәс тынг әххормаг уыди, къудзитәм әртакти, рувасы хъыбылты йә ахстонмә схаста аәмә сә үә ләппынтиимә бахордта. Рувас куы 'рбацыд, уәд хъуыддаг бамбәрста, аәмә йә зәрдә мастәй адәнгәл. Уәлдай хъыг та йын уый уыд, аәмә йә маст райсын кәй нә фәрәзта — куыд хъуамә әрцахстаид маргъы? Әрмәст әй дардәй әлгыиста. Фәлә цәргәсән дәр йә мәнгард ми фидгә 'рцыд. Иу чидәр быдыры сәгъ нывондән архаста. Цәргәс аәм әртакт аәмә нывонды судзгә хуылфыдзауматә аскъаfta. Күйдәр сә үә ахстонмә бахаста, афтә дын Хуыцау тыхджын дымгә куы раудадзид. Хус къалиутыл арт сирвәэти. Цәргәссы ләппынтае тәхын нәма зыдтой аәмә әрдәгәрыдтыгә зәхмә әрхаудтой. Рувасы дәр ма хуыздәр цы хъуыди, базгъордта аәмә сә цәргәссы цәсттыты раз бахордта.

Æмбисонд амоны: йæ хæларыл сайдæй чи рацæуа, уымæн æфхæрд байяфæджы бон куы ницы суа, уæддæр ын хуыщæутты тæрхонæй аирвæзæн нæй.

2. ЦÆРГÆС, ЦЬИАХ АЕМÆ ФЫЙИАУ

Цæргæс бæрзонд къæдзæхæй ратахт æмæ дзугæй уæрыкк аскъæфта. Цьиах æй федта, баҳæлæг æм кодта æмæ йæ бафæзмыдта. Хъæрахстgæнгæ йæхи ныцçавта фысыл. Фæлæ йæ дзæмбытæ фысы хъуыны нынныхсты, йæхи ратонын нал фæрæста, æрмæст ма йæ базыртæй дзæхст-дзæхст кодта. Уæдмæ йæ фыйиау бафиппайдта, базгъордта йæм æмæ йæ æрцахста. Йæ базыртæ ын акъуырдта æмæ йæ изæры сæхимæ йæ сabitæн æрхаста. Сабитæ йæ фæрсынц, ай цавæр маргъ у, зæгъгæ. Уый сын афтæ: «Æз æй зонын, цьиах кæй у, уый, фæлæ, æвæцçæгæн, йæхæдæг йæхимæ цæргæс кæсы».

Дæхицæй уæлдæр быннаты чи ис, уыдонимæ ерыс кæннын хорзмæ не 'ркæны, адæймаг йæхи худæджы уавæры цы сæвæры, æндæр.

3. БУЛАЕМÆРГЬ АЕМÆ ХЪÆРЦЦЫГЪА

Булæмæргь бæрzonд тулдз бæласы цъуппыл бадт æмæ йæхицæн зарджытæ кодта. Æххormаг хъæрццыгъа йæ ауыдта, йæхи йыл ныцçавта æмæ йæ æрцахста. Булæмæргь bamбæрста, йæ царды кæрон кæй æрхæцçæ, уый æмæ хъæрццыгъайæ куры, ауадз мæ, зæгъгæ: æз, дам дын иу комдзаг йеддæмæ нæ дæн, æмæ дын кæд цы баҳæрай, уый нæй, уæд дæхицæн стырдæр маргъ бацагур. Хъæрццыгъа куыд хъуамæ сразы уыдаид ахæм уынаффæйыл æмæ загтьта: «Мæ дзæмбыты чи ис, уыцы амæддаджы куы ныуудзин æмæ йæ кой, йæ хъæр дæр кæмæн нæй, ахæмы фæдыл куы афардæг уайн, уæд, æвæдза, мæнæй æдлыдæр нæ уайд а дунейыл».

Æмбисонд амоны: стырдæр истæуыл фæхæст уон, зæгъгæ, йæ къухы цы ис, уый чи ныуудзы, ахæм адæймæгтæ зондæй бынтон æххæст не сты.

4. ХÆСДЖЫН

Афинæты сахары иу лæг иннæмæй æхца æфстau райста, фæлæ йæ афоныл бафиын йæ бон нæ уыд æмæ куырдта, цæмæй ма

йын йе 'мгъуыд адарддэр кәна. Йәк къухы ницы бафтыд әмәе уәед йә иунәг дзәргъы базармә раласта уәймәе. Әфстай кәмәй райста, уыцы ләг дәр йә цуры, афтәмәй йәм иу әлхәнәг баңыд әмәе йә фәрсү, дә дзәргъ, дам, зайдаг у. Хәсджын ләг ын афтә: «Цытә дзурыс? Хуыщауәй дә бауырнәд: Мистериты бәрәгбонмә сыл хъыбылтә ныzzайы, Панафинейты бәрәгбонмә та — нәлтә. Әлхәнәг дисәй амарди. Уәд әфстайдәттәг дәр йә ныхас баппәрста: «Цы дис кәнис? Багъәц, а дзәргъ дын Диониситы бонмә сәныччытә дәр ныzzайдзән».

Әмбисонд амоны: бирәтә сәхи уды къоппайыл хъуыды кәнгәйә ницәуыл бацауәрдзысты, суанг ма мәнг ард дәр бахәрдзысты.

5. ХЪӘДДАГ СӘГҮТӘ ӘМӘЕ ФЫЙАУ

Фыйайу йә сәгүтә хизынмә ратардта. Хъәддаг сәгүтимә иумә хизынц, уый куы ауыдта, уәд сә изәрәй йә ләгәтмә батардта. Дыккаг бон тыхджын уарын раңыд, әмәе фосән ратәрән нә уыди. Фыйайу сын ләгәтты холлаг ләвәрдта, хъәддаг сәгүтән — парахатәй, йәхин-уәттән та — мамәлайы хәринағ, ома хъәддәгтә дәр әрмакуыр суой әмәе мәхижән бazzайой. Стәй раңәй-рабон, әмәе та фыйайу йә фос хизынмә аскъәрдта. Кәсү әмәе хъәддаг сәгүтә хохмәе лиздәг фесты. Фыйайу сын уайдзәфтә кәнис, әбузн цәмәен стут, холлагәй уәм хорз куы кастән, уәд, зәгъягә. Уәд әм сәгүтә разылдысты әмәе загътой: «Лидзә дәр уымән кәнәм, әмәе махмәе дәхи сәгүтәй хуыздәр кәй кастә. Райсом дәм әндәртә куы 'рбаңауой, уәд та де 'ргом уыдонмә раздахдзынә, мах та рохуаты бazzайдзыстәм».

Әмбисонды хъуыды: йә рагон лымәнтәй йә ногты тынгдәр чи нымайы, ахәмәй уәхижән хәлар ма скәнүт. Сымах ын зәрөнд хәләрттә куы суат, уәд та уый ногтә баңаурдзән, сымах та хъуыды дәр нал кәндзәни.

6. ГӘДЫ ӘМӘЕ КӘРЧЫТАӘ

Гәдыйы хъустыл әрциди, кәркдоны кәрчытә, дам, фәрүнчын сты. Хосгәнәджы дарәс акодта, хосты 'фсон йемә цыдәртә райста, кәркдоны дуармә баңыд әмәе фәрсү, куыд стут, мәе къонатә, зәгъягә. «Иттәг хорз! — рахъәр кодтой кәрчытә. — Гъе, әрмәест ды әевваҳс куы нә вәйийис, уәд».

Адәм дәр афтә стың әмбаргәтә әвзәрты уайсахат базонынц, әвзәртә сәхи хәргәнджытә күң рахонынц, уәд дәр.

7. ЭЗОП ӘМӘ НАУАРАЗДЖЫТАЕ

Әмбисәндтәфыссәт Эзоп иуахәмы науаразджыты әхсәнмә бахауди. Науаразджытә йыл худын байдыдтой, хынджыләг дзы кәннынц. Уәд сәм Эзоп дзуры: «Райдайәни дунейыл уыди хаос әмә дон. Стәй Зевсы бафәндыди, цәмәй фәзына әндәр әрдзон тых дәр, ома зәхх. Гъемә зәххән бафәдзәхста ден-джыз, дам, әртә хуыппән аназ. Зәхх дәр йә күистмә бавнәлдәтә: фыццаг хуыппән разындысты хәхтә, дыккагән — дәлвәзтә. Әртыккаг хуыпп ма күң скәна, уәд уә күист никәйуал хъәудзән әмә афтидармәй аzzайдзыстут».

Әмбисонд цы амоны? Ницәйәгтә хуыздәртыл худын күң байдайынц, уәд уый нә фембарынц әмә сәхицән фыддәр кәй уыдзәни.

Цъары фәрстыл:

2. Нарты куывд. *Фрагмент. Нывгәнәг Тугъанты Махарбег.*
3. Хъубады. *Нывгәнәг Тугъанты Махарбег.*
4. Ацәмәз. *Нывгәнәг Тугъанты Махарбег.*

* * *

Өөхнический редактор	Виктория БОРАЕВА
Корректор	Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Марина КИРГУЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия по Южному Федеральному Округу.

Свидетельство о регистрации СМИ ПИ №ФС 10-6649 от 20 июня 2007 г.

Журналы цы әрмәг рацәуа, уымәй әндәр мыхырон оргән куы пайда кәна, уәд хъуамә амынд уа, «Мах дүг»-әй ист кәй у, уый.

*Журналмә цы къухфыстытә цәуы, уыдан редакци рецензи нә кәнү,
стәй сәе автортән фәстәмә нә дәтты.*

Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Государственное учреждение «Литературно-художественный
и общеественно-политический журнал “Мах дүг”.

Подписано к печати 29.12.08. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 9,77. Учетно-изд. л. 8,52.
Тираж 1600 экз. Заказ № 1172 Цена свободная.

*Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru*

Отпечатано в ОАО Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

Индекс 73247